

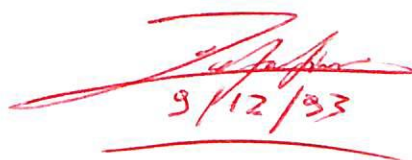
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **N. Μουζέλης** : Συστημική και κοινωνική ενσωμάτωση
- **Π. Τερλεξής** : Το δημόσιο και το ιδιωτικό στον «κρατικό σοσιαλισμό»
- **Κ. Σταμάτης** : Η λενινιστική αντίληψη της επανάστασης
- **Χ. Ναξάκης** : Η εργασία ως ιστορική-οντολογική κατηγορία
- **Ζ. Πρυνεντύ** : Να ξεχάσουμε τον Τρίτο Κόσμο;
 - **Η. Θερμός** : Ελληνικός πολιτισμός και μεταβιομηχανική κοινωνία
- **Λ. Μαράτου-Αλιπράντη** : Πρότυπα οικογένειας: Η περίπτωση της Αθήνας
- **Σ. Λάμπρου, Ι. Χλιαουτάκης** : Το AIDS και η Εκκλησία
 - **Συνέδριο** : Τα δικαιώματα του ανθρώπου στην Αφρική
- **Βιβλιοκριτική**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Γ΄

Τεύχος 12

9/12/83

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης

Περιεχόμενα

* Ν. Μουζέλης: Πραγμοποίηση: Η ανισορροπία μεταξύ συστημικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης	5
Π. Τερλεξής: Το δημόσιο και το ιδιωτικό στον «κρατικό σοσιαλισμό»	23
Κ. Σταμάτης: Κριτική αποτίμηση της λενινιστικής αντίληψης για την κοινωνική επανάσταση	47
Χ. Ναξάκης: Η εργασία ως ιστορική-οντολογική κατηγορία	63
* Ζ. Πρυνεντύ: Να ξεχάσουμε τον Τρίτο Κόσμο;	75
Η. Θερμός: Ο ρόλος του ελληνικού πολιτισμού στη μεταβιομηχανική κοινωνία	101
Λ. Μαράτου-Αλιπράντη: Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές των οικιακών εργασιών: Η περίπτωση των οικογενειών της Αθήνας	133
Σ. Λάμπρου, Ι. Χλιαουτάκης: Το σύνδρομο της επίκτητης ανοσολογικής ανεπάρκειας (AIDS) και η Εκκλησία	153

Αντίλογος

Χρ. Νόβα-Καλτσούνη:

Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990:

Κριτική αξιολόγηση του άρθρου της Χ. Βιτσιλάκη 167

Προτάσεις - συνέδρια - ανακοινώσεις

Χ. Θεοδωρόπουλος:

Τα δικαιώματα του ανθρώπου στην Αφρική 175

Ν. Φακιολάς, Γρ. Λάζος:

Η σημασία της Κοινωνιολογίας και ο ρόλος του κοινωνιολόγου

στη μέση εκπαίδευση 185

Βιβλιοκριτική 197

Περίληψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών

Τεύχη οκτώ (8) έως ένδεκα (11) 201

Πραγμοποίηση: Η ανισορροπία μεταξύ συστημικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης

*Νικόλαος Μουζέλης**

Τα αλληλένδετα προβλήματα της πραγμοποίησης (reification) και του αναγωγισμού (reductionism) βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης, γύρω από τη σχέση ανάμεσα στα «μακρο» και «μικρο» επίπεδα ανάλυσης στην κοινωνιολογική θεωρία. Η κύρια κατηγορία, την οποία προσάπτουν οι μικροκοινωνιολόγοι στη συμβατική κοινωνιολογία, είναι η τάση που τη διέπει να πραγμοποιεί τα κοινωνικά φαινόμενα. Από την άλλη μεριά, η κύρια κριτική που ασκείται εναντίον των ερμηνευτικών μακροκοινωνιολογιών από τους μακροκοινωνιολόγους, είναι η τάση τους να ανάγουν τα μακροφαινόμενα στο μικρο επίπεδο της διυποκειμενικής κατανόησης των δρόντων ατόμων. Παρότι υπάρχει κάποια αλήθεια και στις δύο απόψεις, γεγονός παραμένει ότι καμία από τις δύο δεν έχει αναπτύξει τα θεωρητικά εκείνα εφόδια που θα τους βοηθούσαν να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στη μικρο και μακρο ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων¹.

Η έλλειψη προόδου στον τομέα αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλότροπα. Μερικοί βλέπουν την Κοινωνιολογία ως μία εκφύσεως πολυπαραδειγματική επιστήμη. Έτσι απ' αυτή τη σκοπιά οι αντιθέσεις μεταξύ των ανταγωνιστικών προσεγγίσεων θεωρούνται αναπόφευκτες, αν όχι και επιθυμητές. Για άλλους και ειδικά για όσους έχουν την τάση να συσχετίζουν τη φιλοσοφία με την ορθή κοινωνιολογική θεωρία, η έλλειψη επαρκούς επικοινων-

* Καθηγητής στο London School of Economics.

νίας μεταξύ μακρο και μικρο Κοινωνιολογίας οφείλεται στην έλλειψη επαρκούς θεωρίας του αντικειμένου, που να βασίζεται σε μία ορθή οντολογική και επιστημολογική κατανόηση της φύσης των κοινωνικών και των ενδεχόμενων κοινωνικών φαινομένων. Τέλος, για τους μικροκοινωνιολόγους που πρόσκεινται στον εμπειρισμό, το πρόβλημα της ελλιπούς μικρο-μακρο διασύνδεσης πηγάζει από το γεγονός ότι η Κοινωνιολογία είναι μια νέα επιστήμη. Κατ' αυτούς θα καταφέρουμε στο μέλλον να επιλύσουμε επιστημονικά τα πιο δυσνόητα προβλήματα σε σχέση με την αναπαραγωγή και την μετάλλαξη ολόκληρων κοινωνιών, μόνο στο βαθμό που θα έχουμε κατανοήσει πρώτα τα μικροφαινόμενα.

Η θέση που επιθυμώ να υποστηρίξω εδώ είναι ότι κύρια αιτία για τους μη ικανοποιητικούς δεσμούς ανάμεσα στις μικρο και μακρο προσεγγίσεις, καθώς και για την επικράτηση πραγματοποιητικών ή αναγωγικών θεωριών, έχει μικρότερη σχέση με την έλλειψη επαρκούς θεωρίας πάνω στο θέμα, τον πολυπαραδειγματικό χαρακτήρα της Κοινωνιολογίας ή την υπάρχουσα «ανωριμότητα» και περισσότερο με το ότι οι κοινωνιολόγοι συνδέουν παραδοσιακά την μικρο Κοινωνιολογία με τον φορέα (ή πιο πρόφατα, με την διαπροσωπική αλληλόδραση) και την μακρο Κοινωνιολογία με τις θεσμικές δομές. Θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω αυτές μου τις απόψεις, εστιάζοντας στο θέμα της πραγματοποίησης, δείχνοντας δηλαδή τις κύριες μορφές που μπορεί να πάρει, τους θεωρητικούς λόγους που διαιωνίζουν αυτόν τον τρόπο ανάλυσης και το είδος των κανόνων που πρέπει να ισχύουν, ώστε να αποφύγουμε τέτοιου είδους παρερμηνείες.

1. Το σύνδρομο Κοινωνία-άτομο ή μακρο-δομή/μικρο-αλληλεπίδραση

Θεωρώ ότι υπάρχουν δύο βασικοί μεθοδολογικοί κανόνες που οφείλουμε να ακολουθήσουμε ώστε να αποφευχθεί η πραγματοποίηση. Πρώτον, ένα κοινωνικό σύστημα (μια ομάδα, ένας οργανισμός, μια κοινωνία) θα πρέπει να εξετάζεται από τη σκοπιά και της κοινωνικής και της συστημικής ενσωμάτωσης, δηλαδή και σαν μια ομάδα δρόντων ατόμων που αντιδρούν το ένα στο άλλο, και σαν ένα πλέγμα κοινωνικών θέσεων ή θεσμών. Εφόσον τα επιχειρήματα στο παρόν άρθρο βασίζονται στον περίφημο διαχωρισμό ανάμεσα στην κοινωνική και τη συστημική ενσωμάτωση που έκανε ο Lockwood επιτρέψτε μου να κάνω μία σύντομη αναφορά ως προς τις γενικές γραμμές της θέσης αυτής.

Σύμφωνα λοιπόν με το Lockwood: «το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης (social integration) επικεντρώνεται στις ομαλές ή αντιθετικές σχέσεις που διαδραματίζονται ανάμεσα στα δρόντα άτομα, (ενώ) το πρόβλημα της συστημικής ενσωμάτωσης (system integration) εστιάζεται στις λειτουργικές και δυσλειτουργικές σχέσεις ανάμεσα στα μέρη ενός κοινωνικού συστήματος» (Lockwood, 1964:246).

Κατά τη γνώμη του, για παράδειγμα οι θεωρίες που εστιάζονται στην έννοια της κοινωνικής σύγκρουσης επικεντρώνονται στα προβλήματα της κοινωνικής ενσωμάτωσης· δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στους κοινωνικούς αγώνες ως βασικούς μηχανισμούς αλλαγής.

Από την άλλη μεριά ο Παρσονικός λειτουργισμός, υποτιμά το ρόλο των δρόντων ατόμων και επικεντρώνεται στη συστημική ανάλυση κυρίως όσον αφορά την ενσωμάτωση ή την κακή διασύνδεση των θεσμοθετημένων μερών².

Επιστρέφοντας στο κύριο θέμα μας, πιστεύω ότι η προσπάθεια να περιοριστεί ή να τεθεί στο περιθώριο ο φορέας, οδηγεί αναπόφευκτα σε διάφορες μορφές πραγμοποίησης. Από την άλλη μεριά η προσπάθεια περιορισμού ή υποτίμησης των θεσμικών δομών οδηγεί με τη σειρά της σε υπερβολικά βουλευσιарχικές θεωρίες κοινωνικής σταθερότητας ή αλλαγής. Πάντως, η ουσία του προβλήματος δεν έγκειται απλώς στο συνδυασμό του φορέα με τη συστημική θεσμική ανάλυση αλλά –και αυτός είναι ο δεύτερος θεμελιώδης κανόνας αποφυγής της πραγμοποίησης– στο ότι αυτός ο συνδυασμός πρέπει να γίνεται κατά ισόρροπο τρόπο.

Για παράδειγμα, αν το θέμα είναι η σύσταση, αναπαραγωγή ή μεταμόρφωση των κοινωνικών μακρο-θεσμών, η ανάλυση πρέπει να αρχίζει από τα μακρο-δρόντα άτομα και τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται με τέτοιους θεσμούς. Κατόπιν πρέπει να εστιάζουμε την παρατήρησή μας στην εξέταση των μεσο και μικρο-δρόντων ατόμων. Με τον όρο μακρο-δρόντα άτομα εννοώ οντότητες που λαμβάνουν αποφάσεις και οι πράξεις τους –για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Giddens– έχουν ευρεία διατοπική και διαχρονική ισχύ. Τέτοιες οντότητες που παίρνουν αποφάσεις μπορεί να είναι συλλογικά σώματα (π.χ. εμπορικές ενώσεις, πολιτικά κόμματα, συνεταιρισμοί επιχειρήσεων, κ.λ.π.) ή μεμονωμένα άτομα τα οποία, ως αποτέλεσμα της κατοχής κυρίαρχων θέσεων, παίρνουν μακροαποφάσεις, δηλαδή αποφάσεις που επηρεάζουν ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Τέτοια μεγάλα δρόντα άτομα μπορεί να είναι εκατομμυριούχοι επιχειρηματίες,

πνευματικοί ηγέτες με μεγάλη ισχύ, διάσημοι αστέρες στον κόσμο του θεάματος κ.λ.π.

Δεδομένου του παραπάνω ορισμού της μακρο-δράσης, η υιοθέτηση του κανόνα της εξισορρόπησης της θεσμικής δομής και του φορέα θα εμποδίσει την εφαρμογή της μη ισορροπημένης θεωρίας, η οποία εφόσον δεν λαμβάνει υπόψη τα συλλογικά ή ατομικά μακρο-δρόντα άτομα, συνδέει αβίαστα τους μακροθεσμούς με τα μικρο-δρόντα άτομα. Αυτή τη λανθασμένη ταύτιση τη βλέπουμε στην παράδοση των Durkheim/Parsons και λειτουργεί στη βάση της γνωστής διχοτομίας Κοινωνία-Άτομο, όπου η Κοινωνία (με Κ κεφαλαίο) αναφέρεται σε μια μακρο οντότητα και το «άτομο» σε μια μικρο οντότητα. Από τη σκοπιά του διπόλου Κοινωνία-Άτομο, η Κοινωνία ως σύμπλεγμα μακρο-θεσμικών δομών καθορίζει τη συμπεριφορά των μικρο-δρόντων ατόμων. Μεμονωμένα άτομα δεν μπορούν να επηρεάσουν ή να αλλάξουν την κοινωνία. Μόνο η ίδια η κοινωνία, μέσω της θεσμοποίησης και της εσωτερίκευσης, μπορεί να συνθέσει και να μεταβάλλει τις ατομικές ταυτότητες.

Επιφανειακά αυτό το επιχείρημα φαίνεται λογικό. Ως απλό μέλος του κοινωνικού συνόλου, έρχομαι αντιμέτωπος με ένα σύνολο μακρο-δομών (όπως είναι π.χ. οι δομές της καπιταλιστικής οικονομίας) οι οποίες, όπως υποστηρίζει ο Durkheim, είναι εξωτερικές και δεσμευτικές. Υπήρχαν εκεί, πολύ πριν γεννηθώ εγώ και φαινομενικά δεν επηρεάζονται ιδιαίτερα από τις πράξεις μου, όσο εντυπωσιακές και ευφυείς κι αν είναι αυτές. Επιπλέον, εφόσον «κατά την παράδοση των Durkheim/Parsons τα μακρο-δρόντα άτομα παρουσιάζονται συνήθως ως μαριονέτες, είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδείξουμε πώς δημιουργήθηκαν, διατηρήθηκαν ή άλλαξαν οι μακρο-θεσμικές δομές».

Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η ύπαρξη μιας μόνιμης ανισορροπίας μεταξύ κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης, η οποία εκ των πραγμάτων οδηγεί στην ταύτιση «δεσμευτικών» θεσμικών δομών με το μακρο-επίπεδο, καθώς και στην ταύτιση του «ελεύθερου» φορέα με το μικρο-επίπεδο. Τέτοιες ανισορροπίες είναι ευρέως διαδεδομένες στην Κοινωνιολογία, ακόμη και ανάμεσα σε κείνους που έχουν πραγματευτεί εκτεταμένα μικρο-μακρο θέματα αυτής της μορφής. Ας πάρουμε, για παράδειγμα την προσπάθεια του Peter Blau (1987) να διαχωρήσει την μικρο από την μακρο-Κοινωνιολογία. Υποστηρίζει λοιπόν ο Blau ότι η πρώτη, «διασπά τις εσωτερικές δυναμικές διαδικασίες δίνοντας βαρύτητα στις κοινωνικές σχέσεις, ενώ η μακροκοινωνιολογία αναλύει τις επιρροές που ασκούν στις κοινωνικές σχέσεις οι εξωτερικοί

σεις οι εξωτερικοί δομικοί περιορισμοί και τα τυχαία γεγονότα... τα κοινωνικά συμβάντα του Durkheim» (1987:84).

Στο ίδιο κείμενο ο Blau διευκρινίζει αυτό το διαχωρισμό, τονίζοντας ότι η μακρο-δομική προσέγγιση δεν ενδιαφέρεται για την κοινωνική αλληλεπίδραση ανάμεσα σε άτομα και αναλύει αντ' αυτού «τα ποσοστά κοινωνικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε κοινωνικές θέσεις» (1987:97). Παρόλα αυτά ο Blau λέει ότι: «η μικρο-κοινωνιολογική εξέταση είναι απαραίτητη για τη μελέτη ολόκληρων κοινωνιών ή άλλων ομάδων ευρύτερης κλίμακας, διότι η ανίχνευση και η ανατομία διαπροσωπικών σχέσεων χιλιάδων εκατομμυρίων ανθρώπων είναι αδύνατη, αλλά και ανούσια» (1987:97).

Αλλά όταν η μακρο-κοινωνιολογική εξέταση εφαρμόζεται σε μεγάλες ομάδες και η μικρο-κοινωνιολογική σε «σχέσεις μεταξύ ατόμων», πώς πρέπει να θεωρήσουμε την αλληλεπίδραση μεταξύ δύο ατόμων, που συμβαίνει να είναι αρχηγοί κρατών και οι αποφάσεις των οποίων μπορεί να έχουν εθνικό ή παγκόσμιο αντίκτυπο; Το σχήμα του Blau δεν έχει συμπεριλάβει τις διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις αυτού του είδους, αν και είναι πολύ σημαντικές για να καταλάβουμε πώς οι κοινωνικές μακρο-δομές δημιουργούνται, αναπαράγονται ή μεταβάλλονται. Πρόκειται για μία σοβαρή παράλειψη, αποτέλεσμα της σύνδεσης της μακρο-θεωρίας με τη θεσμική δομή και της μικρο-θεωρίας με τα αλληλεπιδρόντα άτομα³.

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η σύνδεση της μικρο-θεωρίας με την αλληλεπίδραση των φορέων και της μακρο-θεωρίας με τις κοινωνικές θεσμικές δομές, δεν είναι αποκλειστικό δικαίωμα της θετικιστικής μακρο-Κοινωνιολογίας όπως την παρουσιάζει ο Blau στο έργο του. Η ίδια εντυπωσιακή ανισορροπία συναντάται επίσης σε όλες τις ερμηνευτικές μικρο-Κοινωνιολογίες – ακόμη και σε εκείνες που έκαναν στροφή από το μοναδικό άτομο τόσο προς την διυποκειμενικότητα όσο και προς την θεώρηση που δεν σχετίζεται καθόλου με το «άτομο» του Ντυρκάιμ, αλλά με καταστάσεις αλληλεπίδρασης. Από τον Goffman ως τον Cicourel και τον Garfinkel και από τις εμπειρικά προσανατολισμένες μελέτες ως τις θεωρητικές πραγματείες πάνω στη φύση της διυποκειμενικότητας και των καταστάσεων αλληλεπίδρασης, έχει εδραιωθεί η εσφαλμένη αντίληψη ότι η προσωπική αλληλεπίδραση έχει ως επακόλουθο την μικρο-ανάλυση⁴. Η αντίληψη ότι σ' αυτήν μπορεί να συμπεριλαμβάνονται και μακρο-δρόντα άτομα, οι αποφάσεις των οποίων μπορεί να είναι καθοριστικές στο χρόνο και στο χώρο, φαίνεται να απουσιάζει.

Υπό αυτές τις συνθήκες δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι ερμηνευτικές Κοινωνιολογίες εστιάζουν την προσοχή τους αποκλειστικά στο μέσο άνθρωπο, σε καθημερινές δραστηριότητες, συνηθισμένες συναντήσεις κ.λ.π. Η λογικότερη άποψη ότι οι συναντήσεις μπορεί να μην είναι συνηθισμένες, ή ότι οι δραστηριότητες που δεν είναι συνηθισμένες είναι το ίδιο άξιες μελέτης, ή ακόμα ότι η διαπροσωπική αλληλεπίδραση μεταξύ ισχυρών ατόμων μπορεί να συνεπάγεται αποφάσεις, οι οποίες επηρεάζουν εκατομμύρια ανθρώπων και μπορούν να αλλάξουν κυριολεκτικά το πρόσωπο του πλανήτη, απουσιάζει εντελώς από όλες τις ερμηνευτικές Κοινωνιολογίες.

Φαίνεται ότι η αντίδραση των κοινωνιολόγων γενικά και των μικρο-κοινωνιολόγων ειδικότερα στα συμβατικά «ηρωικά» γεγονότα της ιστορίας, έχει πάρει τόσο υπερβολικές διαστάσεις, ώστε όταν μελετούν το μικρο-μακρο ζήτημα, να αγνοούν την ιεραρχική διάσταση της κοινωνικής ζωής και το γεγονός ότι τα δρόντα άτομα συνεισφέρουν άμεσα στη δόμηση της κοινωνικής ζωής. Η αντίληψη αυτή δημιουργεί αξεπέραστα εμπόδια για την επίλυση του μακρο-μικρο ζητήματος. Αν αγνοήσουμε τα μακρο-δρόντα άτομα και τις πολύπλοκες κοινωνικές ιεραρχήσεις οι οποίες συνδέουν τους «μακρο» και τους «μεσο» και τους μικρο-λήπτες αποφάσεων, είναι σαν να προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε την κατασκευή ενός πολύπλοκου κτιρίου, εστιάζοντας την προσοχή μας αποκλειστικά και μόνο στις δραστηριότητες των χτιστών, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τη συμμετοχή των μηχανικών, των διαχειριστών, των κεφαλαιούχων, κ.λ.π. Αν λοιπόν η Παρσονική Κοινωνιολογία παρέβλεψε τα μικρο-δρόντα άτομα εξαιτίας του υπερσυστημικού, υπερ-λειτουργιστικού της χαρακτήρα, οι ερμηνευτικές Κοινωνιολογίες, συνδέοντας την αλληλεπίδραση με το μικρο-επίπεδο ανάλυσης, κατέληξαν στο ίδιο εσφαλμένο συμπέρασμα. Έτσι και οι δύο θεωρητικές παραδόσεις έχουν συνεισφέρει, με διαφορετικούς τρόπους στη διαιώνιση των πραγματοποιητικών εφαρμογών, στο χώρο της κοινωνιολογικής ανάλυσης⁵.

Ας δούμε τώρα αυτούς τους τρόπους ανάλυσης πιο συγκεκριμένα. Γενικά, η συστημική υποτίμηση των μακρο-δρόντων ατόμων σε αναλύσεις μακρο-θεσμικών δομών, οδηγεί σε τρεις διαφορετικές μορφές πραγματοποίησης.

2. Πραγμοποίηση με την αυστηρή έννοια του όρου

Η άμεση συνέπεια της υπάρχουσας θεωρητικής ανισορροπίας ανάμεσα στο σύστημα και την κοινωνική ενσωμάτωση, είναι η στατική, περιγραφική μελέτη των θεσμικών δομών, η οποία δεν ασχολείται καθόλου με ζητήματα καταγωγής ή κοινωνικής μεταβολής. Σ' αυτήν την περίπτωση, οι κοινωνικοί θεσμοί παρουσιάζονται ως προκατασκευασμένα αντικείμενα, ενώ η φύση τους ως εξελισσόμενες ανθρώπινες κατασκευές, αποκρύπτεται ή αγνοείται.

Πραγματικότητες όπως η επαγγελματική δομή ή τα γραφειοκρατικά όργανα του κράτους, παρουσιάζονται κατά ουσιοκρατικό τρόπο, λες και πρόκειται για εξωγήινα πράγματα ή για οντότητες εντελώς αποξενωμένες από τα αλληλεπιδρόντα άτομα («μικρο» και «μακρο») τα οποία είναι οι πραγματικοί τους δημιουργοί⁶.

Η μακρο-κοινωνιολογική τάση να μετατρέπονται οι συμβολικές διαδικασίες και κατασκευές σε πράγματα, έχει βεβαίως κατηγορηθεί από μικρο-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις όπως η συμβολική αλληλεπίδραση και η εθνομεθοδολογία. Αυτές οι τελευταίες ορθώς υποστηρίζουν ότι τα δρόντα άτομα ή ο «μέσος άνθρωπος», δεν είναι παθητικό προϊόν μιας αποκαλούμενης Κοινωνίας ή ενός Πολιτισμού, αλλά δραστήριος δημιουργός ενός διυποκειμενικού κόσμου, εφόσον αυτός ο ίδιος δομεί τα θεμέλια του πολιτισμού και της κοινωνίας. Ως εκτελεστές ρόλων για παράδειγμα τα δρόντα άτομα δεν ακολουθούν παθητικά τις κανονιστικές απαιτήσεις των ρόλων τους. Αντίθετα, επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν (ή να αγνοήσουν) αυτές τις νόρμες καθώς και τις απαιτήσεις που συνεπάγονται, στα πολύπλοκα παιχνίδια που παίζουν μεταξύ τους, παιχνίδια τα οποία αποτελούν περισσότερο κατόρθωμα σε καθημερινή βάση, παρά αποτέλεσμα μακρο δομικών καταναγκασμών (Cicourel, 1970).

Η μετάβαση από τον Παρσονικό «υπερκοινωνικοποιημένο» άτομο στα μικρο-δρόντα άτομα που δημιουργούν τους κοινωνικούς τους κόσμους όσο ευπρόσδεκτη κι αν είναι, δεν επαρκεί για να αντιμετωπίσουμε τις δυσκολίες του αρχικού προβλήματος. Όσο τα μακρο-δρόντα άτομα αγνοούνται, το χάσμα μεταξύ θεσμικών μακρο-δομών και μικρο-δρόντων ατόμων, *όσο δραστήρια κι αν παρουσιάζονται αυτά*, παραμένει.

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, οι φαινομενολογικά προσανατολισμένοι κοινωνιολόγοι δεν απέτυχαν μόνο στο να αντιμετωπίσουν σοβαρά το γεγονός ότι τα κοινωνικά δρόντα άτομα συμβάλ-

λουν άνισα στην οικοδόμηση του κοινωνικού κόσμου (το γεγονός δηλαδή ότι υπάρχουν «μικρο» και μεγα-δρόντα άτομα), αλλά ήταν ανέκαθεν εξαιρετικά απρόθυμοι να εξετάσουν τα συλλογικά δρόντα άτομα. Αντιδρώντας σε υπερβολικό βαθμό στον εύκολο και ανακριβή τρόπο με τον οποίο οι συμβατικοί μακρο-κοινωνιολόγοι (και ιδιαίτερα οι μαρξιστές) αποδίδουν στόχους ή στρατηγικές σε μακρο-συλλογικότητες, όπως οι τάξεις ή τα έθνη-κράτη, πέρασαν στο άλλο άκρο και αρνούνται να δεχτούν πως οι συλλογικοί φορείς έχουν χαρακτηριστικά όμοια μ' αυτά των ατόμων. Από τη δική τους σκοπιά, η απόδοση στόχων ή μεθόδων δράσης σε μία, ας πούμε, επιχείρηση, οδηγεί στη δημιουργία μιας μυθικής οντότητας, η οποία βρίσκεται πάνω και υπεράνω των στόχων και των φιλοδοξιών συγκεκριμένων ατόμων.

Η απάντηση σε μία τέτοια ένσταση είναι βεβαίως ότι, όταν γίνεται λόγος για μία οργάνωση που έχει να εκπληρώσει στόχους ή για μια συλλογικότητα που παίρνει αποφάσεις, αυτός είναι απλώς ένας σύντομος τρόπος για να αναφερθεί κανείς σ' ένα πολύπλοκο σύνολο διαδικασιών αλληλόδρασης μεταξύ συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων. Για παράδειγμα, αν ο στόχος της επιχείρησης είναι η παραγωγή ενός ορισμένου προϊόντος, αυτός ο οργανωτικός, αντικειμενικός σκοπός μπορεί να ερμηνευτεί ως μέσο με το οποίο ορισμένες κατηγορίες ατόμων στην επιχείρηση κερδίζουν άλλοι ένα μισθό σε εβδομαδιαία βάση, άλλοι σε μηνιαία και κάποιοι άλλοι ένα μέρος των κερδών. Επιπλέον, ο καθένας είναι απόλυτα φυσικό να αποδίδει σε μία οργάνωση ή ακόμη και σε ευρύτερες συλλογικότητες ικανότητες λήψης αποφάσεων, όταν παραστεί ανάγκη, υποδεικνύοντας, όσο κανείς μπορεί, όλες τις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις που έπαιξαν ρόλο στη λήψη μιας συγκεκριμένης απόφασης που αφορά στην οργάνωση (αλληλεπιδράσεις ίσως ανάμεσα στα μέλη του διοικητικού συμβουλίου μιας εταιρείας ή διαπραγματεύσεις μεταξύ της διεύθυνσης και των αντιπροσώπων των εργαζομένων κ.λ.π.).

Η άρνηση των παραπάνω οδηγεί τους κοινωνιολόγους στο να αδιαφορούν για μακροκοινωνιολογικά θέματα κοινωνικής σταθερότητας και αλλαγής. Όπου η ανισορροπία μεταξύ δομών και φορέων δεν επιτρέπει την ανάλυση των δρόντων ατόμων, οι αποφάσεις και οι στρατηγικές των οποίων έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην κοινωνία, είναι εντελώς αδύνατο να εξηγήσουμε επαρκώς άλλα μακρο-φαινόμενα εκτός εκείνων που είναι απλά σύνολα των μικροκαταστάσεων.

Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι απ' όσο γνωρίζω, κανείς από κείνους που απορρίπτουν τις πραγματοποιητικές τάσεις

της συμβατικής μικροκοινωνιολογίας δεν έχει προχωρήσει από την στείρα αρνητική κριτική σε μια ουσιαστική πρόταση για νέα εννοιολογικά εργαλεία, ώστε να πραγματοποιήσει μια πιο ικανοποιητική μελέτη των μακροφαινομένων, όπως οι επαναστάσεις ή οι μακροπρόθεσμες κοινωνικές μεταβολές.

Αν οι εθνομεθοδολόγοι όπως ο Cicourel θέλουν να κάνουν μια αποτελεσματική κριτική της συμβατικής μικροκοινωνιολογίας, θα έπρεπε να είχαν ήδη προχωρήσει πέρα από τις αφηρημένες προγραμματικές προτάσεις για να μας δείξουν πως ακριβώς τα εννοιολογικά εργαλεία που προσφέρουν μπορούν να εξηγήσουν με πιο ικανοποιητικό τρόπο τα μακροοικονομικά προβλήματα με τα οποία κοινωνιολόγοι όπως ο B. Moore και ο M. Mann ασχολούνται. Σε τελική ανάλυση, μόνο μια τέτοια συγκεκριμένη κριτική μπορεί να γίνει πειστική. Οι μικρο-κοινωνιολόγοι όμως, είτε συνεχίζουν να απορρίπτουν την μακρο-κοινωνιολογική ανάλυση στο σύνολό της, χωρίς να την αντικαθιστούν με κάτι καλύτερο, ή απλώς διακηρύττουν την ανικανότητα της Κοινωνιολογίας να μελετά μακρο-φαινόμενα⁷.

Συνοπτικά, ο μόνος τρόπος να αποφύγουμε την σύλληψη των μακρο θεσμικών δομών ως αδρανή αντικείμενα είναι μέσω της συστηματικής αναφοράς, όχι μόνο στα μικρο-δρόντα άτομα, αλλά και στα μακρο-δρόντα άτομα ως δημιουργούς του κοινωνικού κόσμου. Ο κανόνας ισορροπίας φορέα-δομής τονίζει ότι το συνταίριασμα των μακρο-θεσμών με τα μακρο-δρόντα άτομα είναι απολύτως απαραίτητη προϋπόθεση για να προχωρήσουμε σε ικανοποιητικές εξηγήσεις των κοινωνικών φαινομένων. Πιο συγκεκριμένα, αν το πρόβλημά μας είναι η εξήγηση της εξέλιξης των θεσμικών δομών ενός πολιτεύματος στο σύνολό του πρέπει να αναφερθούμε σε πρώτη φάση στους μακρο-φορείς δράσης (πολιτικές ηγεσίες, συνδικάτα, διάφορα συλλογικά όργανα κ.λπ.) και στις πολύπλοκες στρατηγικές τους, πριν προχωρήσουμε να δούμε πώς το μακροεπίπεδο συνδέεται με το μικρο.

3. Ανθρωπομορφισμός

Λαμβάνοντας ως δεδομένη την ανισορροπία της συστημικής προσέγγισης, μια δεύτερη μορφή πραγμοποίησης εντοπίζεται, όταν περνάμε από την περιγραφή στην εξήγηση: όταν επιθυμούμε, για παράδειγμα, όχι μόνο να περιγράψουμε ή να μετρήσουμε μακρο-θεσμικές δομές, αλλά και να εξηγήσουμε τον τρόπο λειτουργίας τους ή το είδος της επιρροής που ασκούν στα μικρο-δρόντα άτομα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ένας τρόπος πιο δυναμι-

κής σύλληψης ενός κοινωνικού κόσμου, όπου τα μακρο-δρόντα άτομα είναι απόντα ή βρίσκονται στο περιθώριο, είναι η ανθρωπομορφοποίηση των θεσμικών δομών: οι θεσμικές δομές εννοιολογούνται σαν οντότητες που λαμβάνουν αποφάσεις και ελέγχουν πλήρως την κοινωνική σκηνή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι «θεμελιώδεις κοινωνικές αξίες» του Parsons ή η «συλλογική συνείδηση» του Durkheim θεωρούνται ως «μυστηριώδεις οντότητες» οι οποίες ασχολούνται με την κοινωνικοποίηση των δρόντων ατόμων, την τιμωρία αυτών που παρεκτρέπονται, την αποκατάσταση των κοινωνικών ανισορροπιών κ.λ.π.

Για την ακρίβεια, αυτή η προσέγγιση θα έπρεπε να ονομάζεται «ανθρωπομορφοποίηση» αντί για πραγματοποίηση, εφόσον μετατρέπει ένα *εν δυνάμει* σύστημα κανόνων σε οντότητες που λαμβάνουν αποφάσεις. Είναι επίσης δυνατή η διάκριση ανάμεσα σε αδύνατες και δυνατές μορφές ανθρωπομορφοποίησης. Στην περίπτωση της αδύναμης έννοιας, η μεταβολή των θεσμικών δομών σε ανθρωπομορφικές οντότητες μπορεί να θεωρηθεί μια βολική, ακίνδυνη μεταφορά, εφόσον μπορεί να ερμηνευτεί, αν αυτό είναι απαραίτητο, με μη πραγματοποιητικούς όρους. Για παράδειγμα, η ιδέα του Parsons για τη συνεισφορά των ουσιαστικών κοινωνικών αξιών στη δημιουργία κοινωνικής ευταξίας, μπορεί να θεωρηθεί ότι υπονοεί ότι, αν για οποιοδήποτε λόγο η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας έχει κοινές αξίες (θεσμοποιημένες σε ό,τι επιτάσσουν οι νόρμες και εσωτερικευμένες σε διαθέσεις ανάγκης), τότε αυτές οι αξίες θα στηρίξουν την κοινωνική ισορροπία του συστήματος. Λαμβάνοντας ως δεδομένη αυτή την άποψη του Parsons (σε αντίθεση με την ευρεία παρανόηση που υπάρχει) ο βαθμός στον οποίο υπάρχουν οι κοινές αξίες σε ένα κοινωνικό σύστημα είναι ένα εμπειρικό ζήτημα, ενώ η μελέτη που ο ίδιος επιχειρεί πάνω στις ουσιαστικές αξίες δεν είναι τόσο αντίθετη ή τόσο πραγματοποιητική όσο φαίνεται από πρώτη άποψη⁸.

Υπάρχουν πάντως ορισμένα άλλα σημεία της παρσονικής θεωρίας, τα οποία δεν επιτρέπουν παρόμοια ερμηνεία και τα οποία συνεπάγονται πραγματοποίηση/ανθρωπομορφοποίηση, με τη δυνατή έννοια του όρου. Ο τρόπος για παράδειγμα, με τον οποίο ο Parsons συνέλαβε τα τέσσερα υποσυστήματα ενός κοινωνικού συστήματος («προσαρμογή», «επίτευξη σκοπών», «διατήρηση» και «ολοκλήρωση», γνωστά ως ΠΕΔΟ*-AGIL), ο συγγραφέας απο-

* Σ.Μ.: Τα αρχικά των τεσσάρων υποσυστημάτων λαμβάνονται από την αντίστοιχη εννοιολόγηση, που συναντάμε στο βιβλίο του Καθηγητή Πανταζή Τερλεξή, *Πολιτικό Σύστημα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1987, σελ. 79.

δίδει στα τέσσερα υποσυστήματα στόχους, ενώ το κάθε υποσύστημα έχει ένα δικό του υποσύστημα επίτευξης σκοπών. Μια προσεκτική εξέταση της θεώρησης του σχήματος ΠΕΔΟ, δείχνει πάντως ότι τα υποσυστήματα δεν συνιστούν συγκεκριμένες ομάδες ή συλλογικότητες και γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχουν σκοπούς. Εδώ η μεταμόρφωση μιας ομάδας θεσμοποιημένων πρακτικών σε ανθρωπομορφικές οντότητες, συνεπάγεται πραγμοποίηση ή ανθρωπομορφοποίηση, με όλη τη σημασία του όρου: δεν είναι δηλαδή δυνατόν αυτό που ο Parsons εννοεί με τον όρο «απαίτηση επίτευξης στόχων του υποσυστήματος», να ερμηνευτεί με μη πραγμοποιητικούς όρους⁹.

Έχω την εντύπωση ότι ο κανόνας που συνιστά την ισορροπία μεταξύ συστημικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης, λειτουργεί σαν φρένο στην κατασκευή ανθρωπομορφικών θεωριών του κοινωνικού συστήματος που βρίσκουμε όχι μόνο στα γραπτά του Parsons, αλλά και στην δουλειά ορισμένων από τους πιο σύγχρονους συνεχιστές του¹⁰. Εάν ο Parsons είχε καταλάβει πόσο αναγκαίο είναι να ενσωματωθεί η θεσμική δομή στο φορέα κατά τρόπο ισορροπημένο, θα είχε αποφύγει να εφαρμόσει την τετραπλή τυπολογία του ΠΕΔΟ κατά ένα τόσο πραγμοποιητικό τρόπο. Θα συνειδητοποιούσε ότι η ανάλυση του υποσυστήματος προσαρμογής στο επίπεδο της κοινωνίας, για παράδειγμα, θα έπρεπε να συμπληρώνεται από αναφορές σε συλλογικά δρόντα άτομα (εμπορικές ενώσεις, επαγγελματικούς οργανισμούς, κ.λ.π.), τα οποία λειτουργούν στο ίδιο επίπεδο ανάλυσης. Εάν αυτό είχε συμβεί, θα ήταν πασιφανές ότι το κοινωνικό υποσύστημα προσαρμογής (δηλαδή οι οικονομικοί θεσμοί της κοινωνίας) δεν αποτελείται από οντότητες που λαμβάνουν αποφάσεις και κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν μπορούν να θέτουν στόχους. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να υποδιαιρεθεί περαιτέρω το υποσύστημα προσαρμογής σε πιο μικρά υποσυστήματα ακολουθώντας τη λογική του σχήματος ΠΕΔΟ.

Παρομοίως, η έννοια των βασικών αξιών της κοινωνίας ή η «συλλογική συνείδηση» του Durkheim –στο βαθμό που αναφέρονται σε συγκεκριμένες νόρμες, αξίες και απόψεις τις οποίες συμμερίζεται η πλειοψηφία των μελών σε μια συγκεκριμένη κοινωνία– μπορούν να χάσουν την ασάφειά τους, όταν, ακολουθώντας τον κανόνα της ισορροπίας του συστήματος της δράσης, θέτουμε ερωτήσεις γύρω από το –ποιός–. Ποιός είναι πίσω απ' αυτές τις κοινές σε όλους νόρμες; Τα συμφέροντα ποιού υπερασπίζονται; Ποιός συνέβαλε περισσότερο στην επικράτηση ή στην αφομοίωσή τους; Μ' άλλα λόγια, κοινές κοινωνιακές νόρμες ή

αξίες πρέπει να συνδέονται με τους ιστορικούς τους αγώνες· ελεγκτικές αρχές και πηγές, καθώς και με το αναμενόμενο ή μη αποτέλεσμα αυτών των αγώνων.

4. Τελεολογία

Ένας άλλος μεθοδολογικά απαράδεκτος τρόπος για να περάσουμε από την περιγραφή στην εξήγηση, χωρίς να λάβουμε υπόψη τα μακρο-δρόντα άτομα, είναι η προσφυγή στις λειτουργικές ερμηνείες τελεολογικού προσανατολισμού. Σ' αυτήν την περίπτωση οι λειτουργικές απαιτήσεις ή συνθήκες ύπαρξης του κοινωνικού συστήματος εκλαμβάνονται λανθασμένα ως αίτια. Έτσι, αν η συλλογική συνείδηση ή οι «κύριες αξίες» της κοινωνίας δεν ρυθμίζουν τα πάντα εν αγνοία των μικρο-δρόντων ατόμων, οι λειτουργικές απαιτήσεις ή ανάγκες του συστήματος μπορούν να μας πουν, σύμφωνα με τον τρίτο τύπο πραγματοποίησης, γιατί επικρατούν οι θεσμοί (επειδή ικανοποιούν μια απαραίτητη κοινωνική ανάγκη) ή, σε περιπτώσεις δυσλειτουργίας, γιατί αλλάζουν.

Επιτρέψτε μου να περιγράψω τη διαδικασία αυτή με περισσότερες λεπτομέρειες εστιάζοντας στις νεο-εξελισσόμενες νεοτερικτικές θεωρίες ανάπτυξης. Αυτές οι θεωρίες, επηρεασμένες από την προσπάθεια του Parsons, στην τελευταία φάση του έργου του, να ενσωματώσει τον λειτουργισμό με τον εξελικτικισμό (Parsons, 1964, 1966), τείνουν να εξηγούν την κοινωνική αλλαγή με βάση τις ασυμβατότητες μεταξύ θεσμών. Στις αποκαλούμενες αναπτυσσόμενες ή εκμοντερνιζόμενες κοινωνίες, στο μέτρο της ασυμβατότητας ή της έντασης ανάμεσα σε λιγότερο ή περισσότερο διαφοροποιημένες θεσμικές σφαίρες, οποιαδήποτε αύξηση της έντασης ή της ασυμβατότητας θα έχει ως αποτέλεσμα είτε την οπισθοχώρηση του κοινωνικού συστήματος (δηλαδή την αποδιαφοροποίηση), είτε την μετακίνησή του σε υψηλότερα επίπεδα διαφοροποίησης και «προσαρμοστικής ικανότητας».

Οι θεωρίες όμως αυτές απέτυχαν να δείξουν πώς η ασυμβατότητα ανάμεσα σε θεσμούς σχετίζεται με τους φορείς και ειδικά τους μακρο-φορείς και τους αγώνες τους. Η θεσμική ασυμβατότητα δεν μπορεί να εξηγήσει, ούτε την αποδιαφοροποίηση ούτε την μετακίνηση σε υψηλότερα επίπεδα διαφοροποίησης και κοινωνικής πολυπλοκότητας. Η πρόοδος από την περιγραφή προς την εξήγηση μπορεί να επιτευχθεί, μόνον όταν τέτοιες αντιθέσεις συνδεθούν με θέματα *κοινωνικής ενσωμάτωσης*, με θέματα δηλαδή φορέων δράσης. Και είναι αυτή ακριβώς η αποτυχία των θεωριών του εκσυγχρονισμού, να δουν τις αναπτυξιακές διαδικα-

σίες από τη σκοπιά της δράσης του συστήματος και της κοινωνίας που κάνει τις αναλύσεις να μοιάζουν χωρίς ιστορική βάση και επιχειρήματα.

Ας εστιάσουμε την προσοχή μας σ' ένα συγκεκριμένο παράδειγμα: το μοντέλο δομολειτουργικής διαφοροποίησης των επτά βαθμίδων του Smelser, όπως εφαρμόζεται στη *Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία* (Smelser, 1959). Κατά το πρώτο στάδιο, εμφανίζονται δυσαρέσκειες με τις υπάρχουσες οικονομικές διευθετήσεις, γεγονός που υποσκάπτει την κοινωνική ισορροπία και προκαλεί «αναταραχές» (δεύτερο στάδιο) με την μορφή «αδικαιολόγητων αρνητικών συγκινησιακών αντιδράσεων και εξωπραγματικών προσδοκιών εκ μέρους διαφόρων στοιχείων στο κοινωνικό σύστημα». Από τη στιγμή που αυτές οι «αναταραχές» στο τρίτο στάδιο, τεθούν «υπό έλεγχο» και «μπουν» σε μια πιο εποικοδομητική κατεύθυνση, νέες ιδέες κάνουν την εμφάνισή τους (4ο στάδιο), οι οποίες, όταν συγκεκριμενοποιηθούν (5ο στάδιο) και εφαρμοστούν (6ο στάδιο), επιφέρουν ευρύτερη κοινωνική διαφοροποίηση και αποκαθιστούν την ισορροπία του κοινωνικού συστήματος, σε ένα υψηλότερο επίπεδο κοινωνικής διαφοροποίησης (7ο στάδιο) (Smelser, 1959:15-41).

Κατά τη διάρκεια τώρα αυτής της πολύπλοκης διαδικασίας διαφοροποίησης, κανείς δεν είναι σε θέση να γνωρίζει ποιός «χειρίζεται» τις αναταραχές, ποιανού οι ιδέες προβάλλονται και εφαρμόζονται, ποιόν ωφελούν αυτές οι λύσεις, κ.λ.π. Είναι σαν, ένας από μηχανής θεός που ονομάζεται κοινωνικό σύστημα, να κατασκευάζει προβλήματα (την ανατροπή δηλαδή της κοινωνικής ισορροπίας που είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία ασυμβατότητας) και κατά συνέπεια να παράγει διαδικασίες επίλυσής τους, ενώ όλα αυτά συμβαίνουν μέσα σε ένα πλαίσιο όπου τα μακροδρόντα άτομα δεν παίζουν σημαντικό ρόλο. Ο Smelser δεν μπορεί θεβαίως να αποφύγει ολωσδιόλου την αναφορά σε κοινωνικές τάξεις και άλλους συλλογικούς φορείς. Όποτε όμως αυτά εμφανίζονται δειλά, αυτό συμβαίνει περισσότερο σε αντίθεση με το βασικό εννοιολογικό του σχήμα, παρά εξαιτίας του. Κατά συνέπεια, το μοντέλο του Smelser δεν πετυχαίνει να λάβει υπόψη το γεγονός ότι μπορεί να υπάρχουν εναλλακτικές κατευθύνσεις δράσης, οι οποίες οδηγούν σε διαφορετικές μορφές κοινωνικής διαφοροποίησης.

Το σημείο αυτό είναι ουσιαστικό και απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση. Ο E.P. Thompson στο κλασικό του έργο, *Η δημιουργία της Αγγλικής Εργατικής Τάξης* (1963), μελετά την ίδια ακριβώς περίοδο που έχει εξετάσει ο Smelser. Υποστηρίζει ότι αυτό που ο

Smelser αποκαλεί «παράλογες» αναταραχές αποτελείται βασικά από τις αποτυχημένες προσπάθειες των εργατών να απασχολούσαν μια εναλλακτική λύση στα αυξανόμενα προβλήματα που απασχολούσαν τη βαμβακοβιομηχανία. Η εναλλακτική αυτή λύση δεν ήταν καθόλου οπισθοδρομική ή παράλογη: ήταν απλώς μια λύση που ευνοούσε περισσότερο τα συμφέροντα των εργαζόμενων.

Συγκεκριμένα οι εργάτες στην υφαντουργία, ειδικά πριν το 1820, είχαν ξεσηκωθεί, όχι με σκοπό να σταματήσουν την τεχνολογική πρόοδο, αλλά για να αλλάξουν ένα σύστημα παραγωγής το οποίο εξασφάλιζε την διανομή των προνομίων αυτής της περιόδου μόνο σε μια μικρή μειονότητα. Σύμφωνα με τον Thompson, αυτό που ο Smelser ορίζει ως «ταραχές» του συστήματος, ήταν στην πραγματικότητα οι προσπάθειες των εργατών καθώς και εκείνων που συντάσσονταν με τις θέσεις τους για την υιοθέτηση καλύτερευσης των συνθηκών εργασίας. Όσον αφορά το επόμενο στάδιο της «διαχείρισης» και «δρομολόγησης» αυτές οι δραστηριότητες μπορούν να θεωρηθούν όχι ως ουδέτεροι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου, αλλά ως κατασταλτικά μέτρα, τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα την εξάλειψη όλων των προσπαθειών για την επίτευξη μιας μορφής εκσυγχρονισμού-διαφοροποίησης, η οποία δεν βασίζεται σε ακραίες αρχές της αγοράς. Όπως υποστηρίζει ο Thompson, τα δεινά και η υποβάθμιση στην οποία υποβλήθηκαν οι εργάτες, ιδιαίτερα μετά την εισαγωγή του μηχανικού αργαλειού, «δεν οφείλονταν τόσο στα "αναπόφευκτα" αυξανόμενα προβλήματα που συνοδεύουν τις τεχνολογικές εφευρέσεις, αλλά στο γεγονός ότι η κυρίαρχη τάξη... χρησιμοποίησε την δύναμη του κράτους, όχι με σκοπό να προστατεύσει τους εργάτες και να κάνει πιο ανθρώπινη τη μετάβαση στη βιομηχανική εποχή, αλλά για να εξαλείψει οποιαδήποτε εμπόδια στην ολοκληρωτική τους εκμετάλλευση... Στην ιστορία της υφαντουργίας υπάρχει μια χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής του συστήματος καταστολής και εκμετάλλευσης, σε μία ομάδα εργατών χωρίς τη στήριξη των συνδικάτων» (1963:344-45).

Ο τελεολογικός λειτουργισμός δεν μονοπωλεί, βεβαίως την παράδοση του Parsons. Συναντάται το ίδιο συχνά σε όλες τις ερμηνείες του μαρξισμού, όπου η σημασία των τάξεων και των ιστορικών τους αγώνων υποτιμάται και όπου οι «αντιφάσεις» ή οι «νόμοι κίνησης» ενός τρόπου παραγωγής αποτελούν τους κυριότερους μηχανισμούς αλλαγής. Μια υπερβολική έμφαση στην συστημική προσέγγιση του συστήματος σημειώνεται ιδιαίτερα στον Αλτουσεριανό μαρξισμό, ο οποίος, όπως έχει συχνά υπογραμμιστεί στη σχετική βιβλιογραφία, αγνοεί, όπως και ο λει-

τουργισμός του Parsons, τα μακρο-δρόντα άτομα ως σχετικά αυτόνομους συντελεστές της κοινωνικής αλλαγής.

Πάντως, όπως πριν από δεκαετίες έχει αποδείξει ο Merton, ο λειτουργισμός δεν χρειάζεται να είναι τελεολογικός. Μαρξιστές ή όχι, οι λειτουργιστές μπορούν να αποφύγουν την απόδοση αιτιακών δυνάμεων στις συστημικές ανάγκες μόλις ακολουθήσουν τον κανόνα περί συστήματος δράσης – μόλις δηλαδή συνδέσουν μεθοδολογικά τις συνθήκες ύπαρξης των λειτουργικών επιταγών των κοινωνικών μακρο-συστημάτων με τις στρατηγικές των μακρο-δρόντων ατόμων, οι οποίες, σκόπιμα ή μη, εξυπηρετούν ή όχι τέτοιες συνθήκες ή επιταγές. Επιτρέψτε μου να το επαναλάβω ακόμη μία φορά: η έννοια των μακρο-δρόντων ατόμων δεν αναφέρεται μόνο σε συλλογικά δρόντα άτομα ή σε συλλογικότητες που διαθέτουν την ενδεχόμενη ικανότητα για την οργάνωση και την ανάπτυξη ομαδικής συνείδησης· αναφέρεται επίσης στα μεμονωμένα δρόντα άτομα, οι αποφάσεις των οποίων έχουν μεγάλη ισχύ στο χώρο και στο χρόνο.

Περίληψη και συμπέρασμα

Υποστήριξα ότι ο κύριος λόγος εξήγησης της πραγμοποίησης και της έλλειψης επικοινωνίας ανάμεσα στις «μικρο» και «μακρο» κοινωνιολογίες, είναι το θέμα ανισορροπίας μεταξύ συστημικής ανάλυσης και ανάλυσης με βάση τα δρόντα υποκείμενα: αυτή η ανισορροπία οδηγεί πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες να συνδέουν το μακρο-επίπεδο ανάλυσης με τις θεσμικές δομές και το μικρο-επίπεδο με το «άτομο», το άτομο ή τις διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις. Η θεώρηση αυτή οδηγεί σε μία συστηματική υποτίμηση των μακρο-δρόντων ατόμων καθώς και της σημαντικής συμβολής της στην κατασκευή, την αναπαραγωγή και τη μεταβολή των βασικών θεσμικών χώρων.

Δύο μεθοδολογικοί κανόνες μπορούν να μας βοηθήσουν, ώστε να περιορίσουμε τον παραπάνω ανασταλτικό φραγμό της κοινωνιολογικής ανάλυσης. Ο πρώτος υπογραμμίζει τη σημασία της θεώρησης όλων των κοινωνικών προβλημάτων από τη σκοπιά του φορέα της δράσης (κοινωνική ενσωμάτωση) και από την σκοπιά των θεσμών (συστημική ενσωμάτωση).

Ο δεύτερος δίνει έμφαση στην ανάγκη ισορροπίας μεταξύ δράσης και συστήματος, δηλαδή της ανάγκης να μελετούμε θεσμούς και φορείς δράσης στο ίδιο επίπεδο ανάλυσης. Έτσι, όταν το επίκεντρο βρίσκεται στις μακρο-θεσμικές δομές, η μελέτη θα έπρεπε να αρχίζει με μία εξέταση των τρόπων με τους οποίους

τα μακρο-δρόντα άτομα εμπλέκονται στην κατασκευή, αναπαραγωγή και μεταβολή τέτοιων θεσμών. Μια τέτοια προσέγγιση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη μετάβαση από το ένα επίπεδο ανάλυσης στο άλλο, χωρίς ούτε να πραγματοποιηθούν μακρο-φαινόμενα, αλλά ούτε και να αναχθούν σε ένα απλό άθροισμα αλληλεπιδράσεων στο μικρο-επίπεδο ανάλυσης.

Σημειώσεις

1. Για την ανάπτυξη αυτού του σημείου, βλέπε Μουζέλης (υπό έκδοση).
2. Για μια κριτική εκτίμηση της διάκρισης του Lockwood βλ. Μουζέλης (1974). Ο Giddens (1974) και ο Habermas (1981) έχουν χρησιμοποιήσει τις έννοιες της συστημικής και της κοινωνικής ενσωμάτωσης, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Θεωρώ ότι η διατύπωσή τους είναι λιγότερο χρήσιμη από αυτή του Lockwood. Σ' αυτό το σημείο βλέπε Μουζέλης (1989 και 1991, παράρτημα Ι).
3. Ακόμη και ο Giddens, ο οποίος απορρίπτει ρητά κάθε σύνδεση της μικρο-ανάλυσης με δρόντα υποκείμενα και της μακρο με δομές, τείνει να συνεχίζει αυτές τις παραπλανητικές τεχνικές. Για παράδειγμα, συνδέει την κοινωνική ενσωμάτωση (την οποία περίπου ταυτίζει με το μικροεπίπεδο ανάλυσης) με την απευθείας αλληλεπίδραση και την ενσωμάτωση συστήματος με την απουσία αυτών των αλληλεπιδράσεων. Βλ. Μουζέλης (1989).
4. Βλ. Μουζέλης (1991, παράρτημα ΙΙ).
5. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, αν και η μη-μαρξιστική κοινωνιολογία υποφέρει πολύ περισσότερο από το σύνδρομο του διχοτόμου σχήματος Κοινωνίας-Ατόμου και τις συγχύσεις που προκύπτουν και ο μαρξισμός δεν έχει καταφέρει πάντα να αποφύγει τέτοιου είδους ανισορροπίες στο σύστημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Αυτό συμβαίνει ειδικά στην Αλτουσεριανή ερμηνεία του μαρξισμού η οποία, όπως έχει συχνά τονιστεί, υποτιμά όπως και ο Παρσονικός λειτουργισμός τα συλλογικά δρόντα άτομα ως αυτόνομους συντελεστές της κοινωνικής μεταβολής.
6. Για μελέτες που δείχνουν την ποικιλία των μηχανισμών οι οποίοι αποκρύπτουν την κατασκευασμένη φύση των κοινωνικών φαινομένων από τα κοινωνικά μέλη, βλ. Καστοριάδης (1975) και Τουρέν (1973).
7. «Γενικά οι οπαδοί της θεωρίας της αλληλεπίδρασης ασχολήθηκαν περισσότερο με την παράθεση των αιτιών απ' ό,τι οι ανταγωνιστές τους. Δεν υποστήριξαν κατηγορηματικά την ανωτερότητα της εξήγησής τους και οι αντιθέσεις τόσο ανάμεσα στους ισχυρισμούς τους όσο και στην καθημερινή ζωή δεν είναι κραυγαλέες. Εάν η Κοινωνιολογία τους δεν είναι κάτι το ουσιώδες, είναι προφανές ότι καμιά Κοινωνιολογία δεν είναι ουσιώδης» (Rock, 1979:230).
8. Μπορεί κάποιος να αναπτύξει ένα παρόμοιο επιχειρήμα για τη «συλλογική συνείδηση» του Durkheim. Για μερικούς ερμηνευτές, η σύλληψη του Durkheim αναφορικά με τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας, ειδικά στα πρώτα κείμενά του, μπορεί κάλλιστα να ερμηνευτεί κατά μη-πραγματοποιη-

τικό τρόπο. Για άλλους ο ρασιοναλισμός του Durkheim τον οδήγησε –όχι μόνο στις *Στοιχειώδεις Μορφές της Κοινωνικής Ζωής*, αλλά και στα πρώτα του γραπτά– να θεωρήσει τη συλλογική συνείδηση σαν αυθύπαρκτη, υπεράνθρωπη οντότητα. Βλέπε σ' αυτό το σημείο Johnson, Dandeker και Ashworth (1984).

9. Πράγματι, στο κοινωνικό επίπεδο, τα τέσσερα υποσυστήματα του Parsons αναφέρονται στους κύριους θεσμικούς χώρους της κοινωνίας. Το υποσύστημα προσαρμογής για παράδειγμα, αναφέρεται σε οικονομικούς θεσμούς. Ο Parsons ορθώς τονίζει ότι η διάκριση ενός θεσμού από μία συλλογικότητα πρέπει να είναι σαφής:

«Υπάρχει η άποψη ότι ένας θεσμός είναι ένα σύμπλεγμα θεσμοποιημένων ρόλων ενσωμάτωσης, το οποίο είναι μεγάλης δομικής σημασίας για το κοινωνικό σύστημα υπό συζήτηση. Ο θεσμός πρέπει να θεωρηθεί ότι βρίσκεται σε υψηλότερη βαθμίδα κοινωνικής δομής απ' ό,τι ο ρόλος και πράγματι αποτελείται από μια πλειάδα αλληλεξαρτούμενων ρόλων-προτύπων ή από τα συστατικά τους μέρη. Έτσι, όταν κάνουμε λόγο για το "θεσμό της ιδιοκτησίας" σ' ένα κοινωνικό σύστημα, συγκεντρώνουμε όλες εκείνες τις πλευρές των ρόλων των συγκεκριμένων ατόμων που σχετίζονται μ' αυτούς και αναφέρονται στην ενσωμάτωση των προσδοκιών-δράσης ενώ τα πρότυπα αξίας κατευθύνουν τον ορισμό των δικαιωμάτων στις "κτήσεις" και υποχρεώσεις που έχουν σχέση μ' αυτά. Ένας θεσμός μ' αυτή την έννοια θα πρέπει να διαχωρίζεται σαφώς από μια συλλογικότητα. Μια συλλογικότητα είναι ένα σύστημα συγκεκριμένων ρόλων αλληλεπίδρασης. Από την άλλη μεριά, ένας θεσμός είναι ένα σύμπλεγμα επαναλαμβανόμενων στοιχείων ή προσδοκίες ρόλων που μπορεί να αναφέρεται σε απεριόριστο αριθμό συλλογικοτήτων. Αντίθετα, η συλλογικότητα μπορεί να γίνει το επίκεντρο μιας ολόκληρης σειράς θεσμών» (Parsons, 1951:39).

Τώρα εάν οι θεσμοί δεν αποτελούν συλλογικότητες, δεν μπορούν να απαιτούν την επίτευξη στόχου.

10. Βλέπε για παράδειγμα Munch (1987).

Βιβλιογραφία

- Blau P., «Microprocesses and macrostructures» in Cook K.S. ed., *Social exchange today*, London, Sage, 1987.
- Castoriadis C., *L' institution imaginaire de la société*, Paris, Seuil, 1975.
- Cicourel A.V., «The ethnomethodological paradigm» in Dreitzel B. ed., *Recent Sociology*, No. 2, London, Macmillan, 1970.
- Giddens A., *The constitution of society*, Cambridge, Polity Press, 1984.
- Habermas J., *The theory of communicative action: lifeworld and system*, Cambridge, Polity Press, 1981.
- Hoogvelt A.M., *The sociology of developing societies*, London, Macmillan, 1976.

- Johnson T., Dandeker C., *The Structure of Sociological Theory*, London, Macmillan, 1984.
- Lockwood D., «Social integration and system integration» in Zollschan G.K. and Hirsch W. eds., *Explorations in social change*, London, Routledge, 1964.
- Mouzelis N., «System and social integration: A reconsideration of a fundamental distinction», *British Journal of Sociology*, No. 4, 1974.
- Mouzelis N., «Modernisation, underdevelopment, uneven development: Prospects for a theory of third-world formations», *Journal of Peasant Studies*, 1980.
- Mouzelis N., «Restructuring structuration theory», *Sociological Review*, 1989.
- Mouzelis N., *Back to sociological theory: The construction of social orders*, London, Macmillan, ~~υπό έκδοση~~. *N. v. st. Markos Press 1991*
- Munch R., *Theory of action: Toward a new synthesis going beyond Parsons*, London, Routledge, 1987.
- Parsons T., *The social system*, London, Routledge, 1951.
- Parsons T., «Evolutionary universals in society», *American Sociological Review*, vol. 29, 1964.
- Parsons T., *Societies: Evolutionary and comparative perspectives*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966.
- Rock P., *The making of symbolic interactionism*, London, Macmillan, 1979.
- Smelser N., *Social change in the Industrial Revolution*, London, Routledge, 1959.
- Taylor J.G., *From modernisation to modes of production. A critique of the sociologies of development and underdevelopment*, London: Macmillan, 1979.
- Thompson E.P., *The making of the English working class*, London, Allen Lane, Penguin Books, 1963.
- Touraine A., *Production de la société*, Paris, Seuil, 1963.

Μετάφραση: Γεωργία Γούγα και Δήμητρα Μπαστούνη

Το δημόσιο και το ιδιωτικό στον «κρατικό σοσιαλισμό»

Πανταζής Τερλεξής*

Εισαγωγή

Στο πρώτο τεύχος του *Βήματος των Κοινωνικών Επιστημών* προσπάθησα να κάνω τη διάκριση ανάμεσα στο «ιδιωτικό» και το «δημόσιο», όπως αυτή διακρίνεται στο καπιταλιστικό σύστημα. Προσέγγισα τότε το θέμα περισσότερο από την εμπειρική σκοπιά, αν και δεν ήταν δυνατόν να αποφύγω και αν ακόμη το επεδίωκα, τις καθαρά θεωρητικές τοποθετήσεις και τους ιδεολογικούς προσδιορισμούς, που συνήθως συνοδεύουν εννοιολογήσεις αυτής της μορφής.

Με την τωρινή όμως προσπάθεια είμαι υποχρεωμένος να εγκαταλείψω προσωρινά το χώρο της εμπειρικής παρατήρησης και να μπω για λίγο στα χωράφια της ιδεολογίας και της πολιτικής φιλοσοφίας. Νομίζω πως αυτή είναι η σωστή αφετηρία για κάθε μελετητή της κοινωνίας του «κρατικού σοσιαλισμού», πρώην και νυν. Κι αυτό για έναν πολύ απλό λόγο: η γένεση και η εδραίωση της λεγόμενης υπαρκτής σοσιαλιστικής κοινωνίας, δεν είναι απόρροια κάποιας τυχαίας συγκυρίας κοινωνικών συνθηκών. Ούτε είναι αποτέλεσμα μίας ομαλής (ο,τιδήποτε κι αν εννοούμε με τον όρο αυτό) εξελικτικής διεργασίας συγκεκριμένων ιστορικών στιγμών. Είναι κυρίως προϊόν προσχεδιασμένης (λίγο-πολύ ενσυνείδητης) και σχεδόν πάντα βίαιης παρέμβασης του ανθρώπου σε μία ανεπαρκή κοινωνική οργάνωση, για την εφαρμογή ενός «επιστημονικά» (ορθολογικά ή ιδεολογικά) προσδιορισμένου *ιδανικού*. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το *ιδανικό* αυτό επι-

* Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

διώκει την αντικατάσταση του «Κράτους της ανάγκης» με το «βασιλείο της ελευθερίας», μέσα από την κατάργηση της εκμετάλλευσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Μ' αυτό τον τρόπο ο σοσιαλισμός, αντίθετα με τον καπιταλισμό, γίνεται ο ίδιος ιδανικό, πέρα απ' αυτό που προσδοκάται ή επιδιώκεται μέσα απ' αυτόν. Γι' αυτό εξάλλου υπάρχουν κινήματα ή καθεστώτα που αυτάρεσκα, ακόμη και τώρα, αυτοχαρακτηρίζονται ως «σοσιαλιστικά» χωρίς να είναι, ενώ όλα αποφεύγουν επιμελώς ν' αποκαλούνται «καπιταλιστικά», αν και στην ουσία είναι.

Τα πρότυπα συνεπώς της δομικής συγκρότησης και της κοινωνικής εξελικτικής στον κρατικό σοσιαλισμό είναι, επιστημολογικά τουλάχιστον, διαφορετικά απ' αυτά του «κρατικού καπιταλισμού». Ιδιαίτερα το πρόβλημα της διάκρισης του δημοσίου από το ιδιωτικό, εμφανίζεται από άποψη πολιτικής φιλοσοφίας και πρακτικής πολιτικής, με μία τελείως διαφορετική προοπτική, στις αντίστοιχες θεωρητικές τους κατασκευές. Στις χώρες του κρατικού σοσιαλισμού συγκεκριμένα, εμφανίζεται κυρίως σαν πρόβλημα *κοινωνικής διάχυσης*, με βαθιές πολιτικές προεκτάσεις. Στις χώρες του κρατικού καπιταλισμού παρουσιάζεται σαν πρόβλημα *κινδύνου μίας τέτοιας διάχυσης*, με σοβαρές οικονομικές συνέπειες.

Σ' ένα φιλοσοφικό και θεωρητικό επίπεδο η διάχυση αυτή αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στο «πολιτικό» και το «κοινωνικό», το «γενικό» και το «ιδιαίτερο», την «πολιτική κοινωνία» και την «κοινωνία των ιδιωτών». Σ' ένα πολιτικό και πρακτικό επίπεδο συνδέεται με τον έλεγχο, την τεχνική διεύθυνση και την οργανωτική συγκρότηση του *συλλογικού εργάτη*, από τη μία μεριά και της *δημόσιας γραφειοκρατίας και των επιτελών της κυβέρνησης*, μέσα σε περιθώρια (κάποιου βαθμού και κάποιας μορφής) σχετικής αυτοκυβέρνησης, από την άλλη. Γιατί, ενώ στον κρατικό καπιταλισμό η βασική πολιτική αντιπαράθεση αναπτύσσεται ανάμεσα στην εργατική και την αστική τάξη, στον κρατικό σοσιαλισμό η αντιπαράθεση αναφύεται, κυρίως, ανάμεσα στο *πολιτικό προσωπικό* που ελέγχει τον κρατικό μηχανισμό και ασκεί τον κοινωνικό έλεγχο, από τη μία μεριά και στο *τεχνικό-διευθυντικό προσωπικό* που κινεί και κατευθύνει την παραγωγή, από την άλλη. Η αντιπαράθεση λαού-κυβέρνησης φαίνεται σαν να μην υπάρχει, αφού κυβέρνηση υποτίθεται ότι είναι ο λαός και το δημόσιο καταλαμβάνεται από το ιδιωτικό.

Στην περίπτωση του κρατικού σοσιαλισμού μ' άλλα λόγια, το πρότυπο της συσσώρευσης κεφαλαίου, δηλαδή οι ρυθμοί παραγωγής των αγαθών και ο τρόπος διανομής τους, καταλήγουν να

είναι, κυρίως, αποτέλεσμα πιέσεων και συνδιαλλαγής μέσα στους ίδιους τους κόλπους της κυρίαρχης ομάδας (κόμμα, διοίκηση, κρατικός μηχανισμός). Γι' αυτό και από την άποψη αυτή, η ανάλυση του δημοσίου και του ιδιωτικού περιορίζεται αναγκαστικά ή σχεδόν αναπόφευκτα, στο επίπεδο της *μονοκομματικής εξουσίας και των υλικών και ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους*, που τις περισσότερες περιπτώσεις συμπίπτουν. Για όλ' αυτά, τα λόγια του Marx και οι πράξεις του Lenin είναι μία καλή αρχή για τη διερεύνηση του θέματός μας.

Το υπαρξιακό και το φιλοσοφικό πρόβλημα του «ιδιωτισμού»

Η κοινωνιολογική και ανθρωπολογική εννοιολόγηση της *αλλοτρίωσης* και του ξεπεράσμά της, είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο ο Marx αντιμετωπίζει τη διάκριση ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Αν και σπάνια αναφέρεται συγκεκριμένα στη διάκριση αυτή, το θέμα ωστόσο θίγεται, τουλάχιστον έμμεσα, σε όλες σχεδόν τις εργασίες του. Στα νεανικά ιδιαίτερα γραπτά του γίνονται συχνές αναφορές στη διάκριση ανάμεσα στο «*ιδιαιτερο*» και το «*καθολικό*», στο «*είδος*» και το «*γένος*». Η διάκριση στην περίπτωση αυτή συνδέεται στενά με την έννοια της ελευθερίας, που για το Marx σημαίνει *αυτοδιάθεση* και *αυτοπροσδιορισμό*. Το άτομο προσδιορίζεται από τον *καθολικό ανθρώπινο χαρακτήρα* του που, ακριβώς επειδή είναι καθολικός, προσδίδει σ' αυτό τη δυνατότητα να αναπτυχθεί αυτόνομα και αρμονικά, χωρίς δηλαδή αντιθέσεις και συγκρούσεις μέσα του, ή ανάμεσα σ' αυτό και τα άλλα άτομα. Οι ιδιομορφίες, τα χαρακτηρισιολογικά συστατικά, καθώς και οι ιδιαιτερότητες που σημαδεύουν τα ανθρώπινα όντα και τα κάνουν να διαφέρουν μεταξύ τους, είναι αποτέλεσμα εξωτερικών παραγόντων. Η ελευθερία εξισώνεται με την ικανότητα του ανθρώπου να υπερβαίνει τις συνθήκες που ευθύνονται για τη διαμόρφωση αυτών των ιδιαιτεροτήτων στα άτομα. Αναγνωρίζεται μ' αυτό τον τρόπο η αρχή ότι όλα τα ανθρώπινα όντα είναι σε θέση να συμμετέχουν σε όλων των ειδών τις κοινωνικές δραστηριότητες, που κατά τη γνώμη τους συμβάλλουν στη δημιουργία συνθηκών αυτοπροσδιορισμού και αυτοδιάθεσης, δηλαδή συνθηκών ελευθερίας.

Η γενική βούληση, σύμφωνα μ' αυτή τη συλλογιστική, δεν εί-

ναί το πηλίκον των ιδιαίτερων προσωπικών βουλήσεων. Είναι το αποτέλεσμα του γενικευμένου και καθολικού ανθρώπινου χαρακτήρα. Ο καθολικός δηλαδή χαρακτήρας του ανθρώπου είναι εκείνος που προσδιορίζει τη δράση και καθορίζει τη σχέση των ατόμων. Συνεπώς, οι αντιφάσεις και οι διακρίσεις που αναφύονται ανάμεσα στο ιδιαίτερο και το καθολικό, μπορούν και πρέπει να καταργηθούν. Για να γίνει όμως αυτό, ο άνθρωπος πρέπει να παραχωρήσει τη θέση του στην *ανθρωπότητα*.

Αυτές είναι με πολύ αδρές γραμμές, οι απόψεις του νεαρού Marx για την ελευθερία του ανθρώπου, όπως διατυπώνονται, ιδιαίτερα στα πρώτα γραπτά του (1842 και '43), με κάποια, όπως έχει κατηγορηθεί, «φιλοσοφική απλοϊκότητα»¹. Στα αμέσως επόμενα χρόνια και μέχρι το τέλος της ζωής του, οι προσεγγίσεις του πάνω σε θέματα αλλοτρίωσης και ελευθερίας, στο επίπεδο του ιδιαίτερου και του καθολικού, παίρνουν ένα λιγότερο φιλοσοφικό και περισσότερο κοινωνιολογικό χαρακτήρα.

Επηρεασμένος σε κάποιο βαθμό από τον ανθρωπολογικό υλισμό του Ludwig Feuerbach, θα απορρίψει την έννοια του ανθρώπου με τη μορφή του αφηρημένου όντος, του ανθρώπου δηλαδή που μπορεί κανείς να προσεγγίσει μεμονωμένα, χωρίς άμεση αναφορά στα άλλα ανθρώπινα όντα. Ας θυμίσουμε εδώ ότι ο Feuerbach είχε υποστηρίξει ότι τρία από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, η *αγάπη*, ο *λόγος* και η *ομιλία*, είναι αποτέλεσμα κοινωνικής συναναστροφής. Σ' αυτή τη βάση ο Marx θα εμφανίσει τον Ροβινσώνα Κρούσο σαν καθαρό προϊόν κοινωνικών συνθηκών. Δεν πρόκειται δηλαδή για ένα ανθρώπινο ον που γεννήθηκε και ανατράφηκε για να ζήσει σε απομόνωση, αποκομμένο από τον κοινωνικό του περίγυρο.

Απ' αυτή την άποψη λοιπόν τίποτε δεν είναι ιδιωτικό, με την έννοια ότι τίποτε δεν υπάρχει έξω από την κοινωνία, καμία σχέση, κανένας δεσμός ή θεσμός που να μην είναι άμεσα κοινωνικός. Ο άνθρωπος είναι *ζών κοινωνικό*. Ατομικοποιείται και ιδιωτικοποιείται μόνο μέσα στην κοινωνία. Παραγωγή από ένα μεμονωμένο άτομο, έξω από κοινωνικά πλαίσια, είναι κάτι το αδιανόητο, ακριβώς όπως και η ομιλία². «Δράση και νόηση είναι *κοινωνικές* στην ουσία τους και στη γένεσή τους»³. Οι άνθρωποι μ' άλλα λόγια, σε αντίθεση με την καθαρά ανθρωπιστική αντίληψη, δεν εμφανίζονται παρά «ως ιστορικοί φορείς κοινωνικών δομών»⁴.

Και μ' αυτές τις παρατηρήσεις περνάμε σ' ένα δεύτερο επίπεδο αλλοτρίωσης και εξουσιασμού, που είναι το πολιτικό. Από μία άλλη δηλαδή σκοπιά ειδωμένη η κοινωνική ιστορικότητα του ανθρώπου, φέρνει στο προσκήνιο τις *οργανωμένες εξουσιαστι-*

κές σχέσεις και ιδιαίτερα την αντίθεση ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των ιδιωτών.

Η πολιτική και η κοινωνική διάσταση του «ιδιωτισμού»

«Ζω στον κόσμο του υπαρκτού σοσιαλισμού. Αυτό το γεγονός αναπόφευκτα επηρεάζει τις ιδέες μου. Ζω σ' ένα κόσμο όπου το κράτος, που αποκαλείται σοσιαλιστικό, είναι η μόνη πραγματική πηγή εξουσίας».⁵ Μ' αυτά τα λόγια ο Ούγγρος μαθητής του Lukacs και μετέπειτα καθηγητής Mihaly Varda, αρχίζει τις πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του για το κράτος και τον σοσιαλισμό στο σύγχρονο κόσμο. Και θα προσθέσει ο Ανατολικογερμανός συνάδελφος του Rudolf Bahro: «Εμείς πιστέψαμε ότι το κράτος θα μπορούσε να μεσολαθήσει υπέρ της κοινωνίας. Αντί γι' αυτό όμως, βρισκόμαστε μπροστά σε μια απελπισμένη προσπάθεια απορρόφησης ολόκληρης της κοινωνίας από μία μονολιθική κρατική δομή. Έχουμε καταλήξει στην κρατικοποίηση και όχι στην κοινωνικοποίηση, πράγμα που σημαίνει κοινωνικοποίηση, με μία απόλυτα αλλοτριωμένη μορφή»⁶.

Παρόμοιες διαπιστώσεις, στο βαθμό που αντανακλούν την πραγματικότητα, είναι διαμετρικά αντίθετες από τις καθαρά αντικρατικές προθέσεις και τις πρακτικές παρεμβάσεις του Marx προς αυτή την κατεύθυνση. Το κράτος για το Marx ήταν πάντα το «υπερφυσικό έκτρωμα», που δημιουργείται από έναν υπερβατικό ορθολογισμό, πάνω από την κοινωνική ζωή. Είναι το τμήμα εκείνο της κοινωνίας που ξεκόβει αυθαίρετα και υψώνεται εξουσιαστικά πάνω απ' αυτή. Κρατικός λόγος και δημόσια ύλη είναι τα σημάδια της ανωριμότητας του ανθρώπου. Αντανακλούν μία υποβαθμισμένη κοινωνική πραγματικότητα. Ανυψωμένο μέσα από την κοινωνία και κρυμμένο κάτω από το μανδύα του «δημοσίου συμφέροντος» ή της «λαϊκής βούλησης», το κράτος αποκρυσταλλώνει τα δικά του συμφέροντα και εδραιώνει τα δικά του κοινωνικά ερίσματα, μέσα από ιδεολογικούς μηχανισμούς και κανονιστικά συστήματα ελέγχου.

Αλλά, αν και δημιουργεί τα δικά του υλικά στηρίγματα, το κράτος δεν καταφέρνει, παρά τις προθέσεις του, να αυτονομηθεί τελείως από την πραγματική κοινωνία, δηλαδή από τις τάξεις και τα ιδιαίτερα συμφέροντα που στηρίζουν τα θεμέλια της ύπαρξής του. Έτσι, όσο και αν εμφανίζεται σαν ουδέτερος και αντικειμενικός κριτής της κοινωνικής αντιπαράθεσης, δεν παύει να εμ-

πλέκεται στις αντιφάσεις των κοινωνικών ομάδων και στους ανταγωνισμούς των επιμέρους συμφερόντων (σχετική αυτονομία). Αυτό συνήθως καταλήγει στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της «κυρίαρχης τάξης», ενώ δεν παύει να εμφανίζεται σαν (και κάτω από ορισμένες συνθήκες προσωρινά ίσως καταφέρνει να είναι) «αντικειμενικός» ρυθμιστής οικονομικών διαφορών και ταξικών αντιπαραθέσεων.

Πάνω σ' αυτή λίγο-πολύ τη βάση ο Marx διερευνά τη φύση του καπιταλισμού, όπως αποκαλύπτεται στις καινούργιες κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται σταδιακά από τα τέλη ακόμη του 14ου αιώνα. Πρωταρχικός παράγοντας στη γένεση του καπιταλισμού στη Δύση, θα παρατηρήσει, υπήρξε η ιστορική διαδικασία της *ιδιωτικοποίησης των προσώπων*, με την έννοια της βίαιης απομάκρυνσης των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους. Η ιδιωτικοποίηση αυτής της μορφής προετοιμάζει τις συνθήκες για μία καθαρά ταξική κοινωνία που αποτελείται από ιδιώτες, οι οποίοι πωλούν ελεύθερα την εργατική τους δύναμη σ' αυτούς που την αγοράζουν και την εκμεταλλεύονται, για δικό τους λογαριασμό.

Στο φεουδαρχικό σύστημα, όπως και στον καπιταλισμό, η κυριαρχία και ο εξουσιασμός στηρίζονται στις διάφορες ευκαιρίες ελέγχου πάνω στα μέσα παραγωγής (για τη φεουδαρχία πάνω στην έγγυο ιδιοκτησία). Στη φεουδαρχική όμως οργάνωση το κοινωνικό δεν ξεχωρίζει από το οικονομικό, ούτε το ιδιωτικό από το δημόσιο. Οι ταξικές δομές δεν απομονώνουν το άτομο από τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις. Η διάκριση δημοσίου-ιδιωτικού εμφανίζεται μόνο με την εδραίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Κάτω από τις νέες οικονομικές αναγκαιότητες, όλες οι κοινωνικές σχέσεις μετατρέπονται σε σχέσεις αγοράς. Αυτό απαιτεί την απελευθέρωση του *ιδιαίτερου ατόμου* από τα παραδοσιακά δεσμά της συγγένειας, της θρησκείας και των νομοκατεστημένων τάξεων, ώστε ελεύθερα να μπορεί να συμμετέχει στην καπιταλιστική παραγωγή και γενικότερα να κινείται στο χώρο της αγοράς σαν *αυτόνομο δικαιοπρακτικό υποκείμενο*. Γίνεται μ' αυτό τον τρόπο απαραίτητη για το σύστημα η ακριβής οριοθέτηση του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου. Το κράτος εδραιώνεται σ' αυτήν ακριβώς την αντίθεση και μ' αυτήν την λειτουργία, ως ισορροπιστής ανάμεσα στο καθολικό και το *ιδιαίτερο* συμφέρον.

Αυτό βέβαια δεν αποτελεί αποκλειστικά μαρξιστική ανακάλυψη. Η πολιτική φιλοσοφία και η οργανωτική πρακτική του καπιτα-

λιστικού κράτους είχε επίσης από πολύ νωρίς αναγνωρίσει τη βασική αυτή διάκριση κι όχι μόνο την αποδέχτηκε, αλλά και την ανύψωσε σε προϋπόθεση προσωπικής ελευθερίας, κοινωνικού αυτοπροσδιορισμού και οικονομικής ανάπτυξης. Η αστική λογική εξαρτά το δικαίωμα του ανθρώπου πάνω στην προσωπική του ελευθερία από πολλά πράγματα, αλλά προπάντων από το δικαίωμα του νομικού υποκειμένου στην *κυριότητα* των πραγμάτων. Αυτό εκφράζεται με το νομικά κατοχυρωμένο δικαίωμα του ατόμου να διαθέτει τα κινητά και ακίνητα υπάρχοντά του κατά βούληση, ανεξάρτητα δηλαδή και πέρα από τη βούληση των άλλων.

Ένα τέτοιο όμως δικαίωμα, θα παρατηρήσει ο Marx, δεν είναι στην ουσία τίποτε άλλο, παρά το δικαίωμα του ανθρώπου στον εγωισμό: «Τα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου, διαχωρισμένα από τα δικαιώματα του πολίτη, δεν είναι παρά δικαιώματα της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή του εγωϊστή ανθρώπου, του ανθρώπου που είναι αποχωρισμένος από τον άνθρωπο και από την κοινότητα»⁷. Στην περίπτωση αυτή ο άνθρωπος δεν προσπαθεί να βρει στη συνεργασία του με τους άλλους ανθρώπους, την ολοκλήρωσή του. Αντίθετα, επιδιώκει το διαχωρισμό και την αντιπαράθεση, χρησιμοποιώντας τους άλλους ανθρώπους και χρησιμοποιούμενος ταυτόχρονα από αυτούς, σε μία κατάσταση αλληλοεκμετάλλευσης. «Από τη μία μεριά η ζωή μέσα στην πολιτική κοινωνία (...) όπου ο άνθρωπος έχει για τον εαυτό του αξία κοινωνικού όντος, και, από την άλλη μεριά, η ζωή του μέσα στην ιδιωτική κοινωνία όπου ενεργεί ως ιδιώτης, θεωρεί τους άλλους σαν μέσα και γίνεται ο ίδιος παιχνιδάκι στα χέρια αλλότριων δυνάμεων»⁸.

Ο μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης για παράδειγμα, θεωρεί ότι είναι κύριος του εαυτού του (των χρημάτων του, των μέσων παραγωγής, του σταθερού ή μεταβλητού κεφαλαίου). Βλέπει την επιχείρησή του σαν προϊόν των πρωτοβουλιών του, της επιχειρηματικής ευρηματικότητάς του, της προγραμματισμένης δράσης του. Αν αυτό όμως ήταν αλήθεια, αν ο κάθε δηλαδή κεφαλαιούχος ήταν πράγματι ελεύθερος να δρα όπως αυτός θα ήθελε, τότε η καπιταλιστική κοινωνία, παρατηρεί ο Marx, θα γινόταν αμέσως θρύψαλα ή θα παρέμενε ένα απλό συνοθύλευμα από μεμονωμένες μονάδες, χωρίς προορισμό. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει: «Η συνεχής διελκυστίνδα, η διαρκής σύγκρουση των αντιτιθέμενων ιδιαίτερων συμφερόντων, απαιτεί, προκειμένου να εξασφαλιστεί η αναπαραγωγή μίας κοινωνίας που παράγει αναρχικά, έναν πανίσχυρο μηχανισμό εξοπλισμένο με όλα τα υλικά και ιδεολο-

γικά μέσα εξαναγκασμού: κάνει απαραίτητη την πρακτική μεσολάβηση και χαλιναγώγηση, μέσω ενός απατηλού "γενικού συμφέροντος"»⁹.

Πάνω από τις διαντιδράσεις, ανάμεσα στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες και πέρα από τις προσωπικές διεκδικήσεις των δρόντων ατόμων, λειτουργούν γενικοί νόμοι και συνολικές αυτορυθμίσεις. Τέτοιοι νόμοι και αυτορυθμίσεις, για να σταθούμε στο επίπεδο της οικονομίας, αφορούν για παράδειγμα, στο σχηματισμό του μέσου κέρδους, στον αφανισμό των μη ανταγωνιστικών επιχειρήσεων, στη διευρημένη συσσώρευση κ.λ.π.

Ο *αστικός ατομικισμός* και η νομική κατοχύρωση του ιδιωτικού χώρου, συνεπώς παραμένουν γι' αυτούς τους λόγους σκέτη αυταπάτη. Κι αυτό, παρά το γεγονός ότι ο ατομικισμός στην αστική κοινωνία παραμένει *λειτουργικά απαραίτητος* και *ιδεολογικά αναγκαίος*. Προσφέρει κυρίως τις ηθικές εκείνες προμετωπίδες που συγκαλύπτουν πολλές κατά τα άλλα ανυπόφορες πλευρές της αστικής πραγματικότητας. Προσβλέπει επιπλέον σε μία ανώτερη μορφή ατομικής ολοκλήρωσης, που με τις κατάλληλες συνταγματικές κατοχυρώσεις, παραμένει στην κατάσταση τουλάχιστον της δυνατότητας. Η πολιτική εξουσία και οι μηχανισμοί της υποχρεώνονται να διαφυλάσσουν «τη φανταστική γενικότητα του ιδιαίτερου συμφέροντος», για να εγγυηθούν «τη φανταστική ιδιαιτερότητα του γενικού συμφέροντος». Αποτέλεσμα; Ο καπιταλισμός της οργάνωσης, με τις γιγαντιαίες παραγωγικές του μονάδες και την απέραντη γραφειοκρατία του, διακηρύττει τη συναίνεση και τη συνοχή, για να διατηρεί τον κατακερματισμό και τη διαίρεση. Τα *ιδιοποιημένα* συνεπώς άτομα δεν είναι απλά *ιδεολογήματα*, αλλά και προϋπόθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Όσο λοιπόν εξακολουθεί να υπάρχει η εξωτερική δύναμη του κράτους, η κοινωνία των ιδιωτών δεν πρόκειται να βρει την ολοκλήρωση και τον αυτοπροσδιορισμό της. Η κοινωνία θα ολοκληρωθεί μόνον όταν κατορθώσει να γίνει από μόνη της ορθολογική, με το μετασχηματισμό της δηλαδή σε ανθρώπινη κοινότητα. Με τη διατήρηση και το βάθεμα της διάκρισης ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ύπαρξη του ανθρώπου, η *αλλοτρίωση* της κοινωνίας των ιδιωτών θα αυξάνει, δεν θα μειώνεται. Η ύπαρξη της δημόσιας οργάνωσης, ως ξεχωριστού και εξειδικευμένου μηχανισμού διαμεσολάβησης, πέρα και πάνω από την ιδιωτική κοινωνία, διευκολύνει την κατάληψη και την χρησιμοποίησή της από οργανωμένα συμφέροντα, για δικό τους αποκλειστικά λογαριασμό.

Κάτω από τέτοιες προϋποθέσεις, μόνο στη φαντασία μερικών

μπορεί το κράτος να εξισωθεί με τη *δημόσια εξουσία*. Στην πραγματικότητα δεν είναι παρά μία *ιδιωτική δύναμη*. Αυτό που προωθεί συνεπώς την ανθρώπινη υπόθεση, δεν είναι ο ακριβής προσδιορισμός, με συνταγματικά κατοχυρωμένες διασφαλίσεις, των ορίων του δημοσίου και του ιδιωτικού χώρου. Αντίθετα, είναι η διαρκής πάλη για την οργανωμένη αντιπαράθεση της κοινωνίας των ιδιωτών, ενάντια στην πολιτική κοινωνία των εξουσιαστικών δομών και των κυρίαρχων μηχανισμών που εμφανίζονται κάτω από το μανδία της *δημόσιας αρχής* ή του *κοινοτικού συμφέροντος*. Αυτή η πάλη είναι η μόνη εγγύηση για μία μελλοντική απελευθέρωση του ανθρώπου, που μπορεί (Marx) και πρέπει (δογματικοί μαρξιστές) να οδηγήσει στην εξαφάνιση της διάκρισης ανάμεσα σε πολιτική και ιδιωτική κοινωνία.

Η λενινιστική παράδοση

Τα αλληπάλληλα κύματα αυτοκριτικής του υπαρκτού σοσιαλισμού, από τον Trotsky, ως τον Crouchev και από τον Gorbatchev, ως τον Yeltsin (με όλη τους την ένταση και την ελπίδα για τον εκδημοκρατισμό του συστήματος που αυτοί οι τελευταίοι ακόμη φέρνουν μαζί τους), μοιράζονται ένα κοινό χαρακτηριστικό: αφήνουν, κατά περίεργο (αλλά όχι ανεξήγητο) τρόπο, ανέγγιχτη λίγο-πολύ τη λενινιστική περίοδο του σοβιετικού κράτους. Μία τέτοια παράλειψη είναι κατά τη γνώμη μου μοιραία, για κάθε είδους *ανασυγκρότηση* ή *μετεξέλιξη* του «κρατικού σοσιαλισμού». Κι αυτό γιατί «εκεί και τότε» μπαίνουν τα θεμέλια σε καίρια θεωρητικά και πρακτικά θέματα, που μοιραία συνοδεύουν, θετικά ή αρνητικά, τη μετέπειτα πορεία του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Γι' αυτό και είναι σκόπιμο να σταθούμε περισσότερο σ' αυτή ακριβώς τη λενινιστική περίοδο της σοβιετικής κοινωνίας.

Οι αρχές και οι μέθοδοι οργάνωσης του σοσιαλιστικού κράτους δεν είχαν προσδιοριστεί από τους Marx και Engels, παρά μόνο με πολύ αδρές γραμμές. Πρόκειται για το «τυφλό σημείο» που, για τον Althusser, «μαρτυρά χωρίς αμφιβολία τα θεωρητικά όρια όπου προσέκρουσε ο Marx, σαν να είχε παραλύσει από την αστική παράσταση του κράτους...»¹⁰. Ό,τι είχε ειπωθεί γύρω από το θέμα και από τους δύο θεωρητικούς του μαρξισμού, δεν ήταν τίποτε περισσότερο από απλές «υποθέσεις εργασίας», πάνω σε μία πολύ γενική πρόταση κοινωνικού μετασχηματισμού. Γι' αυτό και η οργάνωση της *νέας οικονομίας*, όπως και η άρθρωση γενικότερα της *προδρομικής* σοσιαλιστικής κοινωνίας, μετά το «επα-

ναστατικό ξεπέρασμα» του καπιταλισμού, έπεσε κυριολεκτικά στους ώμους του Lenin. Οι πρωτεργάτες της Οκτωβριανής επανάστασης έπρεπε να βάλουν τις πρώτες οργανωτικές βάσεις, για μία σοσιαλιστική διακυβέρνηση της κοινωνίας και ταυτόχρονα να προβλέψουν για την παραπέρα εξέλιξή της.

Οι απόψεις του Lenin για την πολιτική και κοινωνική διάρθρωση της νέας κοινωνίας, ήταν βέβαια γνωστές πολύ πριν ξεσπάσει η Οκτωβριανή επανάσταση. Σύμφωνα με τη διακηρυγμένη πίστη του, η κρατική (δημόσια) διοίκηση της καπιταλιστικής κοινωνίας, με όλα τα υλικά και ιδεολογικά της εξαρτήματα, ήταν ο κυρίαρχος μηχανισμός εκμετάλλευσης και ελέγχου πάνω στις εργαζόμενες μάζες. Ένας τέτοιος μηχανισμός δεν είχε καμία σχέση με τις μελλούμενες ανάγκες της σοσιαλιστικής τάξης. Έπρεπε λοιπόν, όχι απλώς να ανανεωθεί, αλλά και να αντικατασταθεί στην ολότητά του από μία καινούρια κυβερνητική οργάνωση, που θα προετοιμάζε την κομμουνιστική κοινωνία του μέλλοντος.

Για να απαντήσει στα ερωτήματα: α) με ποιό τρόπο θα εξαλειφθεί ο κρατικός εξουσιασμός; και β) τι θα μπει στη θέση του πολιτικού κράτους; ο Lenin στράφηκε στο πρότυπο της Παρισινής Κομμούνας (1871), που είχε στο μεταξύ ανακηρυχθεί σε φτωινό ορόσημο *κομμουνιστικής διακυβέρνησης*. Σύμφωνα με το πρότυπο οργάνωσης της Κομμούνας, η κρατική εξουσία παραχωρεί τη θέση της στην εργατική διεύθυνση. Ο διοικητικός μηχανισμός στελεχώνεται από εκλεγμένους εκπροσώπους των εργατών. Οι εργατικοί εκπρόσωποι που κατέχουν δημόσιες θέσεις είναι μετακλητοί. Η διοίκηση μετατρέπεται μ' αυτό τον τρόπο από διαμεσολαβητής και μέσο κυριαρχίας της άρχουσας τάξης, σε πραγματικό όργανο λαϊκής βούλησης. Η συμμετοχή του πολίτη στα κοινά καταργεί την ιδιαιτερότητα του κρατικού μηχανισμού, ώστε να μην υπάρχει λόγος να λειτουργεί σαν κάτι *πάνω ή έξω* από την κοινωνία. Από την άποψη αυτή το πολιτικό όργανο της Κομμούνας παύει να είναι πλέον κράτος, με την συνηθισμένη έννοια του όρου. Η κρατική εξουσία κοινωνικοποιείται. Το πολιτικό και το ιδιωτικό συνδυάζονται στην περίπτωση αυτή, με τρόπο που αυτοαναιρούνται.

Αν και θεωρητικά υπέρμαχος αυτής της διοικητικής οργάνωσης, ο Lenin δεν πίστεψε ούτε για μία στιγμή, πως κάτι τέτοιο θα ήταν ποτέ δυνατόν να πραγματοποιηθεί στη Ρωσία του 1918, από τη μία στιγμή στην άλλη. «Η άμεση κατάργηση της εξάρτησης της γραφειοκρατίας απ' όλα και τελείως, θα έπρεπε ν' αποκλειστεί, σαν κάτι τελείως ουτοπικό»¹¹. Το να διαλύσουμε όμως τον παλιό γραφειοκρατικό μηχανισμό, για να βάλουμε στη θέση του

αμέσως μία καινούργια οργάνωση που θα οδηγούσε στη σταδιακή κατάργηση της γραφειοκρατίας στο σύνολό της (επομένως και κάθε μορφής κράτους), αυτό για τον Lenin δεν ήταν καθόλου ουτοπικό. Η κατάργηση λοιπόν του κράτους και των μηχανισμών του και η εδραίωση της *κοινωνικοποιημένης δημόσιας αρχής*, έπρεπε και μπορούσε να προχωρήσει σταδιακά και προγραμματισμένα.

Για το σκοπό αυτό θα διακρίνει δύο μεγάλες κατηγορίες κρατικών μηχανισμών, που δρουν στο δημόσιο χώρο και αφορούν άμεσα τον ιδιώτη-πολίτη: η μία καθαρά καταπιεστική (πολιτική) και η άλλη απλώς λογιστική (τεχνική). Η πρώτη αποτελείται από το μόνιμο στρατό, την αστυνομία και τη δημόσια υπαλληλία. Η δεύτερη συνδέεται ιδιαίτερα στενά με το τραπεζικό σύστημα, τους συνδέσμους βιομηχάνων, τα ταχυδρομεία, τις ενώσεις των δημοσίων υπαλλήλων και όλους γενικά τους μηχανισμούς που διεκπεραιώνουν λογιστικές εργασίες και εκτελούν απογραφικές-καταχωρητικές λειτουργίες¹². Στη συνέχεια θα κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε *πολιτική δύναμη* και σε *τεχνική λειτουργία*, ανάμεσα στους ρόλους *πολιτικού προσωπικού* και στους χειρισμούς *εξειδικευμένου τεχνίτη*. Το πρόβλημα της πολιτικής δύναμης και του πολιτικού ελέγχου που ασκείται από το πολιτικό προσωπικό, θα υποστηρίξει, «δεν θα πρέπει να συγχέεται με το πρόβλημα του τεχνικού ελέγχου που γίνεται από το τεχνικό προσωπικό»¹³. Ο Lenin πίστευε ότι με την κατάργηση του υφιστάμενου πολιτικού προσωπικού, το τεχνικό προσωπικό, δηλαδή η *τεχνική της γραφειοκρατίας*, θα ήταν εύκολο να μπει, χωρίς σοβαρά προβλήματα, κάτω από τις διαταγές της καινούργιας λαοκρατικής πολιτικής ηγεσίας: «Οι κύριοι αυτοί», θα πει με βεβαιότητα που αποδείχτηκε σκέτος κομπασμός, «το επιστημονικά εκπαιδευμένο προσωπικό, οι τεχνοκράτες... είναι σήμερα κάτω από τη δούλεψη των καπιταλιστών. Αύριο θα δουλεύουν και μάλιστα προθυμότερα, κάτω από την επίβλεψη των ενόπλων εργατών»¹⁴.

Μ' αυτό τον τρόπο ο Lenin ήλπιζε να οργανώσει έναν άριστα εξοπλισμένο τεχνικό προσωπικό, απαλλαγμένο από πολιτικές επιρροές και κομματικές σκοπιμότητες, έναν μηχανισμό που θα μπορούσε κάλλιστα να κινηθεί από τους ίδιους τους οργανωμένους εργάτες, οι οποίοι θα μίσθωναν τεχνικούς, εργοδηγούς και λογιστές, χωρίς ολόκληρο το τεχνικό αυτό προσωπικό να διαθέτει καμία πολιτική δύναμη, ώστε να μπορεί το ίδιο να επιβάλει εξουσιαστικές σχέσεις ανάμεσα στη κρατική διοίκηση και τον κοινό πολίτη, δηλαδή στο δημόσιο και τους ιδιώτες. Το συμπέρασμα λοιπόν που έβγαине απ' όλες αυτές τις θεωρητικές θέσεις

είναι ότι οι τεχνικές λειτουργίες είναι, ή μπορεί να καταστούν, ανεξάρτητες από την πολιτική εξουσία. Η *διοίκηση* μ' άλλα λόγια, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ήταν κάτι διαφορετικό από την *εξουσία*. Μπορούμε συνεπώς, αυτό που σήμερα ονομάζουμε «κράτος» ή «δημόσιο» να το προσδιορίσουμε με τεχνικά αποκλειστικά κριτήρια, χωρίς καμία πολιτική παρέμβαση ή εξουσιαστική σκοπιμότητα. Αν αυτό επιτυγχανόταν, τότε ο έλεγχος πάνω στους εργάτες θα έπαυε να είναι πολιτικός. Θα έπαυαν δηλαδή οι ανθρώπινες σχέσεις να είναι σχέσεις εκμεταλλευτικές. Παράλληλα, θα έπαυε και η διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και σε ιδιωτικό να έχει οποιαδήποτε πρακτική αξία, αφού η ύπαρξή της δικαιολογείται, μόνον στην περίπτωση πολιτικών (κρατικών) διαμεσολαθητικών μηχανισμών. Τα πράγματα ωστόσο, όπως απέδειξε η ιστορία, δεν εξελίχθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση, όταν η επανάσταση έγινε κατεστημένη δύναμη.

Μη διαθέτοντας προηγούμενο πρότυπο σοσιαλιστικής οργάνωσης, όπως προαναφέραμε και αντιμετωπίζοντας οξυμμένα προβλήματα παραγωγής, διοίκησης και κοινωνικού ελέγχου, ο Lenin θέλησε να επωφεληθεί από την πείρα των καπιταλιστικών συστημάτων οργάνωσης. «Το σπουδαιότερο για μας τώρα, κατά τη γνώμη μου», θα πει, «είναι ν' αντλήσουμε διδάγματα από την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες»¹⁵. Για το σκοπό αυτό, «θα πρέπει να συλλέξουμε οτιδήποτε είναι λίγο-πολύ χρήσιμο και ιδιαίτερα σχετικό με την ομαλοποίηση της γραφειοκρατίας (διαδικασίες διεκπεραίωσης, μορφές επιχειρηματικής οργάνωσης και ελέγχου, δακτυλογράφηση κειμένων, αιτήσεων και απαντήσεων κ.λ.π.)»¹⁶. Τολμηρό για τις περιστάσεις και το χρόνο, είναι αλήθεια το ότι ειπώθηκαν αυτές οι κουβέντες. Ωστόσο μοιραίο για την έκβαση της ιστορίας του σοσιαλιστικού πειράματος.

Στη συνέχεια θα προχωρήσει στην υιοθέτηση του εργασιακού συστήματος Taylor, που είχε ήδη γίνει κυρίαρχο οργανωτικό όργανο παραγωγής στη βιομηχανική Δύση. Παρά τις αρχικές αντιδράσεις πολλών, αφού αντιστρατευόταν σε βασικές αρχές του *συλλογικού ελέγχου* της παραγωγής (κοινωνικοποιήσεις, εποπτικά και εργατικά συμβούλια κ.λ.π.), το σύστημα θα επιβληθεί τελικά ως επίσημη οργανωτική αρχή από το ίδιο το κράτος. Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής κυβέρνησης στο χώρο της παραγωγής, προσδιορίζονται ανάλογα:

«Το καθήκον της σοβιετικής κυβέρνησης που θα πρέπει να γίνει γνωστό σ' όλη του την έκταση είναι να μάθει στο λαό να εργάζεται. Το σύστημα Taylor, η τελευταία λέξη του

καπιταλισμού, όπως και όλα τα άλλα επιτεύγματα αυτού του συστήματος, είναι ένα κράμα από σχεδιασμένη βαρβαρότητα κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης και έναν αριθμό από τις πιο αξιόλογες επιστημονικές παρατηρήσεις στο χώρο της ανάλυσης των μηχανικών κινήσεων κατά τη διάρκεια της εργασίας»¹⁷.

Το «αστικό» σύστημα Taylor θα συνδυαστεί με τη σοσιαλιστική πρόταση του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού». Ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός στηρίζεται στη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην πλατιά βάση της παραγωγής, από τη μία μεριά και στην ενότητα της δράσης, την προσωπική υπευθυνότητα και την εκτέλεση διευθυντικών λειτουργιών σε κάθε επίπεδο παραγωγής από ένα συγκεκριμένο άτομο, από την άλλη. Σ' αυτό το συνδυασμό σχέσεων και παραγόντων ο Lenin έβλεπε την εδραίωση της δημοκρατίας στη σύγχρονη κοινωνική παραγωγή, σε εθνικό επίπεδο¹⁸.

Η επιτυχία της εδραίωσης του σοσιαλισμού, θα υποστηρίξει, «εξαρτάται ακριβώς από την επιτυχία μας να συνδυάσουμε τη σοβιετική εξουσία και τη σοβιετική οργάνωση της διοίκησης, με τις τελευταίες επιτεύξεις του καπιταλισμού: Πρέπει να οργανώσουμε την έρευνα και τη διδασκαλία του τεύλορισμού, να τον υιοθετήσουμε και να τον εφαρμόσουμε, να τον δοκιμάσουμε συστηματικά, για να φέρουμε σε πέρας τους σκοπούς μας»¹⁹.

Τι έγινε όμως στην πράξη; Η ενότητα της συλλογικής δράσης και η διεύρυνση της αρχής του ενός ανδρός, δεν λειτούργησαν διαλεκτικά. Η διεύθυνση του ενός ανδρός στο χώρο της παραγωγής απαιτούσε την απόλυτη υπακοή του εργάτη στα κελεύσματα της διεύθυνσης. Αυτό δημιούργησε άπειρα προβλήματα εργασιακής πειθαρχίας, τη στιγμή μάλιστα που έπαψαν να λειτουργούν τα γνωστά κίνητρα του κέρδους και της ιδιοκτησίας και τη θέση τους πήραν επίσημα η «ανθρωπιστική ιδεολογία» και η «προσωπική ανιδιοτέλεια». Πώς θα υποκινηθεί στις νέες συνθήκες ο εργάτης να δουλέψει; αυτό ήταν το πρακτικό ερώτημα στο χώρο της παραγωγής. Για το σκοπό αυτό εισάγονται από τη μεριά του κράτους, μία σειρά από μέτρα, που συχνά παίρνουν τη μορφή αυστηρά αστυνομικών παρεμβάσεων. Θεσμοθετούνται ελεγκτικά όργανα για να επισημαίνουν παραβάσεις. Συστήνονται ειδικά δικαστήρια για να επιβάλλουν ποινές, όπου εμφανίζονται πειθαρχικά παραπτώματα. Το πρόβλημα πήρε τέτοιες διαστάσεις, ώστε σύντομα κρίθηκε αναγκαία η σύσταση ειδικού οργάνου, με την επωνυμία «Κεντρικό Ινστιτούτο Εργασίας», με σκοπό τη διατύ-

πωση αρχών και την εισήγηση κινήτρων παραγωγής σε μόνιμη βάση. Αυτό που τελικά επικράτησε στους εργασιακούς χώρους δεν ήταν και τόσο διαφορετικό από αυτό που ίσχυε από καιρό τώρα στα βιομηχανικά εργοστάσια και τους άλλους χώρους παραγωγής, στις αναπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού.

Οι οργανωτικές και διευθυντικές τεχνικές που επεκράτησαν συμπλήρωναν κι αντανακλούσαν τα επεξεργασμένα συστήματα κοινωνικής διαστρωμάτωσης του καπιταλισμού²⁰. Οι τεχνικές αυτές συνδέθηκαν με αυστηρά προσδιορισμένες ιεραρχίες και γραφειοκρατικές διευθετήσεις, που απαιτούσε το σύστημα κοινωνικοποίησης (κρατικοποίησης) που είχε μόλις επιβληθεί. Αυτό που έτσι στο τέλος κατάφερε ο Lenin να επιτύχει, παρά τις αρχικές του προθέσεις, ήταν στην καλύτερη περίπτωση, «ν' αντικαταστήσει ένα πατριαρχικού τύπου διοικητικό προσωπικό, με μία απρόσωπη και αποδοτική γραφειοκρατία»²¹.

Ο μαρξισμός μ' αυτό τον τρόπο από επαναστατική θεωρία κοινωνικού μετασχηματισμού, μετατράπηκε ή κατέληξε σε μηχανισμό συλλογικής οργάνωσης και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ενώ αρχικά προοριζόταν για την *ιδιωτικοποίηση του δημοσίου*, με την έννοια της απορρόφησης του κράτους από την κοινωνία, στην πορεία του κατέληξε στο ακριβώς αντίθετο: στη δραστηριοποίηση των διαδικασιών *απολυταρχοποίησης της δημόσιας εξουσίας*, στην αυταρχική σκλήρυνση της πολιτικής οργάνωσης και στην επέκταση της λειτουργίας του εξαναγκασμού και του πειθαρχικού ελέγχου. Το ιδιωτικό και το δημόσιο τυπικά καταργήθηκαν. Στην θέση όμως τους μπήκε ένα σύστημα με αυστηρές διατάξεις διευθυντικών και διευθετήσεων και ένα απόλυτα κεντροποιημένο, *διαμεσολαθητικό κράτος*. Γινόμαστε μ' αυτό τον τρόπο μάρτυρες μίας χτυπητής παραδοξολογίας, που ο καθηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου Λουίτζι Φεραγιόλι, περιγράφει με τον εξής εύστοχο τρόπο: «Η πρόταση του Marx είχε μία αντιθεσμική αξία που στόχευε στο να ξεπεραστεί, μέσα από την ίσως ουτοπική υπόθεση της κοινωνικής επανιδιοποίησης των πολιτικών λειτουργιών (η περίφημη απονέκρωση του κράτους). Αυτό όμως κατέληξε σε ένα οργανικίστικο και ενσωματωμένο πρότυπο σχέσης του κράτους και της κοινωνίας»²².

Σήμερα δεν φαίνεται να υπάρχει σχεδόν κανένας θεωρητικός του μαρξισμού που να πιστεύει και καμία «σοσιαλιστική» (με εισαγωγικά ή χωρίς εισαγωγικά) κυβέρνηση που να επιδιώκει, την κατάργηση του κράτους (δηλαδή της πολιτικής *διεύθυνσης των ανθρώπων*) και την αντικατάστασή του με κάποιο σύστημα λαϊκής ή κοινοτικής αυτοδιοίκησης (δηλαδή με μηχανισμούς *διοίκη-*

σης των πραγμάτων). Στην πρώην Σοβιετική Ένωση, την πρώτιστη και κραταιότερη, μέχρι πρόσφατα, σοσιαλιστική δημοκρατία του αιώνα μας, η ισχύς του κράτους και το μεγαλείο του υπήρξαν συνταγματικά κατοχυρωμένα. Στο άρθρο 62 του σοβιετικού Συντάγματος, πριν λίγα μόλις χρόνια, διαβάζαμε: «Οι πολίτες της ΕΣΣΔ έχουν την υποχρέωση να υπερασπίζονται τα συμφέροντα του σοβιετικού κράτους και να προάγουν την ισχύ του και το κύρος του»²³.

Η κατάργηση έτσι της διάκρισης ανάμεσα σε διευθυντικές και εκτελεστικές λειτουργίες ή ανάμεσα σε πολιτικούς και διοικητικούς μηχανισμούς, αποδείχτηκε, κάτω από τις συνθήκες που επιχειρήθηκε, όχι απλώς ανεδαφική, αλλά, όπως θα παρατηρήσει και ο Horkheimer, «πισωδρόμηση στην πρωτόγονη εποχή»²⁴. Κι αυτό ήταν ίσως αναπόφευκτο. Γιατί αν και στη θεωρία η κοινωνία ζητά την απομόνωση των εξουσιαστικών στοιχείων από τη διοίκηση, με σκοπό να εξαφανίσει το κράτος, στην πράξη καταλήγει στο ακριβώς αντίθετο. Με τα λόγια του Ζινoviev: «Πράγματι, μέσα στην κομμουνιστική κοινωνία, η εξουσία επιτελεί τις λειτουργίες της διοίκησης και τανάπαλιν... Μέσα στην κομμουνιστική κοινωνία η διεύθυνση συγκεντρώνει τις λειτουργίες της εξουσίας και της διοίκησης... Η εξουσία δηλαδή είναι αδιανόητη χωρίς την διοίκηση και τανάπαλιν»²⁵.

Έτσι, η *πολιτική της αγοράς*, που από φιλοσοφική και πρακτική σκοπιά προϋποθέτει και απαιτεί τη διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο, παραμερίστηκε. Παρέμεινε όμως και μάλιστα δραστηριοποιήθηκε στο έπακρο, η *αγορά της πολιτικής* που κατάργησε τη διάκριση αυτή μόνο σε βάρος του ιδιωτικού και σε όφελος της δημόσιας (κομματικής γραφειοκρατίας) εξουσίας.

Πολιτικός εξουσιασμός και διευθυντική πρακτική

Το αβίαστο λοιπόν συμπέρασμα που βγαίνει από τη σύντομη και αναγκαστικά ελλιπή αυτή αναφορά της μαρξικής πρότασης και της λενινιστικής πρακτικής, είναι ότι η αντίφαση ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των ιδιωτών υφίσταται μόνο στην περίπτωση του αστικού κράτους. Στη σοσιαλιστική κοινωνία ο προσδιορισμός και η κατοχύρωση της ιδιωτικής σφαίρας και ενδεχομένως η διασφάλιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου (ακόμη και με την αστική έννοια του όρου) στην προσωπική κτήση, χρήση και έκφραση, δεν επιτυγχάνεται με τη *νομική διχο-*

τόμηση του κοινωνικού χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό. Εδώ, ο *ατομικός άνθρωπος* απελευθερώνεται μόνο με την οργανική συνταύτιση της ιδιωτικής σφαίρας με τη δημόσια, δηλαδή τη λειτουργική διαπλοκή του ιδιαίτερου με το γενικό και όχι απλώς με την αφηρημένη νομική κατοχύρωση των ορίων της λειτουργίας τους. Γιατί εδώ επιδιώκεται ένα είδος *ενεργούς* (αυθόρμητης) *συμμετοχικής πράξης*, σε αντίθεση με τη νομιμοφανή αλλά παθητική διαντίδραση που επιχειρεί να κατοχυρώσει η αστική κοινωνία.

Απώτερος και βασικός στόχος της σοσιαλιστικής πρότασης συνεπώς είναι η διάχυση του συλλογικού στο ατομικό, «η επαναρρόφηση της κρατικής εξουσίας από την κοινωνία»²⁶, μέσα από την *ιδιωτικοποίηση του δημοσίου και τη γενίκευση της δημόσιας εξουσίας*. Η διάχυση αυτή της εξουσίας θα οδηγήσει, γι' αυτό το λόγο, στην εξαφάνισή της. Μ' αυτό τον τρόπο καταργούνται μία σειρά από σχίσματα, αντιθέσεις και διχοτομήσεις, όπως η διάκριση ανάμεσα σε διευθυντές και διευθυνόμενους, πνευματικούς εργάτες και χειρώνακτες, πολιτική και διοίκηση, προσταγή και υπακοή, διακρίσεις οι οποίες δημιουργούν ποσοτικές διαφορές και ποιοτικές αντιπαραθέσεις. Δηλαδή μόνο όταν ο ατομικός άνθρωπος αναγνωρίσει συνειδητά και μεταλλάξει συστηματικά τις *προσωπικές* δυνάμεις σε *κοινωνικές*, ώστε το δημόσιο να μην υπάρχει έξω ή πάνω από το ιδιωτικό, θα μπορέσει να ολοκληρωθεί και η ελευθερία του. Τότε μόνον θα επικρατήσουν, σ' όλους τους χώρους της δράσης και σ' όλα τα επίπεδα των σχέσεων, *συνθήκες αυτενέργειας, αυτοσχεδιασμού και αυτονόμησης*.

Ο βασικός όμως αυτός σοσιαλιστικός στόχος, η διόγκωση δηλαδή του ατόμου (ιδιωτικού) σε σημείο που να διασπάει το κράτος (το δημόσιο), από μία λιγότερο θεωρητική και περισσότερο πρακτική σκοπιά, συνδέεται άμεσα με το *οργανωτικό* πρόβλημα της δημόσιας (όχι λαϊκής) εξουσίας. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι τα μεγάλα γραφειοκρατικά συστήματα πρακτικά και θεωρητικά, αποτελούν την οργανωτική και διευθυντική μεθόδευση (διαμεσολάβηση), που προϋποθέτει τη διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό. Στην περίπτωση αυτή, τόσο η πολιτική κυριαρχία, όσο και η ευρύτερη διαχείριση (έλεγχος και διεύθυνση) των κοινωνικών υποθέσεων στο σύνολό τους, ασκούνται έξω από κάθε ουσιαστική λαϊκή επιρροή ή παρέμβαση. Η διαχείριση του δημοσίου αναλαμβάνεται από μία ομάδα υπαλλήλων, ιδεολογικά ομοιογενών. Αυτοί επιβάλλουν τη λογική τους, την εξουσία τους και, κατά συνέπεια, τα συμφέροντά τους,

πάνω στις υπόλοιπες ομάδες, στ' όνομα του «δημοσίου συμφέροντος». Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός προϋποθέτει συνεπώς ριζικές επεμβάσεις σ' αυτόν ακριβώς το χώρο. Το ζητούμενο βέβαια πάντα παραμένει: «από ποιόν και με ποιό τρόπο;».

Αν και η μαρξιστική επιστήμη έχει επανειλημμένα επισημάνει την ιδιαίτερη σημασία των διαμεσολαβητικών μηχανισμών κατά τη διάρκεια των κοινωνικών μετασχηματισμών, δεν έχει ωστόσο κατορθώσει να διατυπώσει μία ολοκληρωμένη θεωρία της εξέλιξής τους στον ώριμο καπιταλισμό. Όπου και όταν θίγονται συγκεκριμένα θέματα δικαιιοπολιτικών συστημάτων, η αντιμετώπισή τους γίνεται αποσπασματικά και τυχαία. Η ίδια η έννοια του *δικαιοπολιτικού συστήματος* θεωρείται απαραίτητο εξάρτημα της αστικής συλλογιστικής και γι' αυτό απορρίπτεται ή απλώς υπολογίζεται στο ευρύτερο σκεπτικό, για τον ολοκληρωτικό αφανισμό του καπιταλιστικού συστήματος. Με την ίδια ευκολία, αν και για διαφορετικούς λόγους, έχει επίσης αγνοηθεί ή υποτιμηθεί και το δικαιοπολιτικό σύστημα στον υπαρκτό σοσιαλισμό. Καταφανείς δυσλειτουργίες, μπλοκαρίσματα και δομικές ανεπάρκειες του συστήματος, αντιμετωπίζονταν μέχρι πρόσφατα, τουλάχιστον από μια μερίδα ακραιφνών μαρξιστών, σαν *υπερδομικές παρεκκλίσεις* από το κανονικό, σαν απλές παραμορφώσεις από το αρχικό σχέδιο ή σαν πρόσκαιρες διαταραχές στην κατά τ' άλλα φυσιολογική ανάπτυξη του σοσιαλισμού.

Μία προσεκτικότερη διερεύνηση ωστόσο, αυτών των «τυχαίων», «πρόσκαιρων» και «επιφανειακών» παρεκκλίσεων (μία διερεύνηση του «συμβάντος» αντί της «πρόθεσης», όπως θα έλεγε ο Foucault), είναι δυνατόν να μας επιτρέψει να φτάσουμε στις βαθύτερες και σχεδόν ενδογενείς, όπως φαίνεται, δυσκολίες του «σοσιαλιστικού» συστήματος σ' αυτό το σημείο, όπως το γνωρίσαμε. Η ουσιαστικότερη προσέγγιση για παράδειγμα, του *γραφειοκρατικού συμβάντος*, τόσο σε σχέση με τη συσσωρευμένη δύναμη (τυπική, νομιμοποιημένη εξουσία ή άτυπη «άνομη» ισχύς), όσο και με την κοινωνική στρωμάτωση που τη συνοδεύει, ίσως απαντούσε όχι μόνο στο *ποιός έχει τη δύναμη*, αλλά και στο *πώς την ασκεί*. Πέρα από διακηρυγμένες προθέσεις και από τυπικές συνταγματικές διακηρύξεις, ίσως επίσης απαντούσε και στο ερώτημα: «Δύναμη για ποιό σκοπό;», όσο και στο ερώτημα, «Δύναμη ποιού πάνω σε ποιόν;». Γιατί το ζητούμενο, «πόσο δημόσιο και πόσο ιδιωτικό;» ξεπερνάει στον υπαρκτό σοσιαλισμό τα συνταγματικά-νομικά πλαίσια της πολιτικο-κοινωνικής οργάνωσης. Ξεφεύγει από τη θεωρητική συλλογιστική και την ιδεολογική της επένδυση, για να καταλήξει στη λειτουργική διαμεσολάβηση

ανάμεσα σ' αυτό που απλώς παραμένει ή αναγνωρίζεται σαν ιδιωτικό και δημόσιο. Ισχύς και εξουσία στην περίπτωση αυτή συγκεκριμενοποιούνται στη διαμεσολαβητική παρέμβαση μίας πανίσχυρης εξουσιαστικής (κομματικής) οργάνωσης, με το κάλυμμα της κοινωνικής (λαϊκής, εργατικής, κολλεκτιβιστικής κ.λ.π.) παρέμβασης.

Η διευθυντική και ελεγκτική φύση της γραφειοκρατικής οργάνωσης, περισσότερο από κάθε άλλη μορφή δημόσιας ή κοινωνικής εξουσίας, προϋποθέτει σφαίρες ιεράρχησης και δημιουργεί επίπεδα διαίρεσης, συνεπώς και σύγκρουσης, σ' όλους τους χώρους της κοινωνικής δραστηριότητας. Η παραγνώριση του νοήματος του κρατικού εξουσιασμού μ' αυτή την έννοια και σ' αυτό το επίπεδο έχει, κατά τη γνώμη μου, *υπερφορτίσει τις προθέσεις και υποτιμήσει τις δυσκολίες της σοσιαλιστικής πρότασης*. Αυτό παρατηρείται στις περισσότερες από τις μαρξιστικές (αυτο)αναλύσεις του κρατικού φαινομένου, στον υπαρκτό σοσιαλισμό.

Η πολιτική και η τεχνική διάσταση της κοινωνικής οργάνωσης

Σύμφωνα λοιπόν με την οργανωτική θεωρία του μαρξισμού, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες που έχουν σχέση με την οικονομική διεύθυνση και τον οικονομικό προγραμματισμό στο σοσιαλισμό, δεν θεωρούνται άμεσα πολιτικο-νομικού χαρακτήρα. Από τη στιγμή που οι «εκμεταλλεύτριες τάξεις» χάνουν τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας, το «προλεταριάτο» θέτει σε λειτουργία το δικό του μηχανισμό δημόσιας οργάνωσης και ελέγχου, που υποτίθεται ότι βρίσκεται στα χέρια της ίδιας της εργατικής τάξης. Το πολιτικό στοιχείο, με την έννοια της πάλης ανάμεσα σε ταξικά συμφέροντα και της επιβολής μίας ομάδας πάνω σ' άλλες, παύει από τη στιγμή αυτή να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση κοινωνικής συμβίωσης. Είναι η μεταβατική φάση όπου μπαίνουν οι βάσεις για το *μετασχηματισμό της δημόσιας διεύθυνσης των ανθρώπων, σε διαχειριστική τεχνική των πραγμάτων*.

Αυτό δικαιολογούσε την άποψη, που μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον υποστήριζαν πολλοί θεωρητικοί του μαρξισμού, ότι η δικτατορία του προλεταριάτου δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν απλό σύστημα κρατικής διεύθυνσης, με την αστική έννοια του όρου. Αλλά και με τη μαρξιστική έννοια του όρου είναι επίσης δύσκολο να προσδιοριστεί αυτή η *οργανωτική φάση* προς τον κομμουνι-

σμό. Ο ίδιος ο Marx ποτέ δεν καθόρισε επακριβώς τι πράγματι είναι η δικτατορία του προλεταριάτου και ποιός είναι ο συσχετισμός της με το κράτος και τον ιδιώτη. Αρκέστηκε απλώς σε μία γενική περιγραφή των κοινωνικών συνθηκών που την ευνοούν και σ' έναν επιφανειακό προσδιορισμό της πολιτικής εξουσίας που τη συνοδεύει. Δεν είπε τίποτε για τη μορφή των κρατικών μηχανισμών, κάτω από το καθεστώς της δικτατορίας του προλεταριάτου, ούτε για την κοινωνική θέση του κοινού πολίτη απέναντι στο «δικτατορικό» αυτό πολιτικό σύστημα. Το αδιαφιλονίκητο ωστόσο συμπέρασμα που βγαίνει από τη γενική θεώρηση που επιχειρείται, είναι ότι βασικός στόχος της μεταβατικής πολιτειακής και κοινωνικής οργάνωσης είναι η προετοιμασία της ίδιας της εργατικής τάξης (που στην περίπτωση αυτή σημαίνει τον κάθε εργαζόμενο πολίτη) ν' αναλάβει, αφενός τη διοίκηση του κράτους και αφετέρου τη διεύθυνση της παραγωγής. Ο πολιτικός έλεγχος που ασκείται από τη δικτατορία του προλεταριάτου, με τη μορφή του κοινωνικού εξουσιασμού, σε εύλογο χρόνο θα συρρικνωθεί στις καθαρά τεχνικές διαδικασίες. Η κρατική (πολιτική) εξουσία και η βία που συνεπάγεται, θα εξαφανιστούν, για να παραμείνει στο τέλος η καθαρά διοικητική (τεχνικο-λογιστική) πλευρά της δημόσιας παρέμβασης, σ' όλες τις διαπροσωπικές και διασυλλογικές σχέσεις της νέας κοινωνίας.

Ωστόσο, παρά τα εβδομήντα χρόνια της δικτατορίας του προλεταριάτου και ύστερα από πολλούς μετασχηματισμούς και αναθεωρήσεις, ο σοσιαλισμός δεν κατάφερε να φτάσει στο σημείο αυτό. Καμία τάση, παρά τις κατά καιρούς διαφημιζόμενες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, δεν οδήγησε προς τη διάχυση του κράτους στην κοινωνία, πόσο μάλλον στην απορρόφησή του απ' αυτή. Ελάχιστα ήταν τα δείγματα *συνταύτισης* της κρατικής διοίκησης με την κοινωνική αυτοδιαχείριση και συνεπώς του πολίτη με τον ιδιώτη. Η δικτατορία του προλεταριάτου, με τη μία ή την άλλη μορφή (σοβιέτ, λαϊκή δημοκρατία, εργατικό κράτος), δεν έπαψε –και ούτε μπορούσε να πάψει– να είναι και τα δύο: και *πολιτική εξουσία* και *διευθυντική οργάνωση*, όπως ακριβώς και κάθε άλλη μορφή κρατικής οργάνωσης στον καπιταλισμό. Με τα λόγια του σοβιετικού K. Varlamov:

«Ενώ η δικτατορία του προλεταριάτου σαν πολιτική οργάνωση αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στην πρωτοπορία και τη μάζα του προλεταριάτου, ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αγροτιά, και ανάμεσα στο προλεταριάτο (και την αγροτιά) και στην αστική τάξη, σαν διευθυντικό σύστημα

αναφέρεται συγχρόνως στις σχέσεις μέσα στις εργατικές κολλεκτίβες, ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, το άτομο και τη συλλογική διοίκηση και τα λοιπά» (*Σοσιαλιστική Διεύθυνση: Η Λενινιστική Έννοια*, 1977).

Ο Pierre Clastres επιχείρησε πάνω σ' αυτό μία γενικότερη τοποθέτηση που δικαιολογεί το δικό μας, «και ούτε μπορούσε να πάψει», που διατυπώσαμε στην προηγούμενη παράγραφο. Η πολιτική εξουσία, θα παρατηρήσει ο Clastres, δεν εξυπηρετεί καμία αναγκαιότητα της ανθρώπινης φύσης. Δεν είναι, μ' άλλα λόγια, απαραίτητο συστατικό της ανθρώπινης φύσης (και εδώ ίσως βρίσκεται το λάθος του Νίτσε). Είναι όμως αναγκαία για την κοινωνική ύπαρξη του ανθρώπου. Αυτό σημαίνει ότι, ενώ είναι δυνατόν να φανταστούμε *πολιτική χωρίς βία*, δεν μπορούμε να φανταστούμε *κοινωνία χωρίς πολιτική*²⁷.

Αλλά και από μία καθαρά λειτουργικο-ανθρωπολογική σκοπιά αν πλησιάσουμε το πρόβλημα, θα διαπιστώσουμε μαζί με τον Malinowski ότι «... η ανθρώπινη συνεργασία συνεπάγεται κανόνες συμπεριφοράς που επικυρώνονται με την εξουσία, τη φυσική δύναμη ή το κοινωνικό φαινόμενο»²⁸. Δράση σημαίνει οργάνωση και οργάνωση σημαίνει ιεράρχηση στόχων και προδιαγραφές μέσων. Αλλ' αυτό είναι στην ουσία και πολιτική. Και είναι πολιτική γιατί συνεπάγεται *εξουσία*. Απ' αυτή την άποψη οι κοινωνικοί θεσμοί εντάσσονται, ανάλογα με τη φύση και τη λειτουργία τους, άλλοτε στο πολιτικό και άλλοτε στο καθαρά διευθυντικό σύστημα οργάνωσης. Θεωρητικά, νοητικά είναι εύκολο κανείς να διακρίνει το ένα σύστημα από το άλλο. Στην πράξη όμως αυτό είναι δύσκολο να γίνει. Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου μερικές ή όλες οι λειτουργίες ορισμένων θεσμών διευθυντικού χαρακτήρα, είναι άμεσα πολιτικές ή και το αντίθετο: υπάρχουν περιπτώσεις όπου θεσμοί ή οργανώσεις δεν προτάσουν, ούτε καθαρά πολιτικές, ούτε καθαρά διευθυντικές δραστηριότητες. Κι εδώ ακριβώς βρίσκεται, από μία γενικότερη σκοπιά, το πρόβλημα που συζητάμε.

Ο Lenin δεν έπαψε ποτέ να τονίζει ότι οι κυρίως ή οι αποκλειστικά πολιτικές δραστηριότητες διαπλέκονται με τη διαδικασία της *οικονομικής διαχείρισης* του δημόσιου χώρου. Σαν αποτέλεσμα αυτής της διαπλοκής αλλοιώνεται η *δημοκρατικότητα* του συστήματος. Αυτό όμως το περιόρισε μόνο στην περίπτωση του καπιταλισμού. Εκεί δηλαδή, κύριος σκοπός της διοίκησης, πέρα από τα διακηρυσσόμενα και ίσως συνταγματικά κατοχυρωμένα, είναι η υπεράσπιση του νόμου των εκμεταλλευτριών τάξεων και η καταστολή της επαναστατικής δράσης των αντιφρονούντων.

Με την εγκαθίδρυση και τη λειτουργία των σοβιέτ τα πράγματα αλλάζουν. «Η διοίκηση του κράτους, όπως παρουσιάζεται σήμερα στη σοβιετική κυβέρνηση», θα υποστηρίξει, «έχει αυτή την ιδιομορφία: για πρώτη ίσως φορά στη σύγχρονη ιστορία των πολιτισμένων εθνών η κρατική διοίκηση ασχολείται πρωταρχικά με τα οικονομικά μάλλον, παρά με την πολιτική»²⁹.

Η προσπάθεια του Lenin στο οργανωτικό επίπεδο είχε πραγματι επικεντρωθεί στη σταδιακή συνταύτιση της δημόσιας διοίκησης με την «λαϊκή διακυβέρνηση». Από μία γενικότερη σκοπιά ήταν μία προσπάθεια συμπόρευσης και στη συνέχεια συγχώνευσης του αντικειμένου με το υποκείμενο της διεύθυνσης. Ο συγκεκρισμός αυτός απέβλεπε: α) στη μεταβολή της ουσίας των διευθυντικών σχέσεων, μέσα από τη διάβρωση των σχέσεων κυριαρχίας και υποτέλειας και β) στην εγκαθίδρυση σχέσεων εδραιωμένων στην ενσυνείδητη συνεργασία και αργότερα την αλληλοκάλυψη κυβερνόντων και κυβερνόμενων, διευθυνόντων και διευθυνόμενων. Μ' αυτό τον τρόπο η δημόσια διοίκηση θα ταυτιζόταν με την αυτοκυβέρνηση των ιδιωτών, ενώ όλο και ευρύτερα στρώματα πληθυσμού και τέλος η κοινωνία στο σύνολό της, θα αποκτούσαν το δικαίωμα και την ικανότητα, από *αντικείμενα εξουσίας* να μετατραπούν σε *υποκείμενα αυτοκυβέρνησης*. Ο δρόμος προς την κατεύθυνση αυτή στο μεταξύ θα άνοιγε με την καθοδήγηση της πολιτικής οργάνωσης του κόμματος, που θα διαρκούσε σ' όλο το μεταβατικό στάδιο προς τον κομμουνισμό.

Αυτό βέβαια δεν επιτεύχθηκε, όπως είδαμε, στο βαθμό τουλάχιστον που ήλπιζε ο Lenin. Το σοσιαλιστικό πρόγραμμα κοινωνικής οργάνωσης, κατέληξε στην ενίσχυση του κεντρικού πολιτικού μηχανισμού, σε βάρος των προθέσεων των πρωτεργατών της Οκτωβριανής επανάστασης, αλλά και των συγκεκριμένων μεθοδεύσεων αυτοδιάθεσης και αυτοπροσδιορισμού που κατά καιρούς επιχειρήθηκαν. Ούτε η αρχή της «δικτατορίας της πλειοψηφίας πάνω στη μειοψηφία», ούτε ο λεγόμενος «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός» μπόρεσαν να ανακόψουν το δρόμο προς τη γραφειοκρατικοποίηση της σοβιετικής κοινωνίας. Η πολιτική, αλλά και η κοινωνική οργάνωση, γρήγορα υπέκυψαν στις απαιτήσεις μίας παντοδύναμης κεντρικής αρχής. Η έντονη δραστηριοποίηση της μονοκομματικής οργάνωσης, με τη μορφή της απόλυτης συνταύτισης του κόμματος με τη δημόσια διοίκηση, υπερτόνισε (για δικό της λογαριασμό) και ταυτόχρονα περιόρισε (σε βάρος του ιδιώτη και του εργαζόμενου) το ρόλο του πολιτικού, με το πρόσχημα της διαχειριστικής διάκρισης του πολιτικού από το οικονομικο-τεχνικό.

Συμπέρασμα

Η έμφαση που πράγματι δόθηκε στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων, προϋπόθεση για το άνοιγμα του δρόμου προς το σοσιαλισμό, δεν σήμαινε με κανένα τρόπο και την υποτίμηση της πολιτικής (με την έννοια της μείωσης της κρατικής εξουσίας). Αντίθετα, αυτό οδήγησε στη θεσμική επέκταση της πολιτικής κοινωνίας σε βάρος της κοινωνίας των ιδιωτών. Συντέλεσε στην υπέρμετρη διόγκωση της δημόσιας παρέμβασης σε βάρος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Μάρτυρας αυτής της εξέλιξης είναι ο κυρίαρχος ρόλος που το κόμμα εξακολούθησε να παίζει τρεις και τέσσερις γενιές μετά την εγκαθίδρυση της νέας πολιτικής οργάνωσης.

Με τη νέα οργανωτική πρόταση δεν επιτεύχθηκε η *υπέρβαση* των εμπλοκών της αστικής οργάνωσης, όπως είχαν οι εμπνευστές της διακηρύξει και ελπίσει. Ο *επίσημος* έτσι μαρξισμός, πολλές δεκαετίες μετά το Marx «εξακολούθησε να ταλαντεύεται ανάμεσα σ' ένα αφηρημένο θεωρητικό ουτοπισμό και ριζοσπαστισμό και μία ουσιαστική πρακτική, που ήταν υποτελής στην αστική πολιτική κουλτούρα», όπως θα παρατηρήσει ο καθηγητής του Δικαίου Λουίτζι Φεραγιόλι³⁰. Με την εξαφάνιση δηλαδή της ταξικής εκμετάλλευσης και των ταξικών διαφορών αστικού τύπου, παρέμεινε μία άλλη διαφορά που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, ακριβώς γιατί αναφέρεται στη ρύθμιση ολόκληρης της κοινωνίας και όχι μόνο των παραγωγικών σχέσεων: η διάκριση δηλαδή ανάμεσα σε *διευθυντές* και *διευθυνόμενους*. «Από τη μία μεριά βρίσκονται οι ηγέτες, οι κάτοχοι πολιτικής εξουσίας (και μαζί τους όλοι όσοι κατέχουν οικονομική δύναμη) και από την άλλη οι υπήκοοι, οι εκτελεστές εντολών»³¹.

Έτσι, οδηγηθήκαμε εκεί που όλοι γνωρίζουμε, με κύριο πάλι ζητούμενο τον *προσδιορισμό του δημοσίου και του ιδιωτικού, σαν προϋπόθεση κοινωνικού ανασχηματισμού και οικονομικής ανάπτυξης*.

Σημειώσεις

1. Eugene Kamenka, «Public/Private in Marxist Theory and Marxist Practice», στο S.I. Benn and G.F. Gand (eds), *Public and Private in Public Life*, London, Caroomhelm, 1983, σελ. 267-279.

2. Βλέπε, Νίκος Πουλιαντζάς, «Σχετικά με τη Μαρξιακή Θεωρία του Δικαίου», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 31, Οκτώβριος 1987, σελ. 85.

3. Karl Marx, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* (1844), Αθήνα, Γλάρος, 1975.

4. Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moscow, 1971, σελ. 189.
5. Mihaly Varda, *The State and Socialism*, London, Allison and Burby, 1981, σελ. 63.
6. Rudolf Bahro, *The Alternative in Eastern Europe*, London, 1978, σελ. 74.
7. Karl Marx, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, (1843).
8. Karl Marx, *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, (1844).
9. Karl Marx και Fr. Engels, *Γερμανική ιδεολογία* (1845).
10. Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς, Έντελμαν, *Συζήτηση για το Κράτος*, Αθήνα, *Σήμερα*, 6, 1980, σελ. 12.
11. V.I. Lenin, *Selected Works*, London, Laurence and Wishart, 1969, σελ. 297.
12. Βλέπε απάντηση του Lenin σε σχετική ερώτηση σοσιαλεπαναστατών το Σεπτέμβριο του 1917 στο, *Πέρασμα στο Σοσιαλισμό*, Αθήνα, Σύγχρονα Κείμενα (χ.χ.), σελ. 25-26.
13. V.I. Lenin, *Selected Works*, όπ.παρ., σελ. 337.
14. Στο ίδιο, σελ. 299.
15. V.I. Lenin, *Collected Works*, Moscow, Progress Publishers, 1965, vol. 36, σελ. 581.
16. Στο ίδιο, σελ. 299.
17. V.I. Lenin, *Collected Works*, όπ.παρ., σελ. 259.
18. D. Gvishiani, *Organisation and Management*, Moscow, Progress Publishers, 1972, σελ. 92.
19. V.I. Lenin, όπ.παρ.
20. Stewart Clegg and David Dunkerley, *Organisation, Class and Control*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980, σελ. 116.
21. Martin Krygien, «Weber, Lenin and Reality of Socialism», στο Robert Brow et al., *Bureaucracy*, London, Edward Armond, 1979, σελ. 86.
22. Λουϊτζι Φεραγιόλι, *Αυταρχική Δημοκρατία και Κριτική της Πολιτικής*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985.
23. *Constitution (Fundamental Law) of the USSR*, Moscow, 1978, σελ. 53.
24. Μαξ Χορκχάιμερ, *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984, σελ. 119.
25. Alcander Zinoviev, *Γκορμπατσοφισμός: Η Δύναμη της Αυταπάτης*, Αθήνα, Ροές, 1988, σελ. 58-5.
26. Karl Marx και Friedrich Engels, *On the Paris Commune*, Moscow, 1976, σελ. 173.
27. Pierre Clastres, *Society Against Society*, New York, 1977:
28. B. Malinowski, «Η Θεωρία του Λειτουργισμού», στο *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Imago, 1984, σελ. 140.
29. V.I. Lenin, *Collected Works*, vol. 42, σελ. 71.
30. Λουϊτζι Φεραγιόλι, όπ.παρ.
31. Mihaly Varda, όπ.παρ., σελ. 77.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Θεωρία της Αξίας Ζητήματα ιδεολογίας

Της Σύνταξης: Πολιτικά παράσιτα σε ασκήσεις συνδυαστικής (θεωρία των παγίων και πολιτική της φρενιζικής επίλογής)

Γιώργος Σταμάτης: Με το σύστημα TURNKEY ή με το σύστημα B.O.O.T. η κατασκευή και η λειτουργία της μονάδας του Λαυρίου;

Isaac Rubin: Αφηρημένη εργασία και αξία στο σύστημα του Μαξ

Σταύρος Μαυρουδέας: Ο I.I. Rubin και η συνεισφορά του στη Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία

Δημήτρης Δημητούλης: Η θεώρηση της δημοκρατίας στη σοσιαλδημοκρατική παράδοση της Β' Διεθνούς

Colette Capitan και Colette Guillaumin: Η κοινωνική κατασκευή των φύλων και η έννοια του πολιτικού

Άκης Γαβριηλίδης: Απόψεις για το δίκαιο και την κοινωνία στο αμερικάνικο αστυνομικό μυθιστόρημα

Σταύρος Δεραμιτζάκης: Βιβλιοκριτική για το βιβλίο του Θ. Σακελλαρόπουλου: «Προβληματικές επιχειρήσεις, κράτος και κοινωνικά συμφέροντα στη δεκαετία του '80»

Κριτική αποτίμηση της λενινιστικής αντίληψης για την κοινωνική επανάσταση

Κώστας Σταμάτης*

I

Σχετικά με το πρόβλημα της μετάβασης στο σοσιαλισμό οι Marx και Engels κατέλειπαν μερικές άκρως ενδιαφέρουσες, αλλά όμως αποσπασματικές και διάσπαρτες σκέψεις. Η κεντρική ιδέα που τις διαπερνά πάντως είναι ένας στενός σύνδεσμος μεταξύ δημοκρατίας και σοσιαλισμού¹. Ο πρώτος επιφανής μαρξιστής, που κατεξοχήν αντιμετώπισε το πρόβλημα και μάλιστα στην ιστορική πράξη, υπήρξε ο Lenin. Ο πυρήνας της πολιτικής σκέψης του επαναστάτη ηγέτη θα μπορούσε αδρομερώς να συνοψισθεί στα ακόλουθα². Το αστικό κράτος πρέπει να εκπορθηθεί, με μετωπική επίθεση των αντικεφαλαιοκρατικών δυνάμεων. Ταυτόχρονα πρέπει να εγκαινιασθεί *ένα καθεστώδες δυαδικής εξουσίας*, για ορισμένη περίοδο. Το καθεστώδες τούτο αφενός θα κατατείνει σε υποκατάσταση της κρατικής εξουσίας από μία ανταγωνιστική εξουσία, που θα συγκεντρώνεται στα συμβούλια των εργατών, αγροτών, στρατιωτών και αφετέρου θα οδεύει σε σταδιακό μαρσισμό του κράτους, ως συγκεντρωτική και καταπιεστική μηχανή εξουσιασμού.

Αν η επαναστατημένη πλειοψηφία του λαού δεν επιθυμεί να ηττηθεί στον δίκαιο αγώνα της, τότε πρέπει να απομονώσει και να εξουδετερώσει την αντιδημοκρατική μειοψηφία των εκμεταλλευτών της και όσους την ακολουθούν. Η άσκηση της εξουσίας

* Αναπληρωτής καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

από τους εκπροσώπους της εργατικής τάξης και των συμμάχων της θα προσλάβει αναγκαστικά δικτατορική μορφή απέναντι στους αντιπάλους, για όσο χρονικό διάστημα απαιτηθεί. Σε ό,τι αφορά όμως στο εσωτερικό του επαναστατικού συνασπισμού εξουσίας, η δημοκρατία δεν θα καταργηθεί. Θα μεταλλαχθεί όμως σε βάθος, με τη σύσταση και λειτουργία συσσωματώσεων των εργαζομένων, που θα συνδυάζουν θεσμικά μορφές άμεσης και δευτερευόντως αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Η προλεταριακή δικτατορία θα πρέπει να είναι άμεση δημοκρατία στην ίδια τη λαϊκή της βάση, της οποίας οι εκλεγόμενοι αντιπρόσωποι θα υπόκεινται σε επιτακτική και ανακλητή εντολή. Η δικτατορία αυτή, σύμφωνα με το μαρξιστικό-λενινιστικό *credo*, συνίσταται σε μια κυριαρχία που κερδίζεται και διατηρείται με τη χρήση δύναμης και βίας από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της ενάντια στην αστική. Η ιστορική εμπειρία διδάσκει εξάλλου ότι η *επαναστατική κυριαρχία από τη φύση της είναι ανεπίδεκτη τιθασεύσεως ή υποταγής σε κανόνες δικαίου*.

Η θερμότητα που ελκύεται από μια επαναστατική έκρηξη δεν είναι συμβιβάσιμη, πράγματι, με την ψυχρότητα και τη σταθερότητα του θεσμικού πλαισίου που ίσχυσε μέχρι τότε. Άλλωστε η δυναμική της στοχεύει ακριβώς στη ριζική μεταβολή των υπαρχόντων νομικών και πολιτικών θεσμών. Περαιτέρω όμως η επαναστατική διαδικασία τίθεται από τον Lenin όχι μόνον υπεράνω των κανόνων του προϊσχύσαντος δικαίου, αλλά και πάνω από τους κανόνες που θεσμοθετεί η ίδια η επαναστατική εξουσία, αν απαιτηθεί τούτο από τις ανάγκες κατίσχυσης των σοσιαλιστικών δυνάμεων στην πολιτική διαπάλη.

Ειδικότερα, από τη λενινιστική αντίληψη, προεξοφλείται ότι *οι θεσμοί της (αποκλειστικώς) αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας θα συρρικνωθούν, ενώ και οι πολιτικές ελευθερίες θα αλλοιωθούν δραστικά*. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι μεν και οι δε κατά βάθος ορώνται, υπό το λενινιστικό πρίσμα, ως προϊόντα του *αστικού* πολιτισμού, προορισμένα να εκφυλισθούν σε σοσιαλιστική δημοκρατία. Με πιο θεωρητική διατύπωση, το κανονιστικό πλαίσιο της ισχύος τους απορροφάται δίχως υπόλοιπο από το ιστορικό πλαίσιο της *αστικής* δημοκρατίας. Η τελευταία άλλωστε δεν είναι, στην ίδια γραμμή ανάλυσης, παρά η πιο εξελιγμένη πολιτική μορφή επένδυσης της δικτατορίας που ασκεί καθημερινά η αστική τάξη πάνω στη ζωντανή εργασία³.

Αυτή η λενινιστική ιδέα επρόκειτο να αποτελέσει στη συνέχεια, σε ακόμη πιο άκαμπτη μορφή, συστατικό στοιχείο του ιδεολογικού οπλοστασίου της Γ' Διεθνούς και του πολιτικού δόγμα-

τος των κομμουνιστικών κομμάτων. Αντίθετα, η κεντρική θέση για τα συμβούλια των εργαζομένων, που ενυπήρχε στη λενινιστική θεωρία και δράση, παραγκωνίσθηκε ύστερα από την πρώτη ορμή της Οκτωβριανής επανάστασης, προς ανυπολόγιστη ζημία των ιδεών της άμεσης δημοκρατίας των εργαζομένων, σε καθημερινή βάση και με διάφανο τρόπο. Δεν προσφέρεται εδώ κατάλληλη ευκαιρία να εξετασθούν οι συγκυριακές ή οι βαθύτερες περιστάσεις (συνολική υπανάπτυξη της τσαρικής Ρωσίας, καπιταλιστική περικούκλωση, εμφύλιος πόλεμος κ.λ.π.), κάτω από το συντριπτικό βάρος των οποίων η πορεία των πραγμάτων απέληξε στον σταλινικό ολοκληρωτισμό. Αξίζει εν τούτοις να ανασκευασθεί η μονόπλευρη κατηγορία, ότι η πολιτική σκέψη του ίδιου του Lenin έρρεπε εξ υπαρχής και εξ ολοκλήρου στον αυταρχικό κρατισμό.

Δεν πρέπει να λησμονείται, αντιστικτικά, η κυρίαρχη πλέον –στη χαραυγή του 20ου αιώνα– τάση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, για εμμονή στην κοινοβουλευτική δημοκρατία με κάθε θυσία και με απόρριψη της ιδέας για μορφές άμεσης δημοκρατίας των συμβουλίων. Τη θέση αυτή ο Lenin επέκρινε εύλογα⁴, όχι μόνο διότι πεδίκλωνε κάθε διαδικασία πραγματικού κοινωνικού μετασχηματισμού, αλλά και επειδή πτώχαινε το κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, αρκούμενη σε απλή αναπαραγωγή της «τυπικής» αστικής δημοκρατίας. Παρόλα αυτά το καίριο πρόβλημα της εναλλακτικής στρατηγικής των Μπολσεβίκων εντοπιζόταν ακριβώς στην πλήρη υποκατάσταση των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας από την –ελπιζόμενη αλλά τελικώς ματαιωθείσα– άμεση δημοκρατία στη βάση.

Ο Karl Kautsky, ηγετική φυσιογνωμία της Β΄ Διεθνούς, συμμεριζόταν εν μέρει την ελπίδα του E. Bernstein για σταδιακή βελτίωση των θέσεων μάχης των εργαζομένων, μέχρις ότου καταστεί ώριμη η κοινωνική μεταβολή. Και αυτός επίσης πίστευε στην ιστορικά κατεκτημένη αξία των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, στον πολυκομματισμό, σε περιοδικές γενικές εκλογές με καθολική ψηφοφορία και στον κοινοβουλευτισμό. Περισσότερο όμως ρεαλιστικά από τον Bernstein, δεν απέκλειε διόλου την πιθανότητα ανάφλεξης κοινωνικών συγκρούσεων, σε μία πορεία κοινωνικού μετασχηματισμού. Τυχόν βίαιη αντίδραση εκ μέρους των αντιτιθέμενων στη δημοκρατική πλειοψηφία του εργαζόμενου λαού δικαιολογεί την πρόσκαιρη χρήση βίας από τη νόμιμη σοσιαλιστική κυβέρνηση⁵.

Ύστερα από την Οκτωβριανή επανάσταση, αρκετά χρόνια ήδη μετά από το σχίσμα σοσιαλιστών-κομμουνιστών στο ξεκίνημα του

εικοστού αιώνα, ο Kautsky θα τονίσει ότι κατά τη σοσιαλιστική μετάβαση ίσως καταστεί αναπότρεπτη προσωρινά η δικτατορική άσκηση της εξουσίας κατά των παρανομούντων αντιπάλων της σοσιαλιστικής δημοκρατίας. Κατά τα λοιπά όμως το Κράτος θα παραμείνει σε αδρές γραμμές «κράτος δικαίου» (rechtsstaat) και πολιτική δημοκρατία. Αν το σοσιαλιστικό εγχείρημα δεν φαίνεται εφικτό με δημοκρατική διαδικασία και ιδιαίτερα αν δεν εμβαπτίζεται στη συναίνεση της πλειοψηφίας του λαού, τούτο σημαίνει απλούστατα ότι δεν επέστη ακόμη η ώρα της πραγματοποίησής του⁶.

Ο ίδιος καυτηρίαζε ως αντιμαρξιστική τη βούληση (προπάντων των Μπολσεβίκων) να υπερπηδηθούν τεχνητά κάποια αναγκαία στάδια της ιστορικής διεργασίας που οδηγεί, κατά τη γνώμη του εξελικτικά, στην κατάρρευση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Αν ο σοσιαλισμός συνεπάγεται ολοκλήρωση της ελευθερίας των ανθρώπων, με ταυτόχρονη κατάργηση κάθε μορφής εκμετάλλευσης και καταπίεσης, τότε και η κοινωνική επανάσταση, τόσο στη μορφή όσο και στα περιεχόμενά της, θα πρέπει να αποτελεί προεπίκασμά του. Ο Kautsky εφιστούσε κιάλας την προσοχή στο γεγονός ότι ο Engels –ήδη από το νεανικό έργο του *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία (1845)*– είχε υποστηρίξει δικαίως ότι η κοινωνική επανάσταση θα είναι μελλοντικά τόσο λιγότερο βίαιη και αιματηρή, όσο η εργατική τάξη θα έχει αφομοιώσει δημιουργικά τις σοσιαλιστικές ιδέες.

Ο Kautsky επέρριπτε εναντίον του Μποσλεβικικού κόμματος τη μομφή ότι αυτό, μετά από ένα λαϊκό ξέσπασμα οργής και εκδικητικότητας, εγκαθίδρυσε σύντομα μια μονοκομματική δικτατορία, αντί να αποδυθεί σε αγώνα για την ελευθερία, φέρνοντας την ανθρωπότητα σε υψηλότερο σημείο ανάπτυξης. Στον μακρύ κατάλογο των κατηγοριών του περιλάμβανε την εγκατάλειψη της πολιτικής δημοκρατίας, την περιφρόνηση των ατομικών ελευθεριών (ιδίως της προσωπικής ελευθερίας, της ελευθερίας της γνώμης και του τύπου), την επιβολή καταναγκαστικής εργασίας, τη γραφειοκρατική οργάνωση της εξουσίας κ.λ.π.

Αυτό που απουσίαζε πάντως από την ολομέτωπη κριτική του Kautsky στην Οκτωβριανή επανάσταση, ήταν η κατανόηση των ιδιαίτερων ιστορικών όρων κάτω από τους οποίους αυτή εξερράγη και επικράτησε, καθώς και η αντίληψη των άμεσων κινδύνων που την απειλούσαν. Ο Kautsky δεν καταπίεσθη καν με το θέμα ποιά μέτρα των Μποσλεβίκων ήταν ή θα μπορούσαν να είναι ενδεδειγμένα, διότι κατά βάθος φρονούσε ότι το όλο εγχείρημα ήταν έτσι κι αλλιώς πρόωρο. Μένοντας δέσμιος στον εξελι-

κτισμό της Β΄ Διεθνούς, έμοιαζε να περιεργάζεται την επανάσταση στην υπανάπτυκτη τσαρική Ρωσία ως ιστορικό παράδοξο, που παραβαίνει τον άτεγκτο νόμο της σταδιακής ιστορικής εξέλιξης.

Η επίσημη θέση της γερμανικής ιδίως σοσιαλδημοκρατίας για δημοκρατική πλεύση προς το σοσιαλισμό συγκέντρωσε σφοδρά πυρά εκ μέρους του πολιτικού χώρου των Ευρωπαίων κομμουνιστών. Ιδιαίτερα με αφορμή την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου –στον οποίο το γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα πράγματι σύρθηκε άβουλα, παρασυρμένο από την περιρρέουσα, φιλοπόλεμη πατριωτική ρητορεία– και ακόμη περισσότερο την επαύριο της ρωσικής επανάστασης, το ρήγμα μεταξύ σοσιαλιστών και κομμουνιστών βάθυνε δραματικά.

Ο χώρος δεν επιτρέπει μια ιστορική αναδρομή στις φάσεις και τις πλευρές της αντιδικίας εκείνης. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ περισσότερο είναι το επίδικο αντικείμενο γύρω από τη δημοκρατική ή μη μετάβαση στο σοσιαλισμό, καθώς και το συνακόλουθο πρόβλημα της επαναστατικής βίας. Η περισσότερο βαρύνουσα πολιτικά απάντηση από τη μεριά των κομμουνιστικών δυνάμεων της εποχής δόθηκε, όπως είναι γνωστό, από τον Βλαδίμηρο Ίλιτς Ουλιάνωφ. Όμως στο σημείο αυτό σκόπιμο θα ήταν να υπενθυμισθεί, με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία, την παρόμοια, αν όχι ταυτόσημη, πολιτική θέση, εκείνη την εποχή, του Leon Trotsky της άλλης ηγετικής προσωπικότητας των Μπολσεβίκων.

Στο γενικό ζήτημα της δημοκρατικής οικοδόμησης του σοσιαλισμού, η τοποθέτηση του Trotsky εξέφραζε εμφανώς τη θέση του ρωσικού κομμουνιστικού κόμματος. Στο σοσιαλισμό «δεν θα υπάρχει ο μηχανισμός καταναγκασμού που είναι σήμερα το Κράτος. Διότι αυτό θα έχει παραμερισθεί εντελώς μέσα σε μια κοινωνία παραγωγής και κατανάλωσης. Παρόλα αυτά ο δρόμος για το σοσιαλισμό διασχίζει μια περίοδο με την υψηλότερη δυνατή ένταση της κρατικής αυθεντίας (...). Όπως ακριβώς μια λάμπα, προτού καεί, δίνει λαμπρή φλόγα, έτσι και το Κράτος, προτού εξαφανισθεί, παίρνει τη μορφή της δικτατορίας του προλεταριάτου, δηλαδή της πιο αμείλικτης μορφής Κράτους, που αγκαλιάζει τη ζωή των πολιτών κυριαρχικά και προς κάθε κατεύθυνση»⁷.

Σκοπός του κοινωνικού μετασχηματισμού είναι η απελευθέρωση των αθρώπων και η παρασκευή προϋποθέσεων για αληθινή, οικονομική και ζωντανή ισότητα μεταξύ τους, χάριν του ενιαίου ηθικού συμφέροντος της ανθρωπότητας. Πώς όμως θα συμβεί αυτό; Κατά τον Trotsky, όποιος στοχεύει το σκοπό δεν μπορεί να αποποιείται τα αναγκαία μέσα. Αν η σοσιαλιστική επανάσταση

απαιτεί δικτατορία, «τη μόνη μορφή με την οποία η εργατική τάξη μπορεί να αποκτήσει τον έλεγχο του κράτους» –με τα λόγια του Kautsky–, έπεται ότι η δικτατορία πρέπει να κατοχυρωθεί με κάθε θυσία. Προς τούτο πρέπει να χρησιμοποιηθούν όλα τα διαθέσιμα μέσα, όπως η ένοπλη εξέγερση και εν ανάγκη η κατατρομοκράτηση των αντιπάλων.

Αν απαιτηθεί καταπίεση, τότε, σύμφωνα με τον Trotsky, το πρόβλημα των μορφών ή των βαθμών της *θέτει ζητήματα προσφορότητας και όχι «αρχής»*. Σε εμφύλια σύρραξη διεξάγεται αγώνας ζωής και θανάτου. Στη ροή της, παραδείγματος χάριν, ο τύπος δεν είναι αγαθό μιας αφηρημένης κοινωνίας, αλλά ένα από τα όπλα δύο αντιμαχόμενων, ένοπλων και ασυμφιλίωτων στρατοπέδων. Η καταστροφή του τύπου του αντεπαναστατικού στρατοπέδου επομένως ίσως γίνει εξίσου σκόπιμη όπως η καταστροφή των οχυρωματικών του θέσεων, των επικοινωνιών ή του συστήματος πληροφοριών του⁸.

Ο Trotsky δεν αρνιόταν τη σωρεία προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων που πάρθηκαν κατά την εμφύλια σύγκρουση στη Ρωσία. Τα δικαίωσε όμως με το επιχείρημα ότι ήταν απαραίτητα για την επιτυχή έκβαση της επανάστασης. Αυτή πάλι φαινόταν ως αναπόφευκτο μέσο για την ανατροπή της κεφαλαιοκρατικής τάξης πραγμάτων και εύρισκε τη δικαίωσή της από τον επιδιωκόμενο μέσω αυτής σκοπό (consequentialism). Αν το επαναστατικό ξέσπασμα έμοιαζε –τουλάχιστον εκείνη την εποχή– ως αναγκαίος σταθμός στο ριψοκίνδυνο ταξίδι για το σοσιαλισμό, αυτό εξηγούνταν, όπως πίστευε ακράδαντα ο Trotsky, επειδή η Ιστορία δεν κατάφερε να υποδείξει άλλο οδοιπορικό, ιδίως με την τήρηση της κοινοβουλευτικής νομιμότητας από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Παρομοίαζε γι' αυτό παραστατικά την εμμονή της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας στον «φετιχισμό» της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με πλοίο που κατασκευάστηκε για λίμνες και υπήνεμα λιμάνια και όχι για ανοικτές θάλασσες ή για θυελλώδη καιρό.

Οι ανωτέρω απόψεις του Trotsky, όπως άλλωστε και του Lenin, δεν ήταν καθόλου απαλλαγμένες από διλήμματα και ασθενικές πλευρές. Ωστόσο ειδικά στο περίοπτο ζήτημα της σχέσης του σκοπού με τα μέσα της πολιτικής δράσης⁹, η σκέψη του Trotsky έθιγε ένα πρόβλημα πολύ γενικότερο από το μαρξιστικό πλαίσιο προβληματισμού. Το ότι ένας «ανώτερος σκοπός» εξαγνίζει (;) τα ήκιστα ευγενικά μέσα που τυχόν απαιτούνται για την πραγμάτωσή του, δεν είναι διόλου μαρξιστική επινόηση, αλλά πρόβλημα κλασσικό στην ηθική και την πολιτική φιλοσοφία¹⁰. Με την επίκληση αυτής της αρχής, λόγου χάριν, δεν ρίφθηκαν άραγε οι

ατομικές βόμβες στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, λίγα μόλις χρόνια μετά τη συγγραφή του έργου του Trotsky, *Η δική τους ηθική και η δική μας*; Και μάλιστα με την ευθύνη μιας αμερικανικής κυβέρνησης που ασφαλώς δεν είχε την παραμικρή σχέση με τη μαρξιστική πολιτική φιλοσοφία σε οποιαδήποτε παραλλαγή της;

Πολύ συνοπτικά, η γνώμη του Trotsky χώλαινε εν τούτοις σημαντικά¹¹.

α) *Ως προς τους θεμιτούς στόχους της επαναστατικής δράσης*, δεν διέκρινε ουσιαστικά μεταξύ ένοπλων και άμαχων αντιπάλων. Επιδοκίμαζε φερ' ειπείν την ομηρία άοπλων πολιτών, με τη σκέψη ότι αυτοί πιθανώς συνδέονται με δεσμούς ταξικούς ή οικογενειακούς προς τους μαχητές του συντηρητικού στρατοπέδου¹². Με αυτόν τον τρόπο όμως η θέση του αφενός αγνοούσε την αρχή του σεβασμού της ζωής των αμάχων, αφετέρου διήρυνε τον εχθρικό πληθυσμό σε μία φρικαλέα κλίμακα. Στη χορεία των αντιπάλων, των οποίων επιτρέπεται η εξόντωση, συγκαταλέγονταν έτσι ακόμη και απλοί υποστηρικτές ή συμπαθούντες.

β) *Ως προς τα θεμιτά μέσα, την έκταση και την ένταση της προσβολής των αντιπάλων*, στην άποψη του Τρότσκι απουσίαζε μάλλον η αξία της ελάχιστης δυνατής βίας. Εξάλλου η γνώμη του ότι έτσι κι αλλιώς οι σύγχρονες τεχνικές του πολέμου καταδικάζουν σε θάνατο μεγάλες μάζες ανθρώπων, ακόμη και αμάχων¹³, απλώς υπεξέφευγε από το θέμα ότι εν πάσει περιπτώσει ο εμπρόθετος φόνος πολυάριθμος αμάχων είναι κάτι διαφορετικό και απείρως επιβαρυντικότερο από την εξ αμελείας θανάτωση ορισμένων αμάχων στη διάρκεια πλήγματος σε βάρος στρατιωτικού στόχου. Η αδιάκριτη θανάτωση αντίπαλων πολεμιστών και άοπλων πολιτών, ωστόσο, δεν θα αποτελούσε απλώς σφάλμα τακτικής ή πολιτικά άστοχη ενέργεια, αλλά έγκλημα, απολύτως καταδικαστέο ηθικά.

Ακόμη χειρότερα η θέση του αρχηγού του κόκκινου στρατού οδηγούσε σε *γενικευμένη απαλλαγή όσων συμμετέχουν σε μακελειό άμαχων πολιτών από κάθε ηθικονομική ευθύνη*, με το παραπλανητικό επιχείρημα ότι μόνη «υπεύθυνη» προς τούτο είναι εν γένει η κόλαση του πολέμου, είτε αυτός είναι εμφύλιος είτε διεθνής. Εν ονόματι του αναπόφευκτου της ευρείας χρήσης βίας σε πολεμική σύγκρουση, εντέλει αρνιόταν και την ιδέα κάποιων περιοριστικών κανόνων και ηθικοπολιτικών φραγμών στη χρήση της βίας εναντίον των εχθρών.

Και ναι μεν τέτοιοι κανόνες ατυχώς έχουν περιορισμένη αποτελεσματικότητα σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων, ωστόσο διατηρούν τη σχετική έστω ισχύ τους, είτε έχουν τύχει γραπτής

αποτυπώσεως σε διεθνείς συνθήκες είτε παραμένουν άγραφοι. Ο θεμελιωτικός λόγος τέτοιων κανόνων, έγκειται βασικά στην αμοιβαία ανάγκη και το κοινό συμφέρον όλων ώστε ακόμη και η δραματικότερη διανθρώπινη σύγκρουση, ο πόλεμος, να μη συνεπάγεται, κατά το δυνατόν, την επιστροφή στην πρωτόγονη βαρβαρότητα.

Τέλος, το επιχείρημα ότι ενδέχεται και οι αντίπαλοι να μετέρχονται αθέμιτα και απάνθρωπα μέσα αντιπαράθεσης από μόνο του δεν δικαιολογεί φυσικά την προσφυγή των επαναστατικών δυνάμεων σε παρόμοια μέσα. Το ότι οι αντίπαλοι παρασπονδούν από τις αρχές ενός δίκαιου πολέμου, αποτελεί απλώς παραβίαση και πάντως όχι κατάργηση της ισχύος των αρχών αυτών. Πράγμα που σημαίνει επομένως ότι οι αρχές αυτές παραμένουν ηθικοπολιτικά δεσμευτικές για όλους. Πολεμική δράση που αντιβαίνει σε αυτές ανταποκρίνεται ίσως στην κακή ηθική ποιότητα των αντιπάλων, *δεν συνάδει όμως με μία χειραφετητική πολιτική ηθική.*

Αρμόζει παρά ταύτα να τονισθεί και πάλι ότι οι επιλήψιμες αυτές γνώμες δεν προσιδιάζουν ειδικά στο «μαρξισμό». Κατά καιρούς ανάλογες θέσεις, ή πολύ χειρότερα εγκληματικές πράξεις, έχουν προέλθει στην ιστορία από δρώντες με πολύ διαφορετικό πολιτικό και φιλοσοφικό φρόνημα, ακόμη και διακηρυγμένου «φιλελεύθερου» προσανατολισμού. Αρκεί να αναλογισθεί κανείς, υπό τύπον ιστορικού παραδείγματος, αναρίθμητα επεισόδια εξολόθρευσης Ινδιάνων στις ΗΠΑ ή αυτοχθόνων σε πολλά άλλα μέρη του κόσμου από αποικιοκρατικές δυνάμεις, κατά τον 19ο αιώνα και όχι μόνο.

II

Η διαπεραστική κριτική της λενινιστικής θεωρίας και πολιτικής πρακτικής από τη Rossa Luxemburg¹⁴ έθετε στο στόχαστρό της την ουσιαστική κατάργηση της πολιτικής δημοκρατίας, αλλά και την ενίοτε αχρειαστή προσφυγή στη βία ή την ανοικτή καταπίεση. Η στρατευμένη διανοήτρια, υπεράνω υποψίας για «δεξιό αναθεωρητισμό», κατά πρώτο λόγο μεμφόταν πράγματι στους Μπολσεβίκους όχι την έμφαση στη σπουδαιότητα της άμεσης δημοκρατίας των συμβουλίων (Σοβιέτ), αλλά αντιθέτως την *υποβάθμιση, μέχρι καταργήσεως, των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.* Η διορατική εκτίμησή της έμελλε σύντομα να αποδειχθεί προφητική: με την κατάλυση της πολιτικής πολυμέρειας και αυτή η ίδια η ζωή των Σοβιέτ θα παρασυρόταν από τη

γενικευμένη παραλυσία σε ολόκληρη τη χώρα. Χωρίς ελεύθερες γενικές εκλογές, ελευθερία του τύπου και του συνέρχεσθαι, ή ελεύθερη διαπάλη γνώμων και ιδεών, η ζωή σβύνει σε κάθε πολιτικό θεσμό και η γραφειοκρατική εξουσία στέφεται μόνη νικήτρια.

Η κριτική της Luxemburg τεμνόταν οπωσδήποτε σε ουσιώδη σημεία με εκείνην του Kautsky. Αντίθετα όμως από εκείνον αντιλαμβάνονταν ότι θα ισοδυναμούσε με θαύμα το να λάβαινε χώρα μια άσπιλη κοινωνική επανάσταση σε μια απομονωμένη χώρα, εξαντλημένη από παγκόσμιο πόλεμο, περικυκλωμένη από ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και εγκαταλελειμμένη πολιτικά και ιδεολογικά από την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, ή σε μια χώρα, επιπροσθέτως, η οποία δεν είχε ευτυχήσει να γνωρίσει ούτε ευρωπαϊκό διαφωτισμό ούτε φιλελεύθερη ή δημοκρατική πολιτική και πνευματική παράδοση. Υπό τις περιστάσεις εκείνες, συν τη λυσώδη αντίδραση των κατεστημένων κοινωνικών δυνάμεων, η R. Luxemburg αναγνώριζε με ειλικρίνεια ότι καθίστατο ανεκτή ή επιβεβλημένη η λήψη ποικίλων προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων από τη σοβιετική κυβέρνηση. Αυτά τα μέτρα πάρθηκαν σε απάντηση στην υπονομευτική ή και ανοικτά στασιαστική συμπεριφορά των αντιπάλων, προκειμένου να καμφθεί η αντίστασή τους, κατ' ανάγκην με σιδερένια πυγμή¹⁵.

Η σκέψη της R. Luxemburg παλλόταν, είναι αλήθεια, από απεριόριστη εμπιστοσύνη στην επαναστατική δράση αυτόνομα διαφωτισμένων μαζών. Εφόσον αυτές θα είχαν επιτύχει μια ηθική και πνευματική αναμόρφωση σε βάθος, η μετασχηματιστική δράση τους θα ήταν σε θέση –σε συνθήκες πλήρους πολιτικής δημοκρατίας– να επανορθώσει καθ' οδόν σφάλματα και αποκλίσεις. Επρόκειτο για μια ορθή όσο και εξιδανικευμένη εικόνα επανάστασης, συνειλημμένη στο εύκρατο κλίμα της ευρωπαϊκής πολιτικής και πνευματικής παράδοσης. Σε σύγκριση με αυτήν η ρωσική επανάσταση αναγκαστικά φαινόταν να υστερεί απελπιστικά.

Μολονότι η Luxemburg δεν απέρριπτε a priori τη δυνατότητα άσκησης βίας, ωστόσο δεν εξειδίκευε εκτενώς τα θεμιτά προς τούτο μέσα, υπογραμμίζοντας πάντως τον σπουδαίο περιορισμό, ότι τέτοια θα ήσαν *όσα εξυπηρετούν τα συμφέροντα του συνόλου*¹⁶. Σε περιπτώσεις όμως παράνομης και επιθετικής αντίδρασης των αντιπάλων μιας νομιμοποιημένης σοσιαλιστικής κυβέρνησης, όπως ήταν οι δολιοφθορές και φθορές στη δημόσια περιουσία ή ένοπλη εξέγερση από οργανωμένες πολιτικές ομάδες, δικαιολογούσε βάσιμα την επιβολή ποινών και αποφασιστικών μέτρων, όπως ήταν η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, η κατά-

σχεση περιουσιακών στοιχείων και εν γένει η απαλλοτρίωση των οικονομικών ερεισμάτων των παρανομούντων αντιπάλων¹⁷.

Η κριτική της R. Luxemburg στη μπολσεβικική στρατηγική αποδεικνυόταν ιδιαίτερα καρποφόρα στον αιτιολογημένο διπλό ψόγο της ως προς την κατάργηση της δημοκρατίας, αλλά και ως προς την αναγωγή της λενινιστικής τακτικής σε υποχρεωτικό υπόδειγμα σοσιαλιστικής τακτικής γενικής ισχύος, αποδεδειγμένο από τις ειδικές γενεσιουργές συνθήκες του ρωσικού χώρου. Τα βέλη της στρέφονταν κατά του Lenin και του Trotsky, καταρχήν επειδή με τον τακτικιστικό παραμερισμό της πολιτικής δημοκρατίας το νεότευκτο επαναστατικό καθεστώς αποκοπτόταν από τη ζωντανή πηγή του, που δεν θα ήταν άλλη από την ενεργητική και απρόσκοπτη, κατά το δυνατόν, παρουσία των πλατύτερων στρωμάτων του λαού¹⁸. Η καταστρεπτική αυτή επιλογή απέβαινε ακόμη πιο ολέθρια, εφόσον η ηγεσία του ρωσικού κομμουνιστικού κόμματος διέσπειρε την εντύπωση ότι ο κοινωνικός μετασχηματισμός περικλειόταν πλέον σε μια έτοιμη συνταγή, την οποία οι σοσιαλιστικές δυνάμεις άλλων χωρών δεν θα είχαν παρά να διεκπεραιώσουν πιστά¹⁹.

Το ζωτικό σφάλμα της λενινιστικής αντίληψης για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής δημοκρατίας συνίστατο λοιπόν στην υποτίμηση των πολιτικών ελευθεριών των σύμμαχων δυνάμεων και ακόμη περισσότερο των αντιπάλων και στην υποσκέλιση των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας²⁰, με την εσφαλμένη πίστη ότι πρόκειται μονάχα για κανονιστικά αποστάγματα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και επομένως ότι δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως θεσμικά υλικά για το κτίσιμο ενός σοσιαλιστικού οικοδομήματος. Και άλλες όμως πτυχές της λενινιστικής στρατηγικής ήγειραν σοβαρές αμφισβητήσεις, όπως η συγκρότηση και δράση του κόμματος «νέου τύπου»²¹ ή η ενστάλαξη νέας κοινωνικής συνείδησης στην εργατική τάξη εκ των έξω, με πρωτοβουλίες της επαναστατικής πρωτοπορίας.

Η καθοδηγητική γραμμή της λενινιστικής σκέψης όσο και η οξυδερκής κριτική της εκ μέρους της R. Luxemburg αναπότρεπτα εμφάνιζαν ουσιώδεις οφειλές²², ένθεν και ένθεν, στην εξαιρετικά διαφορετική ιστορική κατάσταση αφενός στην υπανάπτυκτη τσαρική Ρωσία και αφετέρου στην ήδη αστικοποιημένη ευρωπαϊκή κοινωνία. *Η δεσπόζουσα τάση στην ηρωική Οκτωβριανή επανάσταση υπήρξε αντικαπιταλιστική, με την έννοια ότι επιζητούσε όχι τόσο την ανατροπή, όσο μάλλον την αποτροπή του καπιταλισμού, κάτι που διέφευγε τόσο από τους πρωταγωνιστές, όσο και από τους επικριτές της.*

Εξάλλου αυτό που στο Βερολίνο έμοιαζε ως αυτονόητη πολιτισμική κατάκτηση –η ατομική ελευθερία, η πολιτική δημοκρατία και συλλογική αυτονομία– στην πόλη του Αγίου Πέτρου ή τη Μόσχα φαινόταν ως αστική πολυτέλεια ή επιπόηση. Αλλά και αντίστροφα ο εμφύλιος αγώνας ζωής και θανάτου, που διαδραματιζόταν στη βασανισμένη ρωσική γη, φάνταζε στα μάτια των δυτικών συντρόφων ως εν πολλοίς άσκοπο λουτρό αίματος και πολιτισμικός εκπεσμός. Σε μία εποχή που η πολιτική ασκείτο με τα όπλα, οι Μπολσεβίκοι έπραξαν πράγματι ό,τι και οι αντίπαλοί τους. Άλλωστε τρανή απόδειξη της αμφίπλευρης αυτής ιστορικής αλήθειας υπήρξε και η στυγερή δολοφονία της R. Luxemburg από καθεστωτικές γερμανικές δυνάμεις, την ίδια εποχή.

Ασφαλώς η ιστορική διαδικασία που επακολούθησε τη συγκλονιστική επανάσταση του Οκτωβρίου 1917 δεν «εφάρμοσε» μια έτοιμη, προειλημμένη κοινωνική και πολιτική θεωρία, εν είδει εκτελέσεως πειράματος της Φυσικής. Ούτε καν του ίδιου του ηγέτη της, του Lenin, παρά την κυριαρχική παρουσία του τελευταίου. Πολύ λιγότερο φυσικά του Karl Marx. Σε ένα ιστορικό δράμα, όποτε οι πρωταγωνιστές και οι κομπάρσοι του ερμηνεύουν και υιοθετούν στοιχεία μιας θεωρίας κοινωνικής κριτικής, το κάνουν κατά κανόνα επιλεκτικά και αυθόρμητα. Και πράττουν έτσι μέσα σε αντικειμενικές συνθήκες, που συχνά υπερβαίνουν αρχικές προθέσεις, υπό την πίεση περιστάσεων επιβεβλημένων και όχι ελεύθερα επιλεγμένων, κατά την ενεργητική επιδίωξη των συμφερόντων τους σε αντιμαχία προς ξένα ή αντίθετα συμφέροντα και προσδοκίες.

Οι ιστορικές εκβάσεις είναι κατανοήσιμες εκ των υστέρων, εφόσον θεματοποιηθεί η συνδυασμένη επενέργεια συνιστωσών ιδιαίτερα περίπλοκων και αντιφατικών. Θα αποτελούσε ασύγγνωστη ιδεαλιστική πλάνη –εκτός αν είναι πολύ πεζά ιδεολογική και υποβολιμαία ανάγνωση της Ιστορίας– να πιστέψει κανείς ότι μια ευρύτερη ιστορική εποχή μπορεί ποτέ να συντονισθεί στην τροχιά που της προδιέγραψε η «λογική» μιας κοινωνικής ή πολιτικής θεωρίας. Και όμως αυτό ακριβώς υποδηλώνει η χονδροειδής εξίσωση: Marx = Γκουλάγκ.

Σε παρόμοια αντίληψη τα δρόντα ιστορικά υποκείμενα υποβιβάζονται σε άβουλο αντικείμενο διανοητικής χειραγώγησης, σε άθυρμα στα επιδέξια χέρια ενός προμηθεϊκού συντάκτη ιστορικών σχεδίων, άμεσης ή απώτερης εφαρμογής. Αν κανείς ήθελε να πάρει στα σοβαρά μια παρόμοια φιλοσοφική ατασθαλία, τότε θα αρκούσε να αντείπει ότι αυτή υποπίπτει σε κλασσικό σφάλμα *non sequitur*. Προβαίνει, με άλλα λόγια, σε ένα πελώριο λογικό άλ-

μα, αφήνοντας αναπόδεικτο ή ατεκμηρίωτο αυτό ακριβώς που όφειλε να είναι το αποδεικτέο θέμα. Εν προκειμένω δηλαδή καταλείπεται αδιερεύνητη η αιτιώδης σύνδεση, δήθεν, μεταξύ της Μαρξικής θεωρίας της χειραφέτησης με οποιουδήποτε είδους ολοκληρωτισμό.

Αν και το όλο ζήτημα χρήζει ασφαλώς επισταμένης έρευνας, θα ήταν σκόπιμο να συζητηθεί σοβαρά μήπως η Οκτωβριανή επανάσταση δεν οδήγησε «μοιραία» στον ολοκληρωτισμό. Μέχρι το καλοκαίρι του 1918, ο συνασπισμός σοσιαλιστικών κομμάτων, σε γενικές γραμμές, δεν άσκησε δικτατορικά την εξουσία, παρά την εκρηκτική κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα και διεθνώς. *Οι νεαροί θεσμοί άμεσης δημοκρατίας δεν υπήρξαν αφεαυτών η απαρχή του κρατικού ολοκληρωτισμού.* Ούτε ήσαν εκ γενετής ασυμβίβαστοι με τη λειτουργία περισσότερων του ενός κομμάτων. Ο μονοκομματισμός δεν επιβλήθηκε από τους Μπολσεβίκους ούτε εξ αρχής, ούτε σε εκτέλεση προϋπάρχοντος προτύπου. Υπήρξε μάλλον *αποτέλεσμα* μιας κολοσσιαίας διαδικασίας πάλης, εν μέσω μιας χαώδους καταστάσεως διάλυσης και εξαθλίωσης του ρωσικού λαού. Στη διάρκειά της, όπως είναι γνωστό, ακόμη και φίλιες πολιτικές δυνάμεις έγειραν προς την αντεπαναστατική πλευρά, συνεπικουρούμενη και από ξένες στρατιωτικές δυνάμεις.

Οι προηγούμενες σκέψεις προφυλάσσουν από μία υποβαλλόμενη πανταχόθεν, τρέχουσα γνώμη, ότι η Οκτωβριανή επανάσταση «εκ των προτέρων» κουβαλούσε μέσα της τα σπέρματα της διαστροφής της σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα κρατικής εξουσίας. Η γνώμη αυτή προσπερνά παρά ταύτα αδιάφορα το γεγονός ότι «ενδιαμέσως» *δοκιμάσθηκε, έστω κι αν δεν τελεσφόρησε, μία ριζοσπαστική ανανέωση της δημοκρατίας εκ των κάτω, με μία τιτάνια προσπάθεια εξόδου των υπηκόων της τσαρικής δεσποτείας στο προσκήνιο του ιστορικού γίνεσθαι.* Η εχθρότητα απέναντι στον δημοκρατικό, πολιτικό και κοινωνικό αυτοκαθορισμό των ανθρώπων, υπήρξε κατ' εξοχήν γνώρισμα του σταλινικού κρατισμού, σε διάκριση προς την πρώτη επαναστατική περίοδο. Αρχική επιδίωξη, έστω και αμφιλεγόμενη, ήταν τα συμβούλια των εργαζομένων να υποκαταστήσουν το αστικό κράτος και η άμεση δημοκρατία την κοινοβουλευτική.

Καθ' οδόν ωστόσο τα Σοβιέτ, αντί να αποτελέσουν μία αντικρατική δύναμη, λειτούργησαν ως παράλληλος πόλος κρατικής εξουσίας, ποδηγητούμενος τελικά από ένα και μοναδικό κόμμα. Τόσο εκείνα, όσο και το ίδιο το κόμμα έδρασαν εντέλει κατά το πρότυπο του αστικού Κράτους, το οποίο καταπολεμούσαν. Η

στρέβλωση αυτή δικαιολογήθηκε κατόπιν με το παράδοξο επιχείρημα, ότι θα έπρεπε να ενδυναμωθεί το Σοβιετικό Κράτος, ώστε να προλειανθούν καλύτεροι όροι της σταδιακής απονεύρωσής του στο άδηλο μέλλον.

Παρόλα αυτά καθόλου δεν στερείται νοήματος το ερώτημα μήπως η ίδια η λενινιστική στρατηγική έπασχε σε θεμελιώδη σημεία της, προτείνοντας εν πολλοίς ένα ιακωβίνικο πρότυπο επαναστατικής αλλαγής. Ήδη έχουμε επισημάνει προηγουμένως την καχυποψία της απέναντι στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, την ατομική, τη συλλογική και την πολιτική αυτονομία. Από την άποψη αυτήν το ίδιο το ιστορικό σχέδιο κοινωνικής αλλαγής κατατρυχόταν από μία τραυματική ενδογενή αντινομία: από τη μία πλευρά έτρεφε πίστη στη δυνατότητα αποτελεσματικής λειτουργίας της άμεσης δημοκρατίας στη λαϊκή βάση – και μάλιστα παρά την πολιτική απαιδευσία και την πολιτισμική υστέρηση της τελευταίας. Από την άλλη όμως δυσπιστούσε υπερβολικά απέναντι στις λειτουργίες της πολιτικής δημοκρατίας και αντίστοιχα στις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, που όμως θα εξυπηρετούσαν ακριβώς τη συμμετοχική, κοινωνική και οικονομική δημοκρατία.

Πράγματι, δίχως ελεύθερα διαμορφωμένη γνώμη και ενημέρωση και δίχως δυνατότητα κριτικής, αναιρείται η πρωταρχική προϋπόθεση του σχηματισμού ορθών αποφάσεων. Έτσι τραυματίζεται ανεπούλωτα και η ίδια η δυνατότητα λήψης αποφάσεων εύστοχων, είτε με κριτήρια ορθολογικότητας κατά την αξία, είτε ακόμη και με σταθμίσεις ορθολογικότητας κατά το σκοπό. Σε παρόμοια σύνθεση θεσμών, όχι μόνον είναι απραγματοποίητος ο εντελής εκδημοκρατισμός της παραγωγικής σφαίρας, αλλά επιπλέον είναι ανέφικτο μακροπρόθεσμα οι νέες σχέσεις παραγωγής να λειτουργήσουν έστω και με ικανοποιητική αποδοτικότητα. Ακόμη χειρότερα, βεβαίως, διαστρέφονται ανεπανόρθωτα οι ηθικοί και πολιτικοί όροι μιας ολόπλευρης κοινωνικής απελευθέρωσης των ανθρώπων, σε πείσμα της Μαρξικής ιστορικής ουτοπίας.

Εάν ανασκάψει κανείς λίγο περισσότερο στη λενινιστική σύλληψη του αστικού κράτους και τις επιπτώσεις της στο ζήτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, τότε προκύπτει μία προβληματική παράσταση κράτους-οργάνου (*instrument*) ταξικής επιβολής, δίχως εσωτερικά χάσματα και αντιφάσεις²³. Οι ταξικές αντιθέσεις εκδηλώνονται, υποτίθεται, έξω από το αστικό κρατικό συγκρότημα. Η κρατική εξουσία θεάται οντολογικά ως σύνολο μηχανισμών που μπορεί να αλλάξει κάτοχο, ώστε ο τελευταίος να τη χρησιμοποιήσει προσωρινά για σκοπούς ακόμη και διαμετρικά

αντίθετους από εκείνους του προκατόχου της. Κατά συνέπεια το ζητούμενο, κατά τη λενινιστική προσέγγιση, δεν μπορεί να είναι ο μετασχηματισμός του αστικού κράτους, αφού αυτό λειτουργεί τάχα μονολιθικά, ανεπηρέαστο από τη δυναμική των κοινωνικών ανταγωνισμών ή την αποτελεσματικότητα των λαϊκών διεκδικήσεων.

Ως κεντρικός στόχος επιτάσσεται λοιπόν η κατακυρίαση και η διάλυσή του από ένα αντι-κρατικό συγκρότημα εξουσίας, όπως τα οργανωμένα συμβούλια της εργατικής τάξης και των συμμάχων της. Η κατάληψη της εξουσίας σημαίνει επομένως τον έλεγχο και τη διεύθυνση των επιμέρους μηχανισμών και παραρτημάτων του κράτους, με σκοπό την καθυπόταξή τους στο αντίπαλο δέος, την εξουσία των Σοβιέτ. Στο μεσοδιάστημα της δικτατορίας του προλεταριάτου αναμενόταν να προκύψει μία πρόσκαιρη, εύθραυστη ισορροπία μεταξύ τους, μια κατάσταση δυαδικής εξουσίας, μέχρις ότου η πλάστιγγα κλίνει αποφασιστικά υπέρ του δεύτερου πόλου εξουσίας.

Παρόμοια εξέλιξη δεν έλαβε χώρα καθόλου, όπως είναι γνωστό. Η επιλογή των Μπολσεβίκων για *γοργή και με κάθε τίμημα βιομηχανική ανάπτυξη*²⁴ και *συνάμα η μονιμοποίηση του «πολεμικού κομμουνισμού»* ως φέρουσα πολιτική δομή της χώρας, οδήγησαν σύντομα στη σταλινική αποθέωση ενός συγκεντρωτικού και αυταρχικού Κράτους-Λεβιάθαν, με εκρίζωση της πραγματικής εξουσίας από κάθε εστία άμεσης κοινωνικής και πολιτικά αντιπροσωπευόμενης δημοκρατίας. Λίγες δεκαετίες αργότερα το αντιδημοκρατικό συγκρότημα κρατικού καπιταλισμού²⁵, μολονότι αντέστη στη λαίλαπα του ναζισμού, θα καταρρεύσει, μη αντέχοντας άλλο τον αμείλικτο οικονομικό και στρατηγικό ανταγωνισμό των κεφαλαιοκρατικών χωρών.

Σημειώσεις

1. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία εντελώς ενδεικτικά βλ. Φραντς Μάρεκ, *Η φιλοσοφία της επανάστασης* (ελλ. μετ. Ολκός, Αθήνα, 1973). Τζουζέπε Βάκα, *Δημοκρατία, αστικό κράτος και σοσιαλισμός* (ελλ. μετ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1974). Μόντυ Τζόνστοουν, *Σοσιαλισμός, δημοκρατία και μονοκομματικό σύστημα* (ελλ. μετ. Αγώνας, Αθήνα, χ.χ.). Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου* (ελλ. μετ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1978). Ε. Μπαλιμπάρ, Τ. Λουπορίνι, Α. Τοζέλ, *Η Κριτική της Πολιτικής στον Μαρξ* (ελλ. μετ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1984). Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Δημοκρατία και σοσιαλισμός στον κλασικό μαρξισμό», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αρ. 4 (1982), σελ. 7-36.

2. Από το ογκώδες έργο του σταχυολογούμε το περίφημο: *Κράτος και επανάσταση* (ελληνική μετάφραση της 6' έκδοσης, 1918, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1975).
3. «Η πιο δημοκρατική αστική δημοκρατία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μηχανή για την καταστολή της εργατικής τάξης από την αστική τάξη, της μάζας των εργαζομένων από μια χούφτα καπιταλιστές», ο Lenin γράφει ανοιχτά στις «Θέσεις και εισήγηση για την αστική δημοκρατία και τη δικτατορία του προλεταριάτου», 4 Μαρτίου 1919. Το κείμενο περιέχεται στο 49ο τεύχος της επιθεώρησης *Επιστημονική σκέψη* (1991), σελ. 17 και επ.
4. Με τη συνήθη σ' αυτόν δριμύτητα, ιδίως στο έργο του *Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι*, 1918 (ελληνική μετάφραση Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986).
5. Βλ. ιδίως το έργο του, *Η κοινωνική επανάσταση*, 1902 (ελληνική μετάφραση Παπαζήσης, Αθήνα, 1985), σελ. 107 κ.ε., και την εκεί εκτενή εισαγωγή του Ηλία Κατσούλη για τον «καουτσκιανισμό», σελ. 11-47.
6. K. Kautsky, *Terrorism and Communism*, 1919 (αγγλ. μετ. London 1920), σελ. 220.
7. Έτσι αποφαίνεται ο ηγέτης του κόκκινου στρατού, στη σκληρή απάντησή του στον Κάουτσκι, σε ομότιτλο έργο: «Τρομοκρατία και Κομμουνισμός», 1919, σε αγγλ. μετ. *Terrorism and Communism*, University of Michingan Press, 1961, σελ. 46.
8. Στο ίδιο, σελ. 62, 177, 46, 78 και 80 αντίστοιχα.
9. Ζήτημα στο οποίο ο Τρότσκι επανήλθε σε κείμενό του το 1938, με τίτλο «Η δική τους ηθική και η δική μας». Το κείμενο περιλαμβάνεται στην έκδοση L. Trotsky, J. Dewey, G. Novack, *Their Morals and Ours. Marxist versus Liberal Views on Morality*, 4η έκδ., N. York, 1969.
10. Το πρόβλημα θίγεται, με κριτική αναφορά σε απόψεις του Τρότσκι, σε Κώστα Μ. Σταμάτη, «Δημοκρατικός σοσιαλισμός συμβιβάζεται με περιορισμούς των ελευθεριών;», *Ο Πολίτης*, τεύχος 118, Μάρτιος 1922, σελ. 46-52.
11. Εκτενέστερη ανάλυση περιέχεται σε Norman Geras, *Discourses of extremity*, Verso, London, 1990, σελ. 34-50.
12. L. Trotsky, όπ.παρ., σελ. 31-32, 46-47.
13. Στο ίδιο.
14. *Ρωσική επανάσταση*, 1918, ελλ. μετ. Ύψιλον, Αθήνα, 1978, σελ. 68-82.
15. «Έτσι ακριβώς εκδηλώνεται η σοσιαλιστική δικτατορία, που πρέπει να μην υποχωρεί μπροστά στη χρήση καμιάς βίας, για να επιβάλει ή εμποδίσει ορισμένα μέτρα προς το συμφέρον του συνόλου. Αντίθετα όμως ένα εκλογικό δικαίωμα, που μεταφράζεται σε γενική στέρηση αυτού του δικαιώματος από πλατύτατα στρώματα της κοινωνίας, που θγάζει τα στρώματα αυτά έξω από τα πλαίσια της κοινωνίας, ενώ αυτή δεν είναι σε θέση να τους δώσει οικονομικά μια θέση μέσα στα πλαίσιά της, δηλαδή μια στέρηση δικαιωμάτων όχι ως συγκεκριμένο μέτρο για συγκεκριμένο σκοπό, αλλά ως γενικός κανόνας με διαρκή ισχύ, αυτό δεν είναι πλέον ανάγκη της (ενν. προλεταριακής) δικτατορίας, αλλά ένας χωρίς διεξοδο αυτοσχεδιασμός. Λοιπόν: και Σοβιέτ, ως σπονδυλική στήλη, και Συντακτική Εθνοσυνέ-

λευση με καθολική ψήφο», όπ.παρ., σελ. 66. Η ίδια στηλίτευε σωστά την αναγνώριση εκλογικών δικαιωμάτων μονάχα σε όσους είναι σε θέση να προσφέρουν μισθωτή εργασία, κατ' αποκλεισμόν ευρέων μικροαστικών στρωμάτων ή ανήμπορων προς εργασία πολιτών (σελ. 64-65).

16. Ότι η γνώμη αυτή δεν είναι σήμερα καθόλου επαρκής από τη σκοπιά μιας «ηθικής της επανάστασης» βλ. τη διαφωτιστική ανάλυση του Ν. Geras, *Discourses of extremity*, όπ.παρ., σελ. 21-58. Ο Βρετανός θεωρητικός γονιμοποιεί μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ιδέα, μεταφέροντας στοιχεία προβληματικής του «δίκαιου πολέμου» στο πεδίο των ενδοκοινωνικών συγκρούσεων, στην υπόθεση μιας απόπειρας κοινωνικού μετασχηματισμού.

17. *Ρωσική επανάσταση*, όπ.παρ., σελ. 66.

18. «Διατάγματα, δικτατορική εξουσία των επιθεωρητών στα εργοστάσια, δρακόντειες ποινές, τρομοκρατία, όλα αυτά είναι μέσα που παρεμποδίζουν αυτήν την αναγέννηση. Ο μοναδικός δρόμος προς αυτήν είναι το σχολείο της δημόσιας ζωής, η απεριόριστη και όσο το δυνατόν πλατύτερη δημοκρατία, η κοινή γνώμη. Η τρομοκρατία είναι εκείνη που διαφθείρει», στο ίδιο, σελ. 72.

19. Όπ.παρ., σελ. 70.

20. Βλ. Ν. Poulantzas, *L' Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, PUF, Paris, 1978, σελ. 277 επ.

21. Βλ. σχετικά Νίκου Μουσούρου, *Η θεωρία του Λένιν για το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό* (εκδ. Αγώνας, Αθήνα, 1979), όπου όμως επιχειρείται να αντικρουσθεί η κατηγορία, μεταξύ άλλων της R. Luxemburg, ότι η λενινιστική αντίληψη διακατέχεται από «υποκαταστατισμό» της εργατικής τάξης από το κόμμα και του κόμματος από την ηγετική του ομάδα (ιδίως σελ. 30 κ.ε.).

22. Αναλυτικότερα βλ. J.P. Nettl, *Rossa Luxemburg*, Oxford University Press, 1966, πρώτος τόμος, σελ. 290 κ.ε.

23. Βλ. Ν. Poulantzas, όπ.παρ. σελ. 280 κ.ε.

24. Βλ. σχετικά το κατατοπιστικό άρθρο του Ζήση Παπαδημητρίου, «Η επιστημονική οργάνωση της εργασίας στην ΕΣΣΔ. Οι απόψεις του Λένιν για τον ταιύλορισμό», *Ο Πολίτης*, αρ. 116 (Δεκέμβριος 1991), σελ. 55-59. Για τις άκρως επιζήμιες και μακροπρόθεσμα καθοριστικές επιλογές, που πρυτάνευσαν στους ιθύνοντες κύκλους των Μπολσεβίκων, ως προς το είδος, τους τρόπους και το ρυθμό της «πρωταρχικής σοσιαλιστικής συσσώρευσης», βλ. πρόχειρα Ροσάνα Ροσάντα, «Οι διανοούμενοι και η Σοβιετική Ένωση», σε: Α. Σαφ, Ρ. Ροσάντα, Λ. Τρότσκι, *Το παρόν και το μέλλον του σοσιαλισμού*, ελληνική μετάφραση τριών κειμένων τους (εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1985), σελ. 67-111, ιδίως σελ. 95-107. Ολοκληρωμένη παρουσίαση του ζητήματος υπάρχει στο εμπειριστατωμένο βιβλίο του Alexander Erlich, *The Soviet Industrialisation Debate, 1924-1928*, Cambridge Mass, 1967.

25. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται εδώ σχηματικά, εννοείται, δίχως αξιώσεις αναλυτικής ακρίβειας.

Η εργασία ως ιστορική-οντολογική κατηγορία

*Χάρης Ναξάκης**

Ο οντολογικός χαρακτήρας της εργασίας

Οι μεταμορφώσεις της εργασίας σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από ένα έντονο τεχνοεπιστημονικό περιβάλλον, όπου η θέση της στην παραγωγική διαδικασία, τα κοινωνικοψυχολογικά της χαρακτηριστικά, η ηθική της εργασίας, οι ειδικεύσεις και όλες οι μορφές της ύπαρξής της μετασχηματίζονται, δεν είναι δυνατόν να μελετηθούν χωρίς να τεθεί ένα ερώτημα. Τι είναι η εργασία ως κατηγορία; Άλλωστε όλα τα υποδείγματα, που μελετούν τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, υιοθετούν μια αντίληψη για την εργασία ανεξάρτητα αν το δέχονται ή όχι.

Υπάρχει μια αντίληψη της εργασίας¹ κληρονομημένη σε μας, που ξεκίνησε από τον Αριστοτέλη, συνεχίζεται με τον Hegel, τον Marx και φτάνει στον Lukacs. Στην αντίληψη αυτή η εργασία θεωρείται εκδήλωση του τρόπου ύπαρξης του ανθρώπου, αντιμετωπίζεται δηλαδή ως έκφραση του είναι, ως μια οντολογική κατηγορία.

Η εργασία στον Marx είναι εκείνη η κατηγορία που μεσολαβεί ανάμεσα στον άνθρωπο και την φύση, έτσι ώστε τα αποτελέσματά της να είναι μια ενότητα ανθρώπου και αντικειμενικότητας. Είναι εκείνη η δραστηριότητα που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα ζώα, στον βαθμό που τα ζώα παράγουν μόνο κάτω από

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

την πίεση της φυσικής ανάγκης ό,τι είναι αναγκαίο για τον εαυτό τους², ενώ ο άνθρωπος παράγει συνειδητά, για ένα σκοπό, ακόμα και όταν είναι ελεύθερος από την πίεση της φυσικής ανάγκης. Η εργασία έτσι εμφανίζεται ότι είναι το πρότυπο κάθε κοινωνικής πράξης, μια ενότητα αιτιότητας και σκοπού, που είναι το ιδιαίτερο στοιχείο του ανθρώπου³. Η εργασία είτε στην καταναγκαστική της μορφή, ως παραγωγός του αναγκαίου, είτε με την μορφή της αυτοδημιουργίας, της αυτοέκφρασης, αποτελεί μια διαμεσολάβηση ανάμεσα στο αντικείμενο και το υποκείμενο, ένα μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης, ο οποίος είναι μια μη αντιστρεπτή πραγματικότητα, μ' άλλα λόγια μια πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης.

Όπως σωστά παρατηρεί ο Negt⁴, ο Marx και ο Hegel θεωρούν ότι η ελευθερία και η αυτονομία των υποκειμένων έχουν ανάγκη τον αντικειμενικό υλικό κόσμο, στον οποίο βρίσκουν τον εαυτό τους επιθεβαιωμένο ή αλλοτριωμένο. Η πορεία αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου δεν είναι νοητή χωρίς την ύπαρξη του αντικειμενικά υλικού κόσμου, του χώρου της αναγκαιότητας. Το να αποσυρθεί κανείς στο περιθώριο του χώρου της αναγκαιότητας, του κόσμου των αντικειμένων και να δημιουργήσει ανεξάρτητα απ' αυτόν ένα χώρο ελευθερίας και αυτόνομης σκέψης, θα οδηγήσει σε μια απώλεια του υποκειμένου από τον εαυτό του γιατί ο άνθρωπος δεν μπορεί να εξανθρωπίσει την φύση, με την έννοια της κατάργησης κάθε περιορισμού και του πεπερασμένου της φύσης του, που θέτει ο αντικειμενικός κόσμος. Αυτό το σημείο το παραγνωρίζουν αρκετοί που κάνουν κριτική στην έννοια της εργασίας. Ορισμένες φορές αυτή η κριτική, αδυνατώντας να κατανοήσει το πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης, την εξάρτησή της δηλαδή από τον αντικειμενικό κόσμο, εξαϋλώνει τον άνθρωπο στο επίπεδο μιας υποκειμενικότητας και μόνο, στον αυθύπαρκτο κόσμο των επιθυμιών και της πνευματικότητας. Πρόκειται για την αυταπάτη της αναζήτησης του τέλους, του απόλυτου πνεύματος, χωρίς αντικειμενικούς και υποκειμενικούς περιορισμούς, που συνεπάγεται η συμβίωση μαζί με άλλους ανθρώπους.

Ο κόσμος του πνεύματος όμως είναι ένας κόσμος χωρίς εργασία, χωρίς πνευματική και σωματική καταπόνηση. Η εργασία ως κατάρα των πρωτόπλαστων είναι περιττή και είναι περιττή ως εργασία γενικά, είναι ο παράδεισος, ουράνιος ή επίγειος. Εδώ οδηγείται όποιος παραγνωρίζει την διαλεκτική σχέση υποκειμένου-αντικειμένου.

Η κοινωνία τελικά μόνο ως υποκειμενικότητα είναι μια φαντα-

σίωση, το υποκείμενο είναι εξαρτημένο από την ανάγκη να καταπονείται με αντικείμενα μέσω της εργασίας, να χρησιμοποιεί μέσα παραγωγής. Αν τελικά η φετιχοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων και ο τεχνολογικός ντετερμινισμός, οδήγησε σε μια επιβολή της εξουσίας των αντικειμένων πάνω στα υποκείμενα, γεγονός που σημαίνει ότι ο άνθρωπος πρέπει να αποσυνδέσει την ποσοτική ανάπτυξη από την υποκειμενική του αυτοπραγμάτωση⁵, αυτό καθόλου δεν σημαίνει όμως ότι η αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου είναι νοητή χωρίς τον αντικειμενικό κόσμο.

Ένα επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, του αντικειμενικού κόσμου είναι απαραίτητο, στον βαθμό όμως που δεν καταστρέφει τον άλλο πόλο, το υποκείμενο. Δεν επιζητούμε δηλαδή μια επιστροφή στη φύση, καταστρέφοντας τις παραγωγικές δυνάμεις που δημιούργησε ο άνθρωπος, γιατί η κριτική μας στην τεχνολογία, στον αντικειμενικό κόσμο, δεν είναι η άρνηση του γενικά. Επιζητούμε τον έλεγχο στην ανάπτυξη και όχι υποταγή στους ρυθμούς της φύσης, κοινωνικοποίηση της φύσης του ανθρώπου και όχι φυσικοποίηση της κοινωνίας.

Αυτό τελικά που πραγματώνουν οι άνθρωποι κατά την διάρκεια της ιστορίας, από την στιγμή που θα γίνει πράξη (θεσμοί, παραγωγικές δυνάμεις κ.λ.π.) γίνεται μια ξένη, αλλότρια δύναμη απέναντί τους. Οι προσωπικές βιωματικές δραστηριότητες του ανθρώπου μόλις θεσμοθετηθούν από αντεξουσίες γίνονται εξουσιαστικοί και αλλότριοι μηχανισμοί. Το σχίσμα ανάμεσα στις δομές και στις εξουσίες της κοινωνίας ως σύστημα και τις υποκειμενικές διαισθήσεις του βιωμένου κόσμου της αυτοπραγμάτωσης, δεν μπορεί να υπερπηδηθεί εξ ολοκλήρου. Αυτή είναι η τραγικότητα του ανθρώπου, το να κινείται δηλαδή ανάμεσα στον υποκειμενικό και τον αντικειμενικό κόσμο, ενώ μέχρι σήμερα όλα τα εγχειρήματα υπέρβασης αυτής της αλλοτριωτικής κατάστασης γνώρισαν την αποτυχία. Η σύγκρουση ανάμεσα στον αλλότριο αντικειμενικό κόσμο και τον βιωμένο κόσμο δεν μπορεί να εξαλειφθεί, παρά μόνο να λύνεται προσωρινά μέσω ανανεούμενων διαμεσολαβήσεων.

Είναι όμως από την άλλη πλευρά η εργασία το πρότυπο κάθε κοινωνικής πράξης, ο τρόπος ύπαρξης του ανθρώπου; Η απογείωση στο πνευματικό ή στον βιωμένο κόσμο των επιθυμιών, ξεκίνησε και από τον οικονομισμό που περιέχει η έννοια της εργασίας στον Hegel, τον Marx και τον Lukacs. Το υποκείμενο ταυτίζεται με την εργασία ως παραγωγική δραστηριότητα, ταύτιση που δεν είναι απόλυτη, είναι όμως διακριτή στα έργα των μεγάλων αυτών στοχαστών.

Η αντιπαράθεση στο πνευματικό οδηγεί σ' ένα κριτήριο απλουστευτικά υλιστικό, ένα κριτήριο που βρίσκει την συνέχειά του στην πρωτοκαθεδρία των παραγωγικών δυνάμεων⁶ πάνω στις παραγωγικές σχέσεις και στον καθορισμό της συνείδησης από τις παραγωγικές δυνάμεις με ευθύγραμμο τρόπο. Για το Marx, όπως και τον Hegel, ο άνθρωπος ορίζεται κυρίως ως το ον που αντιπαράκειται και αρνείται την φύση. Αλλά ενώ ο Hegel θεωρεί ότι το υποκείμενο τοποθετείται και έξω από την μηχανή, τις παραγωγικές δυνάμεις, ορίζοντας την μηχανή ως υλοποιημένο και αυτοματοποιημένο άγχος, ο Marx θα εξορίσει την «φαντασίωση» του πνεύματος στο εποικοδόμημα. Η ιστορία της βιομηχανίας, των παραγωγικών δυνάμεων και της τεχνολογίας είναι για τον Marx⁷ το ορθάνοικτο βιβλίο των ουσιαστικών δυνάμεων του ανθρώπου που δεν εγγράφεται στη βίβλο των παραγωγικών δυνάμεων είναι ιδεολογία, δηλαδή ψευδής συνείδηση.

Από την σύλληψή της λοιπόν η μαρξιστική θεωρία έτεινε να είναι οικονομιστική⁸, οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής θεωρούνται ως η υλική υποδομή, ενώ όλες οι άλλες σφαίρες (πολιτικές, θρησκευτικές, πολιτιστικές κ.λ.π.), παραπέμπονται στο μη υλικό εποικοδόμημα. Στον βαθμό έτσι που ο άνθρωπος ως ουσία ταυτίζεται με την σκόπιμη δραστηριότητα για την παραγωγή αγαθών, η εργασία νομιμοποιείται να θεωρείται ο τρόπος ύπαρξης του ανθρώπου και εύκολα δημιουργείται ένα ερμηνευτικό σχήμα όπου τα πάντα εμπορεύονται από τον χώρο της παραγωγής, την συμπεριφορά των παραγωγικών δυνάμεων/σχέσεων. Το πού οδήγησε αυτή η ταυτότητα είναι γνωστό: από την εργασία ως πόνος στην εργασία πηγή της ζωής. Σχολείο, εκκλησία, οικογένεια, εξύμνησαν την εργασία, που έγινε μια ηθική αξία, η αποδοτική της χρήση μια επιταγή και η καταναλωτική βουλιμία αργότερα η μόνη διέξοδος.

Ο Tomson⁹ αναφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επιβολής του χρόνου εργασίας μέσω ηθικών κανόνων: «Πολύ πριν ο τεχνίτης μπορέσει να βρει τα χρήματα για να αγοράσει ένα ρολόι χεριού, ο Μπάξτερ κι οι όμοιοι του πρόσφεραν στον καθένα ένα εσωτερικό ηθικό ρολόι. Στον οδηγό του καλού χριστιανού γράφουν: να χρησιμοποιήσεις το κάθε λεπτό σαν να είναι το πιο ακριβό πράγμα που υπάρχει, να το ξοδεύεις όπως απαιτεί το ηθικό χρέος... Πού έχουν το μυαλό τους όμως αυτοί οι άνθρωποι ώστε... να χαραμίζουν τον χρόνο, αυτόν τον αντικατάστατο χρόνο που τους δόθηκε για να εξασφαλίσουν την αιώνια σωτηρία της ψυχής τους;».

Η κατάρα του Θεού προς τους πρωτόπλαστους, «θα βγάξετε

το ψωμί σας με τον ιδρώτα του προσώπου σας», ο ορισμός της ζωής στην βάση του «δουλεύω άρα υπάρχω», είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα στο παραπάνω απόσπασμα. Στην Σοβιετική Ένωση επί Stalin¹⁰ ο ορισμός της ζωής ως σκληρή εργασία έφτασε στο αποκορύφωμά του και χιλιάδες ήταν οι αποδοτικοί εργάτες που τιμήθηκαν με τον τίτλο του ήρωα της εργασίας. Επίσης, το σύγχρονο Ιαπωνικό θαύμα των υψηλών ρυθμών παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας της οικονομικής σφαίρας, εκτός από την στήριξή του στην νέα τεχνολογία, βασίζεται σε μια ηθική της εργασίας, που έχει τις ρίζες της στην αυτοκρατορική παράδοση. Η εργασία είναι ένα δώρο προς τον θεόπνευστο αυτοκράτορα, μια ένδειξη υποταγής, δηλαδή είναι θυσία. Πρόκειται για μια ηθική της εργασίας που έχει οδηγήσει τους εργαζόμενους να πεθαινούν από υπερβολική εργασία, όπως αποκαλύφθηκε τελευταία ή να δέχονται οικειοθελώς την μείωση των μισθών τους για το καλό της επιχείρησης.

Η ανθρώπινη ύπαρξη, όπως ήδη σημειώσαμε, είναι συνδεδεμένη με την ανάγκη ενός μεταβολισμού ανάμεσα σ' αυτήν και την φύση, ενός διαλόγου για την παραγωγή αγαθών. Μ' αυτήν την έννοια πρέπει να αναγνωρίσουμε στην εργασία ότι είναι μέρος της ύπαρξης του ανθρώπου, όχι όμως με μια ευθύγραμμη λογική, με την έννοια ότι κάθε εργασία έχει ένα σκοπό και μάλιστα παραγωγής ανταλλακτικών αξιών. Η εργασία ιδιαίτερα που γίνεται εθελοντικά, για αυτοϊκανοποίηση, η πνευματική και καλλιτεχνική εργασία, δεν χαρακτηρίζονται από μια ευθύγραμμη λογική σκοπού και μέσου.

Αν λοιπόν αναγνωρίσουμε ότι η εργασία αποτελεί μέρος της ύπαρξης, αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι είναι το όλο, το μέσο που ιστορικά η ύπαρξη του ανθρώπου βρίσκει την ουσία της. Η εργασία είναι ένα μέρος των μορφών έκφρασης της ανθρώπινης ύπαρξης, όχι το σύνολό τους, είναι δηλαδή ένα μέρος της κοινωνικής δραστηριότητας. Οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι μόνο σχέσεις παραγωγής και η συνείδηση δεν είναι απλά μια αντανάκλαση της οικονομικής σφαίρας. Η κοινωνική δραστηριότητα των ανθρώπων, η κοινωνική πράξη, είναι μια ενότητα τάξης και αταξίας, εργασίας και παιχνιδιού, πολιτισμού, επικοινωνίας και αντικειμενικής δραστηριότητας για την παραγωγή αγαθών. Οι άνθρωποι τελικά δεν παράγουν μόνο οικονομικά αγαθά, για την φυσική τους επιβίωση, αλλά παράγουν και πολιτικές δομές, θρησκευτικές δοξασίες, πολιτιστικές αξίες, ηθικούς κανόνες, ιδεολογικά πρότυπα. Πρόκειται για μια παραγωγή που διαπλέκεται με την οικονομία, αλλά που διαθέτει και αυτόνομους μηχανισμούς παρα-

γωγής, χωρίς άμεση σχέση με τις παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η ανθρώπινη ύπαρξη δεν καθορίζεται στην βάση ενός και μόνο χαρακτηριστικού, που προσδιορίζει την ανάπτυξη του είδους, δηλαδή δεν είναι μόνο εργασία, ως η δραστηριότητα εκείνη που παράγει αξίες χρήσεις μέσω της αλληλεπίδρασής της με την φύση και τα μέσα παραγωγής. Είναι όμως ταυτόχρονα αυταπάτη η ύπαρξή της έξω από αυτήν την αλληλεπίδραση, ως ένα σκεπτόμενο πνεύμα. Η αλληλεπίδραση αυτή με την φύση, η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου είναι μη υπερβάσιμη και ανεξάρτητη από τις μορφές ύπαρξης του ανθρώπου, χωρίς να ταυτίζεται με την ουσία του.

Ο ιστορικός χαρακτήρας της εργασίας

Η εργασία είναι όμως ταυτόχρονα και ιστορική¹¹ κατηγορία. Όσο δηλαδή η κοινωνία, στις ιστορικά προσδιορισμένες στιγμές της, προσπαθεί να μειώσει την καταπόνηση του υποκειμένου με την παραγωγή του αναγκαίου, τόσο μειώνεται η εξάρτηση της ύπαρξης του ανθρώπου από τον αντικειμενικό κόσμο, χωρίς ποτέ να πρόκειται να εξαλειφθεί. Στην εξάρτηση βρίσκεται ο οντολογικός προσδιορισμός της εργασίας, στο ότι δηλαδή είναι μη υπερβάσιμο μέρος της ύπαρξης του ανθρώπινου είδους. Ο άνθρωπος είναι φύση και υπόκειται στους περιορισμούς της, αλλά δεν ταυτίζεται με την φύση, έτσι ώστε να είναι η εργασία το τίμημα των αιώνιων περιορισμών που έθεσε ο Θεός για τις αμαρτίες μας. Αν ήταν έτσι θα παραμέναμε ως είδος στην περίοδο των πιο σκληρών περιορισμών, άρα και της πιο σκληρής εργασίας, σε εκείνες δηλαδή τις εποχές που ο άνθρωπος δούλευε 15-20 ώρες την ημέρα. Ο άνθρωπος συνεχίζει να υπάρχει ως φύση, πεπερασμένο ον, εξαρτημένο από την καταπόνηση μέσω της εργασίας, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκει να ανατρέψει αυτό το στοιχείο της φύσης του, να το περιορίσει, χωρίς ποτέ να το κατορθώσει απόλυτα. Βρίσκεται δηλαδή σε διαρκή ανταγωνισμό μαζί του. Επιδιώκει τελικά να υπονομεύσει τον ορισμό της ζωής από την εργασία, κυρίως μάλιστα την εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του αναγκαίου, την καταναγκαστική εργασία. Γιατί ο χρόνος της καταναγκαστικής εργασίας είναι εις βάρος του χρόνου της ζωής.

Η εργασία στην διάρκεια της ιστορίας έχει υποστεί μεγάλες μεταμορφώσεις και σε κάθε εποχή είχε άλλη αξία για την ζωή. Αυτή η διαφορετική αξία είναι η καλύτερη απόδειξη ότι ανθρω-

πινη ύπαρξη και εργασία δεν είναι μια ταυτολογία. Ο Αριστοτέλης¹², απηχώντας την αντίληψη για την εργασία που υπήρχε στην εποχή του, θεωρούσε ότι η εργασία είναι η τελευταία σε μια πυραμίδα, που στην κορυφή της είναι η φιλοσοφική ενασχόληση και η πολιτική. Στον μεσαίωνα οι ευγενείς θεωρούσαν την εργασία μια απασχόληση κατάλληλη για τους δούλους και τους θάρβαρους, ενώ στην περίοδο του εργάτη-τεχνίτη οι άνθρωποι οργάνωναν τον χρόνο τους ως εναλλαγή σκληρής δουλειάς και απραξίας, γιατί σαν κάτοχοι της τέχνης και των εργαλείων παραγωγής ρύθμιζαν μόνοι τους την παραγόμενη ποσότητα εμπορευμάτων.

Η σατιρική εκδοχή μιας τέτοιας σχέσης ανθρώπου-εργασίας στην προβιομηχανική περίοδο, είναι το παρακάτω ποίημα: «Ξέρεις ότι η Δευτέρα είναι η αδερφή της Κυριακής, όπως κι η Τρίτη. Την Τετάρτη πρέπει να πας στην εκκλησία να προσευχηθείς. Η Πέμπτη είναι ημιαργία, Παρασκευή πολύ αργά να πιάσεις να γνέσεις κι όσο για το Σάββατο, το μισό είναι αργία»¹³. Η παραπάνω σχέση ανθρώπου-εργασίας ανατρέπεται με την επιστημονική οργάνωση της εργασίας (τεϋλορισμός), στις αρχές του 20ου αιώνα. Ο εργάτης-τεχνίτης απογυμνώνεται¹⁴ από τα μυστικά της εργασίας, που απομονώνονται σε απλές επαναληπτικές κινήσεις, ώστε ο καθένας να εκτελεί μια απ' αυτές τις απλές κινήσεις. Όπως αναφέρει ο Marx¹⁵ εισερχόμαστε στην φάση της πραγματικής υποταγής της εργασίας στο κεφάλαιο, όπου η αντικειμενοποιημένη εργασία (νεκρή εργασία) κυριαρχεί πάνω στην ζωντανή εργασία και το προϊόν δεν παράγεται για τις ανάγκες του εργάτη, αλλά για την ανταλλαγή. Ο 20ος αιώνας είναι ο αιώνας της εργασίας και ο χρόνος εργασίας είναι πλέον απόλυτος μονάρχης μέσα στο εργοστάσιο και την κοινωνία. Πρόκειται για ένα μοντέλο κοινωνίας που εξυμνεί την ηθική της αποδοτικότητας, της γρηγοράδας, της εργασιακής πειθαρχίας και της βιομηχανικής ιεραρχίας.

Την τελευταία όμως 10ετία αναπτύσσεται η τάση για την μετάβαση σε μια «κοινωνία του ελεύθερου χρόνου», του απελευθερωμένου χρόνου. Η μετάβαση αυτή προκαλείται από την αυξανόμενη επιστημονικοποίηση της παραγωγής και την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία. Οι αυτόματες μηχανές εμπεριέχουν μεγάλες ποσότητες «νεκρής» εργασίας και δεν απαιτούν την παρέμβαση πολλών ωρών ζωντανής εργασίας για να λειτουργήσουν. Το γεγονός αυτό σημαίνει εκτόπιση της ζωντανής εργασίας από την παραγωγή, αύξηση των ωρών ζωντανής εργασίας που αποδεσμεύονται και κατά συνέπεια αύξηση του ελεύθερου χρόνου σε σχέση με τον χρόνο εργασίας.

Η όλο και μεγαλύτερη όμως αύξηση του ελεύθερου χρόνου είναι αποτέλεσμα επίσης των εργατικών και κοινωνικών αγώνων για μείωση των ωρών εργασίας, όπως και της αλλαγής ενός κοινωνικού και πολιτισμικού μοντέλου που ταύτιζε την εργασία με την αξιοπρέπεια και την ηθική, με τον σκοπό της ζωής. Μία από τις βασικές αξίες του βιομηχανικού πολιτισμού, η πίστη στην εργασία, η θρησκεία της αποδοτικότητας, της διαρκούς ανάπτυξης και της προόδου, βρίσκεται σήμερα σε υποχώρηση. Όλο και μεγαλύτερα τμήματα της κοινωνίας αμφισβητούν το παραγωγικό-κοινωνικό-πολιτιστικό πρότυπο. Στον βαθμό μάλιστα που ο ελεύθερος χρόνος σε σχέση με τον χρόνο εργασίας φτάσει να καταλαμβάνει μεγαλύτερη θέση στην ζωή, τότε θα αλλάξει μορφή ολόκληρη η κοινωνία και η εργασία θα περιοριστεί σε ένα μέσο, ενώ ο ελεύθερος χρόνος από χρόνος ανάπτυξης για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης θα γίνει χρόνος ζωής. Ο A. Gorz¹⁶ αναφέρει δύο χαρακτηριστικές δημοσκοπήσεις που επιβεβαιώνουν την αλλαγή στάσης απέναντι στην εργασία.

Προτιμάτε μια αύξηση του μισθού ή μια αύξηση του ελεύθερου χρόνου;

	Μισθός	Χρόνος
Γαλλία	43%	57%
Σύνολο Ευρώπης	45%	55%

Σε δέκα χρόνια, χάρη στις τεχνικές προόδους, θα μπορείτε να κερδίζετε τα διπλάσια χρήματα ή να εργάζεστε δύο φορές λιγότερο: τι προτιμάτε;

Να εργάζομαι δύο φορές λιγότερο.....	63%
Να κερδίζω τα διπλάσια χρήματα.....	37%

Σ' όλη λοιπόν αυτή την ιστορική διαδρομή και τις ιστορικές μεταμορφώσεις της εργασίας, υπάρχει μια μόνιμη αντίθεση του ανθρώπου με τους περιορισμούς που έχει από την ανάγκη για την παραγωγή του αναγκαίου. Επιθυμεί να μειώσει τον χρόνο εργασίας που καταναλώνει για την παραγωγή αυτή, να δουλεύει λιγότερο και να περνάει καλύτερα. Να αυξήσει δηλαδή τον χρόνο που διαθέτει για προσωπική αυτομόρφωση, διασκέδαση, προαιρετική εργασία, τις αξίες χρήσεις και να μειώσει την καταναγκαστική εργασία, την κυριαρχία του εμπορεύματος, τις ανταλλακτικές αξίες. Αυτός ήταν ο στόχος αρκετών από τα ουτοπιστικά οράματα που προτάθηκαν μέχρι σήμερα.

Εργασία και αλλοτρίωση

Μία (και όχι μόνο) όμως αδυναμία των ουτοπιστικών οραμάτων είναι ότι θεωρούσαν ότι είναι δυνατό να υπάρξει μια κοινωνία χωρίς αποξένωση του ανθρώπου από τους όρους παραγωγής του προϊόντος, όπου μέσω μιας πολυειδίκευσης θα γνώριζε το σύνολο των ειδικών τύπων εργασίας που χρειάζονται για να παραχθεί το κοινωνικά αναγκαίο προϊόν. Είναι όμως δυνατόν στην κλίμακα μιας μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής, με παραγωγικά μέσα τεχνολογικά προηγμένα, να μπορεί κάθε εργαζόμενος να γνωρίζει και να ελέγχει, το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας;

Η αποξένωση του ανθρώπου από το προϊόν που παράγει, η κοινωνική διαίρεση της εργασίας και η εξειδίκευσή της, είναι σίγουρα αποτέλεσμα του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας, δεν είναι δηλαδή μια φυσική διαίρεση, ανεξάρτητη από τις κοινωνικοπολιτικές προτεραιότητες της τάξης που κυριαρχεί και που επιβάλλει την ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου τύπου εργαλείων και μεθόδων παραγωγής. Η αποξένωση όμως αυτή δεν είναι μόνο¹⁷ αποτέλεσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που θα εκλείψει μαζί μ' αυτόν.

Καταρχήν ακόμη και σε μια κοινωνία χωρίς οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, όπου θα κυριαρχούν οι αξίες χρήσεις, η αλληλεγγύη και η ελευθερία στην ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων του καθένα, δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί το άτομο με το σύνολο. Το κοινό σημείο των περισσοτέρων ουτοπισμών που διατυπώθηκαν μέχρι σήμερα είναι η αναζήτηση του τέλους, η εσχατολογική αντίληψη για την ζωή και η βεβαιότητα ότι το τέλος αυτό θα σήμαινε ταύτιση του ατόμου με το σύνολο. Όσο όμως ενσωματώνεται το άτομο στο σύνολο, τόσο αναιρείται ως ατομικό ιδιαίτερο, τόσο δηλαδή αλλοτριώνεται ο εαυτός του. Το σύνολο, ακόμα και στην περίπτωση που θα έχει εκλείψει η εκμετάλλευση, αλλοτριώνει το άτομο, το φτωχαίνει, όσο από την άλλη πλευρά το πλουτίζει μέσω της συνεργασίας. Η ζωή σε μια κοινωνία που τα άτομα θα έχουν ταυτιστεί πλήρως με το σύνολο δεν θα έχει κίνητρο για δημιουργία. Η ανθρώπινη ύπαρξη κατά την διάρκεια της κοινωνικής της δραστηριότητας εμπεριέχει ένα ποσοστό αλλοτρίωσης, γιατί η κοινωνία δεν μπορεί να παραχθεί και να αναγνωριστεί από τον καθένα σαν δικό του ελεύθερο δημιουργήμα. Η κοινωνία αποτελεί για τους ανθρώπους μια εξωτερικότητα (αλλά και μια εσωτερικότητα), ενώ υπάρχει μια αξεπέραστη αντίθεση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας.

Όπως όμως το άτομο αλλοτριώνεται όταν εντάσσεται στο

κοινωνικό σύνολο, έτσι και η κοινωνική διαίρεση της εργασίας στην παραγωγή μεγάλης κλίμακας δεν είναι μόνο μια καπιταλιστική διαστροφή. Στον βαθμό που η ανάγκη παραγωγής του αναγκαίου θα συνεχίζεται, η αποξένωση του εργαζόμενου από το προϊόν που παράγει θα υπάρχει ανεξάρτητα από την πολυειδίκευσή του, τον εμπλουτισμό των εργασιακών του καθηκόντων. Η κοινωνική διαίρεση της εργασίας, η ειδίκευση, ο χειρισμός συμβόλων (αποτέλεσμα της αυξανόμενης επιστημονικοποίησης της παραγωγής), η πολυπλοκότητα των παραγωγικών διαδικασιών, όλα αυτά είναι αδύνατον να χωρέσουν στο μυαλό του μεμονωμένου εργάτη, ώστε να είναι κύριος του συνόλου της παραγωγικής λειτουργίας. Η ενσωμάτωση του εργάτη σ' ένα σύνολο, στην παραγωγική διαδικασία, όπως και του ατόμου στην κοινωνία, είναι η ρίζα της αλλοτρίωσης της εργασίας του.

Στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας εκτός από την αδυναμία κάθε μεμονωμένου εργαζόμενου να γνωρίζει το σύνολο των γνώσεων που απαιτούνται, λειτουργούν και κανονισμοί που αποκλείουν την ατομική πρωτοβουλία. Απαιτείται μια προσαρμογή σ' ένα ρυθμό εργασίας, στο πλάνο και στους γενικότερους στόχους της παραγωγής, που για τον μεμονωμένο εργάτη είναι εντελώς αφηρημένοι. Ακόμα λοιπόν και αν ο εργάτης έχει μια πλατιά ειδίκευση στα πόστα παραγωγής και συμμετέχει στον καθορισμό του πλάνου παραγωγής, στο τέλος δεν θα μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του ως δημιουργό του προϊόντος που παράχθηκε. Όσο αναπτύσσεται ο καταμερισμός της εργασίας, η εργασία του μεμονωμένου ατόμου γίνεται μέρος ενός συνόλου, χωρίς το προϊόν που παράγει να έχει συγκεκριμένη αξία χρήσης για τον ίδιο. Το προϊόν παράγεται για την αγορά, για το σύνολο. Ακόμα και σε μια κοινωνία χωρίς εκμετάλλευση, που για την παραγωγή του αναγκαίου θα αμείβομαι με ένα μισθό που αντιστοιχεί στις ώρες εργασίας που δούλεψα, η εργασία για την παραγωγή του αναγκαίου, θα συνεχίζει να είναι ένας χώρος περιορισμών και καταναγκασμών¹⁸.

Συμπερασματικά

Η ανάπτυξη τελικά του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, η πολυπλοκότητα της παραγωγικής διαδικασίας, η αυξανόμενη αυτοματοποίηση της παραγωγής και η ανάγκη για την ύπαρξη ενός τομέα για την παραγωγή του αναγκαίου, είναι η αιτία της αποξένωσης του εργάτη από το προϊόν που παράγει. Η

εργασία σε συνθήκες επιστημονικοποίησης της παραγωγής, όπως ο ίδιος ο Marx έχει δείξει, χάνει τον άμεσό της χαρακτήρα και γίνεται αφηρημένη, εποπτική. Η ζωντανή εργασία τείνει να διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο, η παραγωγικότητα, η ποιότητα και ο όγκος της παραγωγής, καθορίζονται κυρίως από την αντικειμενοποιημένη σε αυτοματισμούς εργασία, παρά από την παρούσα ζωντανή εργασία. Ο κοινωνικός πλούτος στις σημερινές συνθήκες αυτοματοποίησης¹⁹ της παραγωγής δεν στηρίζεται στην εξαντικειμενοποίηση της άμεσης εργατικής δύναμης, αλλά στους ελέγχους εξαντικειμενοποιημένων παραγωγικών διαδικασιών, έτσι ώστε το χρονικό μέτρο της δαπάνης ζωντανής εργατικής δύναμης, ως καθορίζουσα βάση της κοινωνικής παραγωγής, χάνει κάθε ιστορική νομιμότητα. Γι' αυτό σωστά παρατηρεί ο Marx ότι «πέρα από τον τομέα (της αναγκαιότητας σ.σ.) αρχίζει η ανάπτυξη των ανθρωπίνων δυνατοτήτων που είναι αυτοσκοπός και που αποτελεί ένα πραγματικό τομέα ελευθερίας, μα που δεν μπορεί ν' ανθίσει παρά πάνω στην βάση του βασιλείου της αναγκαιότητας. Η μείωση της εργάσιμης ημέρας είναι ο βασικός όρος»²⁰.

Η κοινωνία θα είναι δυνατόν με λίγες ώρες αλλοτριωτικής εργασίας να παράγει τον αναγκαίο πλούτο, έτσι ώστε η μελλοντική κοινωνία θα είναι ο πολιτισμός του ελεύθερου χρόνου και όχι ο πολιτισμός της εργασίας. Γεγονός που σημαίνει ότι η κοινωνικοοικονομική οργάνωση του ελεύθερου χρόνου, σ' αντίθεση με την μέχρι σήμερα βασισμένη αποκλειστικά στην παραγωγική δομή της κοινωνίας, θα αποτελεί το σημαντικότερο προς επίλυση πρόβλημα.

Σημειώσεις

1. Για την θεώρηση της εργασίας ως οντολογική κατηγορία βλέπε:
 - α) O. Negt, «Ουτοπία και εργασία», στο *Ο Σοσιαλισμός στο κατώφλι του 20ου αιώνα* (συλλογή άρθρων), Κάλθος 1989, σελ. 232-254.
 - β) G. Lukacs, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Οδυσσέας, 1975.
2. K. Marx, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Γλάρος, σελ. 98-99.
3. C. Preve, «Η φιλοσοφική κατηγορία της εργασίας και η πολιτική κατηγορία του κομμουνισμού», *Comnoy*, 1989, σελ. 14-17.
4. O. Negt, όπ.παρ., σελ. 240.
5. E. Moren, στο A. Gorz, *Οι δρόμοι του παραδείσου*, Εκδ. Κομμούνια, 1986, σελ. 185.
6. O Lukacs συνέβαλε την έννοια της αλληλεπίδρασης και όχι της πρωτοκαθεδρίας στην σχέση του δίπολου παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις και άσκησε κριτική στο *Άντιντυριγκ* του Engels, γράφοντας χαρακτηριστικά:

«Είναι ανάγκη ν' αντικατασταθεί κάθε άκαμπτη και μονομερής αιτιότητα από την ιδέα της αλληλεπίδρασης... η αλληλεπίδραση, η διαλεκτική σχέση υποκειμένου και αντικειμένου μέσα στο ιστορικό προτσές, ούτε καν αναφέρεται (εννοεί στο 'Αντιντυριγκ, σ.σ)». Βλέπε περισσότερα στο: L. Goldmann, *Εισαγωγή στον Heidegger και στον Lukacs*, Έρασμος, 1975, σελ. 35-36.

7. Κ. Παπαϊωάννου, *Η αποθέωση της Ιστορίας*, Εναλλακτικές εκδόσεις, σελ. 140, 1992.

8. Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, Θεμέλιο, 1992, σελ. 11.

9. Ε. Tomson, *Χρόνος, εργασία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Κατσάνος, 1983, σελ. 51.

10. Για μια κριτική της θεολογίας της εργασίας στην Σταλινική περίοδο βλέπε:

α) Σ. Μπέτελεμ, *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ*, Ράππα, 1974.

β) Ο Σταχανοβισμός ήταν το εργατικό πρότυπο στην ΕΣΣΔ. Ο ανθρακωρύχος Σταχάνωφ, στα πλαίσια ενός σκηνοθετημένου διαγωνισμού εργασίας, ξεπέρασε όλες τις νόρμες παραγωγής. Βλέπε περισσότερα στο Ζ. Ζάπιρ, *Έργατες και εργασιακές σχέσεις στην Ρωσία*, Κομμούνα, 1984, σελ. 42-43.

11. D. Potenzoni, «Ας ξαναμιλήσουμε για την εργασία», *Convoy*, 1989, σελ. 13.

12. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αξίας που έδιναν στην εργασία στην Αρχαία Ελλάδα είναι η αναφορά του Πλούταρχου στο έργο του Λυκούργου: «Το μέγα έργο του Λυκούργου, του σοφότερου των ανθρώπων, άξιο κάθε θαυμασμού από τους απογόνους, συνίσταται στο ότι απαγόρευσε στους πολίτες της δημοκρατίας κάθε είδους εργασία». Βλέπε περισσότερα στο G. Toti, *Ο ελεύθερος χρόνος*, Μνήμη, 1982, σελ. 354.

13. E. Tomson, όπ.παρ., σελ. 30.

14. Μ. Κοριά, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Κομμούνα, 1986, σελ. 100.

15. Κ. Marx, *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, Α/συνέχεια, 1985,

16. Α. Γκορζ, όπ.παρ., σελ. 192.

17. Α. Γκορζ, *Οι δρόμοι του παραδείσου*, Κομμούνα, 1986, σελ. 77.

18. D. Potenzoni, όπ.παρ., σελ. 14.

19. O. Negt, *Το μέλλον της βιομηχανικής κοινωνίας της εργασίας*, Convoy, 1989, σελ. 20.

20. Ο Friedmann χρησιμοποιεί την θέση αυτή του Μαρξ για να τονίσει, ότι πέρα από τον εργάσιμο χρόνο αρχίζει ο πραγματικός τομέας της ελευθερίας, γιατί εκεί το άτομο αναπτύσσει τις ικανότητές του και αυτή η ανάπτυξη δεν έχει άλλο σκοπό από την ανάπτυξη του εαυτού της. Βλέπε G. Friedmann, *Πού τραβάει η ανθρώπινη εργασία*, Κάλθος, 1984, σελ. 289.

Να ξεχάσουμε τον Τρίτο Κόσμο;

Ζακύν Πρυνεντύ*

Αυτό που λίγο πολύ ονομάζαμε συμβατικά «Κοινωνιολογία της ανάπτυξης» (ή «της υπανάπτυξης») έχει πια όλο και λιγότερους οπαδούς. Αφού βρέθηκε στο ζενίθ κατά τη δεκαετία του '60 στην Ευρώπη, αυτός ο κλάδος της επιστήμης μας (ή μάλλον αυτή η διεπιστημονική μελέτη γύρω από το συγκλονιστικό θέμα του αγώνα κατά της φτώχειας στον κόσμο της οποίας ο διεπιστημονικός ακριβώς χαρακτήρας εξηγεί αναμφισβήτητα ένα μέρος της απήχησής του την εποχή εκείνη), γνωρίζει εδώ και μερικά χρόνια μια πτώση ενδιαφέροντος ανάλογη με τον τεράστιο ενθουσιασμό τον οποίο κάποτε προξενούσε. Φαίνεται λοιπόν ότι οι «επιστήμες της υπανάπτυξης» μπήκαν λοιπόν στην φάση του ναδίρ. Αλλά είναι άραγε τόσο σίγουρο ότι από εδώ και στο εξής οι επιστήμες αυτές δεν έχουν κανένα άλλο λόγο να αρθρώσουν πάνω στην εξέλιξη του κόσμου; Αυτό δεν είναι καθόλου βέβαιο. Και θα ήταν λάθος να αφήσουμε το πεδίο ελεύθερο στις καθαρά οικονομιστικές προσεγγίσεις του φιλελευθερισμού αν θέλουμε να γίνει κατανοητό αυτό το πολύπλοκο, πολύμορφο φαινόμενο της ανάπτυξης, το οποίο δύσκολα εξηγείται με τους αριθμούς και μόνον.

Για την εγκατάλειψη σχεδόν της μελέτης του φαινομένου αυτού υπάρχουν αιτίες που σχετίζονται με τα λάθη που διαπράχθηκαν στα πλαίσια θεωρητικών προσεγγίσεων οι οποίες συχνά παρουσιάζονται ως οριστικές εξηγήσεις, ως σχήματα πρόβλεψης, ως πρότυπα προς εφαρμογή και τέλος ως λύσεις. Έτσι, οι μελέτες πάνω στην ανάπτυξη έχουν δυσφημισθεί εν μέρει λόγω του ότι συχνότατα συντηρούν αυταπάτες παρά τις σημαντικές συνει-

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

σφοδρές των σχετικών επιστημών. Το λάθος ήταν ότι πολλές φορές εθεωρείτο ότι υπάρχει ένας μόνον κύριος παράγων της ανάπτυξης, όπως ακριβώς και οι αναλυτές του καπιταλισμού είχαν προσπαθήσει να καταδείξουν τονίζοντας έτσι για παράδειγμα, την σημασία της πρωταρχικής συσσώρευσης και των παραγωγικών δυνάμεων (Marx), της νοοτροπίας (Weber) ή της αγροτικής επανάστασης (Bairoch)¹.

Κάτω από αυτή την πληθώρα «οικονομικών προτύπων» της ανάπτυξης που ήταν αμέτρητα κατά τη δεκαετία του '60, υποδηλώνεται η ιδέα (που έχαιρε σχεδόν γενικής αποδοχής) ότι ο οικονομικός παράγων καθορίζει τον πολιτικό, ότι δηλαδή θα αρκούσε είτε να αφήσουμε παντού ελεύθερους τους νόμους της αγοράς (φιλελεύθερο μοντέλο), είτε οι χώρες του Τρίτου Κόσμου να απελευθερωθούν από την ιμπεριαλιστική κηδεμονία και εκμετάλλευση (μαρξιστικό πρότυπο) για να μπουν στη χρυσή οδό της ανάπτυξης. Το ουσιαστικό λάθος ήταν η πεποίθηση ότι ο όρος «ανάπτυξη» δεν αφορούσε παρά μόνο τον τεχνικο-οικονομικό πόλο του μοντερνισμού, ότι ανάπτυξη και αύξηση των οικονομικών δεικτών ήταν συνώνυμα και ότι στο εξής το πρόβλημα όφειλε να απασχολεί τους οικονομολόγους και μόνον, ενώ οι κοινωνιολόγοι θα μπορούσαν ενδεχομένως να προσκομίζουν μόνο κάποιες πληροφορίες πάνω στις διάφορες δυσκολίες προσαρμογής των «καθυστερημένων» νοοτροπιών και λαών στην αναπόφευκτη «νέα τάξη».

Η κατάρρευση επίσης της μαρξιστικής σκέψης (αυτής τουλάχιστον που επικαλούνταν τα λεγόμενα σοσιαλιστικά κράτη κυρίως στην Ανατολική Ευρώπη) συμπαρασύρει στην πτώση του την «τριτοκοσμική» προσέγγιση που συχνότατα ταυτιζόταν μαζί της. Κι έπειτα πρέπει βέβαια να προσθέσουμε ότι η εξέλιξη του Τρίτου Κόσμου, η συνέχιση –ακόμη και η χειροτέρευση– της κατάστασης στις πιο πολλές από αυτές τις χώρες η οποία αντανάκλα την παταγώδη αποτυχία των διαφόρων στρατηγικών ανάπτυξης που υποτίθεται ότι τέθηκαν σε εφαρμογή σε πολλές από αυτές, ερμηνεύεται από αρκετούς ως θρίαμβος της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης. Από την άλλη πλευρά, οι εξεγέρσεις που έγιναν σε ένα σημαντικό αριθμό «αναπτυσσόμενων χωρών» εναντίον αυτής ακριβώς της φιλελεύθερης σκέψης, δεν γίνονται πια στο όνομα ενός αριστερού ιδεώδους, αλλά εμπνέονται όλο και περισσότερο από τη θρησκευτική αδιαλλαξία. Αν λοιπόν ήταν σχετικά εύκολο για τον στρατευμένο διανοούμενο της δεκαετίας του '60 να επιλέξει, για παράδειγμα, ανάμεσα στην Κούβα και τις Ηνωμένες Πολιτείες, πώς θα είναι πια δυνατόν να μη διστάζει

μπροστά στο δίλημμα Ηνωμένες Πολιτείες ή ιρανικός θρησκευτικός φανατισμός; Πώς δεν θα έφτανε στο σημείο να υποκαταστήσει την «τριτοκοσμική» αντίληψη ενός υπανάπτυκτου Νότου που τον εκμεταλλεύεται με μία εικόνα ενός συνόλου αντιδραστικών και αντιδημοκρατικών χωρών, αυτή των «νέων βαρβάρων»²;

Όλα αυτά όμως δεν θα έπρεπε να μας κάνουν να ξεχνάμε ότι το πρόβλημα της υπανάπτυξης εξακολουθεί να είναι ένα από τα κρισιμότερα ίσως της εποχής μας. Θα κάναμε μεγάλο λάθος αν αδιαφορούσαμε για τον Τρίτο Κόσμο, τη στιγμή μάλιστα που μερικοί θεωρούν δικαίως τη δεκαετία του '80 ως αυτή «της παγκόσμιας αύξησης της φτώχειας»³ και εφόσον επιπλέον η κατάσταση αυτή κατά τη δεκαετία του '90 παρουσιάζει και νέα χειροτέρευση.

Αν μίλησα προηγουμένως για «διεπιστημονικότητα», είναι διότι τα πολύπλοκα προβλήματα απαιτούν πολύπλοκες προσεγγίσεις. Θα ήταν βέβαια παράλογο η οικονομική προσέγγιση να μην έχει το προβάδισμα, αφού πρόκειται για θέματα βιοτικού επιπέδου. Όμως δεν θα έπρεπε να συγχέεται η «αύξηση των οικονομικών μεγεθών» με την «ανάπτυξη»: η πρώτη είναι καθαρά σωρευτικό φαινόμενο, ενώ η δεύτερη πολύμορφο. Όπως δεν θα έπρεπε βέβαια να ταυτίζουμε τον «εκσυγχρονισμό» με την «ανάπτυξη». Κανείς δεν αγνοεί πλέον ότι στον τομέα της ανάπτυξης το περίφημο ΑΕΠ έχει ελάχιστη σημασία. Αυτή η διαπίστωση άλλωστε οδήγησε το PNUD (Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη) να εισαγάγει ένα «δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης» που λαμβάνει υπόψη και άλλες παραμέτρους πλην των καθαρά οικονομικών (όπως την αναμενόμενη διάρκεια ζωής, τον αναλφαριθμητισμό και την αγοραστική δύναμη); καθώς και ένα «δείκτη ανθρώπινης ελευθερίας», αφού επιτέλους έγινε κατανοητό ότι είναι αδύνατο να διαχωριστεί η οικονομική σφαίρα από την πολιτική και την κοινωνική. Δεν θα μπορούσαμε να αποδώσουμε με καλύτερο τρόπο το γεγονός ότι το φαινόμενο της υπανάπτυξης πολύ απέχει από το να μπορεί να υπολογιστεί με βάση τα οικονομετρικά στοιχεία και μόνο.

Θεωρώ εξάλλου ότι, σχετικά με το θέμα της ανάπτυξης, ο πιο καρποφόρος στοχασμός θα όφειλε να υιοθετήσει την άποψη της λεγόμενης «σχετικιστικής παγκοσμιότητας»⁴. Ενώ δηλαδή ότι μου φαίνεται εντελώς εσφαλμένο να συγχέουμε, όπως κάναμε μέχρι σχετικά πρόσφατα, τον εκσυγχρονισμό των χωρών του Τρίτου Κόσμου με τη μετατροπή τους σε δυτικές κοινωνίες, την ιστορικότητα με την ενσωμάτωση στην αγορά, στην επιστήμη και στο γραφειοκρατικό Κράτος-Έθνος. Αυτό που συμβατικά ονο-

μάζουμε ανάπτυξη αν δεν θέλουμε να το περιορίσουμε στην αύξηση των δεικτών της οικονομίας, η οποία δεν αποτελεί παρά μόνον ένα στοιχείο της, είναι ένα πολιτιστικό φαινόμενο και επομένως ειδικό και μοναδικό (πράγμα το οποίο σημαίνει ότι δεν υπάρχει και ότι δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρχει πουθενά «πρότυπο» ανάπτυξης). Πρόκειται βέβαια εδώ για ένα φαινόμενο προερχόμενο από παγκόσμιες αρχές από τις οποίες εξαρτώνται όλες οι κοινωνίες.

Ωστόσο είναι οπωσδήποτε εξίσου λανθασμένη η ιδέα σύμφωνα με την οποία οι διάφορες πολιτιστικές επιλογές των ανά τον κόσμο κοινωνιών είναι αναγκαστικά οι καλύτερες, οι πιο καλά προσαρμοσμένες στο περιβάλλον τους και οι πιο ορθολογικές⁵. Αν τίποτα λοιπόν δεν μας επιτρέπει τον ισχυρισμό ότι ο σημερινός δυτικός πολιτισμός μας είναι υποχρεωτικά η καλύτερη δυνατή μορφή πολιτισμού –ακόμα και όταν αφορά αποκλειστικά και μόνον τις χώρες όπου αυτός έχει αναπτυχθεί και επεκταθεί– επίσης τίποτα δεν μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι οι «άλλοι» πολιτισμοί (ας τους αποκαλέσουμε συμβατικά «παραδοσιακούς») θα ήταν και αυτοί το αποτέλεσμα της καλύτερης δυνατής εκμετάλλευσης του χώρου μέσα στον οποίο αναπτύχθηκαν. Και αυτό το αναφέρουμε για να τονίσουμε πόσο αναγκαίο φαίνεται να μην πέσουμε στην αντίθετη παγίδα της «πολιτιστικής ιεράρχησης» και να μην γίνουμε «άφρονες οπαδοί των θεωριών περί πολιτιστικής αυθεντικότητας» και περί «επιστροφής στις προγονικές αξίες», στις οποίες έχουν συχνά ιδιαίτερη αδυναμία οι κάθε λογής δικτάτορες.

Όμως, παρά το γεγονός ότι καμία κοινωνία δεν μπορεί να κόψει ατιμωρητί τις γέφυρες με τις άλλες και να περιχαρακωθεί γύρω από τον εαυτό της και παρά το γεγονός ότι πρέπει να ανοίξει τις πύλες της στην ελεύθερη κυκλοφορία ιδεών και αγαθών, είναι εξίσου αληθές ότι κάθε κοινωνία πρέπει να εξακολουθήσει να κατέχει δικά της μορφώματα που την αντιπροσωπεύουν και της προσδίνουν μία ταυτότητα. Κι αν αυτό λείπει, δεν πρόκειται πλέον για μία διαδικασία αφομοίωσης-εμπλουτισμού, αλλά για την εξαφάνιση της κοινωνίας αυτής λόγω απώλειας της ιστορίας. Η εισαγωγή νέων γνώσεων, νέων τεχνολογιών και πρακτικών στην παραγωγή, σημαίνει επίσης και εισαγωγή νέων αξιών και συνεπάγεται αναπόφευκτα ανατροπές των κοινωνικών σχέσεων και των αξιολογικών συστημάτων.

Όταν εμφανίζεται για πρώτη φορά η λέξη Τρίτος Κόσμος⁶, σε αναλογία με την Τρίτη Τάξη της τριλογίας του αββά Sieyes (1789), αντιπροσωπεύει περίπου τα 3/4 της ανθρωπότητας τα

οποία έχουν αποκλεισθεί από τη διανομή του πλούτου. Υπάρχουν βέβαια και «ανταγωνίστριες» ονομασίες: π.χ. «προλεταριακά έθνη», όρος που εφεύρε ο Τογνβее και ο οποίος υπογραμμίζει την αποικιοκρατική εκμετάλλευση. Υπάρχει επίσης η ονομασία «υπανάπτυκτες χώρες», που υπονοεί ότι τα κριτήρια της ανάπτυξης μπορούν να οριστούν με κάθε σαφήνεια. Συγχρόνως ο όρος «χώρες καθ' οδόν προς την ανάπτυξη» (που συμπύσσεται, σήμερα, σε «αναπτυσσόμενες χώρες») αποτελεί μία αισιόδοξη, κατεσφαλμένη φόρμουλα αφού το χάσμα ανάμεσα σε φτωχές και πλούσιες χώρες, δεν παύει να αυξάνει ενώ ο όρος «περιφέρεια» (σε αντίθεση με το «κέντρο») χρησιμοποιείται από ορισμένους μαρξιστές οικονομολόγους (Wallerstein Gunter Franck, Samir Amin) και τονίζει την ύπαρξη καθεστώτος εξάρτησης από τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Υπάρχει επίσης ο όρος «χώρες προς αναδόμηση», τον οποίο πρότεινε ο Francois Partant και που παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι υπογραμμίζει την ανάγκη μιας αναθεώρησης του σχήματος της ανάπτυξης... Αλλά καμία από τις ονομασίες αυτές δεν έγινε τόσο πρόθυμα αποδεκτή, δεν χρησιμοποιήθηκε τόσο πολύ, δεν υιοθετήθηκε τόσο από την αριστερά όσο και από τη δεξιά, τόσο στη Δύση όσο και στον Τρίτο Κόσμο, όσο ο όρος «Τρίτος Κόσμος».

1. Γιατί η υπανάπτυξη: ιδέες για κάθε χρήση

Όπως και να έχουν τα πράγματα, για νομικούς και οικονομολόγους, ο Τρίτος Κόσμος περιορίζεται σε λίστες ανομοιογενών χωρών οι οποίες από την Ρουάντα, την Άνω Βόλτα, το Μπουρούντι, το Μπανγκλαντές με το χαμηλότερο κατά κεφαλή ΑΕΠ (67 δολλάρια περίπου) φθάνουν στο Κουβέιτ όπου το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι το υψηλότερο στον κόσμο (24.000 δολλάρια περίπου), περνώντας από τους γνωστούς «δράκοντες της Ασίας», αυτούς τους τρομερούς σε ορισμένους οικονομικούς τομείς, ανταγωνιστές της Δύσης. Αν μάλιστα προσθέσουμε ότι ανάμεσα στις λεγόμενες χώρες του «Τρίτου Κόσμου» μερικές απηλλάγησαν μόλις πρόσφατα από την αποικιοκρατία, ενώ άλλες δεν γνώρισαν ποτέ ξένη κατοχή και ότι βρίσκονται διεσπαρμένες στην Ασία, Αφρική, Νότιο και Κεντρική Αμερική και Ωκεανία, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα πραγματικό μωσαϊκό χωρών. Το γεγονός αυτό οδήγησε μερικούς στην ονομασία: οι Τρίτοι Κόσμοι. Αλλά ας μην περιπλέκουμε χωρίς λόγο τα πράγματα και ας αρκεστούμε στην καθιερωμένη έκφραση.

Οι ιδέες σχετικά με τον Τρίτο Κόσμο είναι ποικίλες, διαφορετικές και υπόκεινται σε πολεμικές χωρίς όρια, αφού οι εξηγήσεις που προσπαθούν να περιγράψουν τις αιτίες της υπανάπτυξης αυτών των περιοχών είναι πολυάριθμες. Ας τις πάρουμε σύντομα με τη σειρά. Και πρώτ' απ' όλα πρόκειται άραγε πράγματι, όπως συχνά ισχυρίζονται μερικοί, για χώρες «εκ φύσεως φτωχές»;

Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία συνήθη εξήγηση, η οποία όμως προσκρούει σε τόσα αντίθετα παραδείγματα, ώστε δεν εξηγεί τίποτα. Αν η Ιαπωνία ήταν φτωχή θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα αρχιπέλαγος απομακρυσμένο από την ασιατική ήπειρο, με γη γενικά άγονη, που διαθέτει λίγα μεταλλεύματα, χωρίς πετρέλαιο και με πολύ μεγάλο πληθυσμό: φυσικές συνθήκες, επομένως, εντελώς αντίξοες. Όμως η Ιαπωνία είναι πλούσια.

Όταν αναρωτιώμαστε για τις αιτίες της υπανάπτυξης, πολλοί είναι αυτοί που ισχυρίζονται ότι το κύριο εμπόδιο είναι ο ξέφρενος ρυθμός της δημογραφικής ανάπτυξης – «η δημογραφική έκρηξη». Και πρόκειται βέβαια για σημαντικό παράγοντα. Είναι αλήθεια ότι οι πρόοδοι της ιατρικής και της υγιεινής που εισήχθησαν από τη Δύση (εμβολιασμοί, βελτίωση των συνθηκών υγιεινής), οδήγησαν σε μία απότομη πτώση των ποσοστών θνησιμότητας, ενώ παράλληλα οι πολιτιστικές και κοινωνικές πρακτικές δεν άλλαξαν (ή άλλαξαν προς το χειρότερο λόγω της εξόδου των αγροτών προς τις τενεκεδουπόλεις) και επομένως τα ποσοστά γεννητικότητας παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα.

Έτσι άνθισε με την επιτυχία που ξέρουμε η αντίληψη ότι ο έλεγχος των γεννήσεων αντιπροσωπεύει, αν όχι τη μόνη λύση, τουλάχιστον μία προϋπόθεση της «ανάπτυξης». Είναι βέβαια αλήθεια ότι σε ένα σημαντικό αριθμό χωρών του Τρίτου Κόσμου ο πληθυσμός αυξήθηκε πιο γρήγορα απ' ό,τι η παραγωγή τροφίμων. Εκτός όμως από το γεγονός ότι αυτό το πρότυπο ελέγχου των γεννήσεων δεν μπορεί να εφαρμοστεί παντού, φαίνεται ότι το σημαντικότερο πρόβλημα είναι κυρίως η απουσία μιας δίκαιης κατανομής του πλούτου. Οι τέσσερις χώρες της Ασίας (της ηπείρου με τον μεγαλύτερο πληθυσμό στον κόσμο) οι οποίες καταφέρνουν να τρέφουν αξιοπρεπώς τον πληθυσμό τους, είναι η Κίνα, η Νότιος Κορέα, η Ταϊουάν και το Βόρειο Βιετνάμ. Κι όμως πρόκειται για τις χώρες που παρουσιάζουν τον μικρότερο αριθμό εκταρίων ανά κάτοικο. Στην πραγματικότητα λοιπόν η δομή του καθεστώτος της εγγείου ιδιοκτησίας παίζει πιο σημαντικό ρόλο από την πυκνότητα του πληθυσμού.

Άλλωστε, τα προγράμματα περιορισμού των γεννήσεων, που συχνά είναι πολύ δαπανηρά, καταλήγουν τις περισσότερες φο-

ρές σε αποτυχία. Πράγματι, εκεί όπου τα εισοδήματα είναι πολύ χαμηλά, το παιδί αποτελεί ένα εντελώς απαραίτητο στοιχείο πλούτου. Δεν υπάρχει επομένως κανένας παραλογισμός στο να κάνει κανείς στις κοινωνίες αυτές πολλά παιδιά, ενώ ταυτόχρονα οι δείκτες της φτώχειας αυξάνουν. Και πρέπει σ' όλ' αυτά να προσθέσουμε και την προτίμηση που υπάρχει μερικές φορές για άρρενες απογόνους, η οποία οδηγεί σε αύξηση των γεννήσεων. Αυτό που επέτρεψε στην Ταϊουάν και τη Νότιο Κορέα να μειώσουν τα ποσοστά γεννήσεων ήταν στην πραγματικότητα οι αποτελεσματικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις και η αύξηση του εισοδήματος των κατοίκων. Και στη Δύση, εξάλλου, τα ποσοστά δημογραφικής αύξησης μήπως δεν άρχισαν να μειώνονται παρά μόνον όταν οι χώρες αυτές έφθασαν σ' ένα στάδιο σχετικής αφθονίας και σε ένα κάποιο ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο των πληθυσμών τους;

Αυτό άλλωστε που ανησυχεί πρώτ' απ' όλα τους κύριους υπεύθυνους των μεγάλων διεθνών οργανισμών είναι το πρόβλημα του μορφωτικού επιπέδου των λαών του Τρίτου Κόσμου. Πράγματι, κατά τη δεκαετία του '80, πενήντα περίπου χώρες μείωσαν θεαματικά το μέρος του προϋπολογισμού που ήταν αφιερωμένο στην εκπαίδευση. Όμως, σύμφωνα με τη UNISEF, «η ανικανότητα μιας χώρας να επενδύσει επαρκώς στην εκπαίδευση εμποδίζει όλες τις προσπάθειές της για ανάπτυξη» και «υπάρχει μία σχέση αιτίου και αιτιατού ανάμεσα στην εκπαίδευση αφενός και την καλύτερη υγεία, την καλύτερη διατροφή, τα υψηλότερα επίπεδα παιδικής επιβίωσης και την χαμηλότερη γεννητικότητα αφετέρου»⁷. Μία αναφορά της UNISEF, η οποία δημοσιεύθηκε το Δεκέμβριο του 1990 και αφορούσε την κατάσταση των παιδιών στον κόσμο, σημείωνε ότι 40.000 παιδιά κάτω των πέντε ετών πεθαίνουν κάθε μέρα λόγω υποσιτισμού και συνηθισμένων ασθενειών ενώ 100 εκατομμύρια παιδιά ηλικίας 6-11 ετών δεν πηγαίνουν στο σχολείο⁸. Μία ίσως πολύ πιο απτή αιτία –όπως το αποδεικνύουν καθαρά οι ενδημικοί και κυρίως οι περιοδικοί λιμοί– παίζει αναμφισβήτητα ένα σημαντικό ρόλο στην κατάσταση αυτών των χωρών: η απουσία στις περισσότερες περιπτώσεις αυτάρκειας στον τομέα της διατροφής.

Η κρίση της αγροτικής παραγωγής, που αφορούσε κυρίως τα τρόφιμα είναι τη στιγμή αυτή ένα κραυγαλέο πρόβλημα που παίρνει, π.χ. στην Αφρική, διαστάσεις καταστροφής με τον πολλαπλασιασμό των λιμών. Είναι αλήθεια ότι στην ήπειρο αυτή η γη είναι συχνά άγονη και ότι οι φυσικές καταστροφές (ξηρασία, επιδρομές ακρίδων κ.τ.λ.) ενδημούν περισσότερο από αλλού. Αλλά,

όπως βεβαίως αναφορά της Παγκόσμιας Τράπεζας το 1986, αυτό το οποίο κυρίως λείπει, είναι η εξωτερική στήριξη, παρόλο που το μικρό μέγεθος της βοήθειας είναι ίσως λιγότερο υπεύθυνο για το πρόβλημα απ' ό,τι η ίδια η δομή της.

Το κυριότερο όμως πρόβλημα είναι ότι οι χώρες αυτές δεν θα μπορούσαν στο εξής να στηρίζονται τόσο συστηματικά στην παγκόσμια παραγωγή δημητριακών, η οποία αν και πολλαπλασιάστηκε επί 2,6 μεταξύ του 1950 και του 1984, άρχισε τώρα να μειώνεται. Παράλληλα, ο παγκόσμιος πληθυσμός δεν έπαυσε να αυξάνει, ενώ ταυτόχρονα οι νέες προοπτικές βιομηχανικών χρήσεων των δημητριακών θα κάνουν τα τελευταία να είναι πολύ λιγότερο διαθέσιμα.

Η γεωργία του Τρίτου Κόσμου χαρακτηρίζεται συχνά ως «δυσδική». Από την μία πλευρά αποτελεί μία παραδοσιακή γεωργία, στραμμένη προς την παραγωγή τροφίμων και την τοπική κατανάλωση. Από την άλλη υπάρχει η σύγχρονη εκτεταμένη εκμετάλλευση, στραμμένη προς τις εξαγωγές. Η πρώτη όμως, υφιστάμενη τον ανταγωνισμό των φθηνών εισαγωγών που προέρχονται από την παγκόσμια αγορά καθώς επίσης και των δωρεών, θυσιάζεται για χάρη της δεύτερης που είναι πηγή συναλλάγματος. Φαίνεται λοιπόν ότι μόνο ένα σύστημα τιμών οι οποίες εξασφαλίζονται κατά την παραγωγή (παρόμοιο με αυτό που θεσπίστηκε από την ΕΟΚ εδώ και πάνω από τριάντα χρόνια) καθώς και μία προστασία στα σύνορα, θα μπορούσαν να επιτρέψουν στους αγρότες του Τρίτου Κόσμου να επιβιώσουν και να επιτύχουν την αυτάρκεια στη διατροφή.

Βέβαια, η αυτάρκεια αυτή στη διατροφή δεν πρέπει να γίνει δόγμα. Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου αυτή εξασφαλίζεται, η πείνα μπορεί να εξακολουθεί να αποτελεί μία μάστιγα σε λανθάνουσα κατάσταση όταν συγχρόνως απουσιάζει κάθε ικανοποιητική πολιτική ανακατανομής των εισοδημάτων. Έτσι η Βραζιλία – δεύτερη χώρα στον κόσμο στις εξαγωγές τροφίμων! – παρουσιάζει ποσοστό υποσιτιζόμενων της τάξης του 40%. Δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα που να υπογραμμίζει πόσο η πείνα είναι σήμερα – σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου όπως και στις λεγόμενες εύπορες χώρες μας – θέμα εισοδημάτων. Αν αληθεύει άλλωστε ότι η αύξηση των εισαγωγών δημητριακών είναι γενικά, σημάδι κακής οικονομικής υγείας (όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το Μπανγκλαντές ή την Αφρική), «μία τέτοια αύξηση μπορεί να είναι ακόμη και ένδειξη ανάπτυξης»⁹. Παρόλ' αυτά, η αυτάρκεια στα τρόφιμα παραμένει επιθυμητή και αναγκαία. Επιτρέπει να απελευθερωθούν συναλλαγματικά αποθέματα ώστε να ει-

σαχθούν προϊόντα που είναι αδύνατον να παραχθούν και έτσι να μειωθεί η χρέωση. Πρέπει όμως να είμαστε κάπως επιφυλακτικοί ως προς την εξαιρετικά υψηλή ανάπτυξη της καλλιέργειας προϊόντων που προορίζονται για τις εξαγωγές γιατί «αποσπούν από τις καλλιέργειες που αποσκοπούν στη διατροφή τις πιο εύφορες γαίες, το πιο ικανό εργατικό δυναμικό»¹⁰.

Άλλωστε, η αύξηση της τοπικής παραγωγής προϊόντων διατροφής επιτρέπει να επεκταθεί η αγορά εργασίας. Η αυτάρκεια τέλος σε τρόφιμα κάνει δυνατή τη δημιουργία αποθεμάτων που επιτρέπουν στις κυβερνήσεις να έχουν περιθώριο χειρισμών σε περίπτωση κακής συγκομιδής. Ορισμένοι θεωρούν μάλιστα την προτεραιότητα στην γεωργία ως επιβεβαίωση της «εθνικής απελευθέρωσης» και πιστεύουν ότι «πρέπει τα περιορισμένα έσοδα του Κράτους να αφιερωθούν στον τομέα όπου η σχέση κεφαλαίου-προϊόντος είναι η πιο ευνοϊκή»¹¹.

Είναι λοιπόν τουλάχιστον εκπληκτικό το ότι ορισμένοι υπεύθυνοι για την βοήθεια στον Τρίτο Κόσμο έφτασαν στο σημείο να θλιβονται που ορισμένες χώρες ενθάρρυναν τους χωρικούς τους «μέσω μιας εσφαλμένης πολιτικής εισαγωγών» να αναδιπλωθούν στην γεωργία για τα προς το ζην και να χαρακτηρίσουν αυτή την επιστροφή ως «διεργασία που κάνει τον αγροτικό κόσμο πιο φτωχό»¹². Γνωρίζουμε όμως πολύ καλά ότι πρέπει αντίθετα να μας προκαλεί θλίψη η εγκατάλειψη παραγωγής των προϊόντων διατροφής εις όφελος των γεωργικών προϊόντων για εξαγωγή. Πρέπει μάλιστα να μας γίνει πεποίθηση ότι «τους λαούς του Τρίτου Κόσμου πρέπει να τους θρέψουν οι αγρότες του Τρίτου Κόσμου»¹³. Είναι αλήθεια βέβαια ότι το άρθρο στο οποίο αναφέρομαι παραπάνω τιτλοφορείται «Περισσότερες ανταλλαγές, λιγότερη φτώχεια» και βρίσκεται στα πλαίσια της ιδεολογίας της ανάπτυξης μέσω της ενσωμάτωσης των οικονομιών στην παγκόσμια αγορά. Και πράγματι, η κυρίαρχη τάση στους διεθνείς οργανισμούς που αποσκοπούν να βοηθήσουν την ανάπτυξη είναι σήμερα το σλόγκαν «trade not aid».

Ένα άλλο επιχείρημα του οποίου γίνεται επίκληση για να εξηγηθεί η στασιμότητα του Τρίτου Κόσμου είναι η *μορφή καθυστέρησης των θεσμών και των νοοτροπιών*. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία οπτική βασισμένη στις αξίες της Δύσης αφού οι έννοιες της προόδου και της καθυστέρησης δεν χρησιμεύουν παρά στο να εξηγήσουν –ακόμη και να δικαιώσουν– την εξαιρετικά άνιση κατανομή που πλούτου ανάμεσα σε αλληλεξαρτώμενα έθνη. Αυτό σημαίνει ότι προϋποθέτει κανείς την ύπαρξη ενός παγκόσμιου προτύπου ανάπτυξης και ότι ως μοναδική εναλλακτική

λύση αποδέχεται το δίλημμα: αφομοίωση προς τα οικονομικά και τεχνολογικά προσφερόμενα του «δυτικού πολιτισμού» ή εξαφάνιση.

Βέβαια υπάρχει η Ιαπωνία. Αυτό το μυθικό παράδειγμα που τόσο μας βολεύει να αναφέρουμε, αυτή η εγγύηση του ορθού δρόμου που πρέπει να ακολουθηθεί και που είναι τόσο πολύτιμο ώστε αν δεν υπήρχε θα έπρεπε να το εφεύρουμε. Και πράγματι, πρόκειται για επιτυχημένο μοντέλο συγκριτισμού. Το οποίο όμως «πέτυχε» σε μια ιδιαίτερη εποχή και υπό συνθήκες όχι λιγότερο ιδιαίτερες. Η «Επανάσταση του Meiji» του 1847-48, η οποία σημαίνει την έλευση της σύγχρονης Ιαπωνίας στο προσκήνιο, του ενοποιημένου και σύγχρονου αυτού κράτους-έθνους, κατάφερε να στηριχτεί τόσο στις παραδοσιακές αξίες –έτσι ο κομφουκιανισμός έγινε εθνική ιδεολογία¹⁴– όσο και στο βαθειά μελετημένο δανεισμό των πιο αποτελεσματικών ξένων συστημάτων της εποχής¹⁵. Είναι γνωστό ότι η σύγχρονη αναπτυσσόμενη Ιαπωνία είναι ο καρπός της σύνδεσης του ιαπωνικού πνεύματος και της δυτικής τεχνολογίας. Είναι ανάγκη άραγε να υπογραμμίσουμε σε ποιο βαθμό έχουμε εδώ να κάνουμε με μία εξαίρεση και ότι στο τέλος του 20ου αιώνα καμία χώρα του Τρίτου Κόσμου δεν φαίνεται ικανή να παραγματοποιήσει ξανά το «ιαπωνικό θαύμα», ούτε κι αυτοί ακόμη οι περίφημοι «δράκοντες της Ασίας»; Εν πάσει περιπτώσει το όνειρο αυτό αποκλείεται για την συντριπτική πλειοψηφία των χωρών του Τρίτου Κόσμου οι οποίες, αν κανείς λάβει υπόψη την ένταξή τους στην παγκόσμια οικονομία, δεν θα μπορέσουν ποτέ να επιτύχουν το επίπεδο ανάπτυξης κάποιων χωρών που συχνά αναφέρονται ως πρότυπα για λόγους πάντα αυστηρά χρηματικούς και οικονομικούς¹⁶.

Η έννοια «καθυστερημένη κοινωνία» δεν έχει πράγματι νόημα παρά μόνον εάν χρησιμοποιήσουμε ως σημείο και πρότυπο αναφοράς τις δυτικές κοινωνίες. Από εκεί και πέρα μπορούμε δικαίως να μιλάμε για ένα σύνολο στοιχειωδών και ήκιστα επιστημονικών γνώσεων, δηλαδή για αβάσιμες δοξασίες. Αλλά ας κατανοήσουμε καλά ότι δεν πρόκειται παρά για *αξιολογικές κρίσεις*. Όπως υπογραμμίζει ο Serge Latouche, «η ανάπτυξη είναι πρώτ' απ' όλα μία θεώρηση του κόσμου που αποσκοπεί να εξυψώσει αυτόν από τον οποίο προέρχεται και να μειώσει τον άλλον»¹⁷.

Οι έννοιες της «προόδου» και της «καθυστερήσεως», των «πρωτόγονων» και των «ανεπτυγμένων» κοινωνιών γίνονται παρόλ' αυτά σχεδόν ομόφωνα αποδεκτές, τόσο από τη σχολή του φιλελευθερισμού –για την οποία οι αιτίες της «υπανάπτυξης» είναι εγγενείς στον Τρίτο Κόσμο– όσο και από τους μαρξιστές που,

ενώ ενθαρρύνουν τις αντι-ιμπεριαλιστικές εξεγέρσεις στον Τρίτο Κόσμο, ενθαρρύνουν εξίσου τον αγώνα των εργατών για τη βελτίωση της αγοραστικής τους δύναμης στις δυτικές χώρες. Αυτό ίσως συμβαίνει διότι ο σοσιαλισμός επικρίνει την καπιταλιστική εκμετάλλευση, αλλά εξακολουθεί να γοητεύεται από την πρωταρχική καπιταλιστική συσσώρευση που συνεπάγεται την εκμετάλλευση αυτή. Συγχρόνως ξεχνά την αιτιώδη φτώχεια, δηλαδή το γεγονός ότι η φτώχεια του Νότου υπήρξε ίσως η προϋπόθεση για τον πλουτισμό του Βορρά· όπως ακριβώς το ξεχνούν αυτοί που αναζητούν στο κλίμα, στην άγονη γη ή στην οκνηρία των πληθυσμών τις αιτίες της υπανάπτυξης. Αυτή η ψευδοεπιστημονική εξήγηση των «εγγενών ροπών» των λαών κατά τα άλλα υποτίθεται ότι εξηγεί τόσο την βρετανική ευημερία του 19ου αιώνα (έτσι θα μιλήσουμε για «εργατικό λαό»), όσο και την αφρικανική υπανάπτυξη (κι έτσι θα μιλήσουμε για έναν «εκ φύσεως οκνηρό λαό»).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι υπάρχει κατά κάποιο τρόπο παντού μία άρνηση να γίνει κατανοητό το γεγονός ότι η «ανάπτυξη» του Τρίτου Κόσμου θα προϋπέθετε ίσως μία πτώση του βιοτικού επιπέδου στις πλούσιες χώρες, λογική –αλλά πάντα αποκρυπτομένη– συνέπεια μιας πραγματικής αλληλεγγύης Βορρά-Νότου. Με δυο λόγια θα έπρεπε να επιδιώξουμε από τη μια πλευρά άνοδο των τιμών των εξαγωγών από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου και συγχρόνως κλείσιμο (η ευρεία προστασία) των συνόρων τους έναντι των προϊόντων που προέρχονται από τις βιομηχανοποιημένες χώρες και από την άλλη, θα έπρεπε ν' ανοίξουμε τα σύνορά μας στις εξαγωγές των χωρών του Τρίτου Κόσμου, πράγμα που αποτελεί ακριβώς το αντίθετο από την γενική φιλελευθεροποίηση των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται μέσα στα πλαίσια του GATT. Υπάρχει κανείς που να αγνοεί ακόμη ότι η ανάπτυξη των ευρωπαϊκών χωρών κατά τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου δεν έγινε κατορθωτή παρά μόνο χάρη στη συνοριακή προστασία και ότι το μοντέλο του Rostow με το φημισμένο και σχεδόν αυτόματο «take off»¹⁸ που προτείνει έχει πολύ μεγαλύτερη σχέση σήμερα με ευσεβείς πόθους παρά με πραγματικές δυνατότητες; Οι Άγγλοι του 19ου αιώνα γνώριζαν θαυμάσια ότι δεν μπορείς να παράγεις για τον άλλο και ταυτόχρονα να τον αφήνεις να παράγει αυτό που θέλεις να του πουλήσεις, πράγμα που τους οδήγησε, για παράδειγμα, στην απαγόρευση της παραγωγής υφαντών στις Ινδίες.

Ίσως θα έπρεπε να προσθέσουμε ότι μία υποθετική «ανάπτυξη» του Νότου με βάση τα δυτικά πρότυπα δεν είναι κατ' ανάγκη

κην μία διαδικασία πλουτισμού. Μπορεί να σημαίνει αντίθετα όλο και περισσότερη φτώχεια – από τη στιγμή που οι φυσικοί πόροι οι οποίοι εξάγονται στο Βορρά δεν είναι ανανεώσιμοι και στερούν τον Νότο από τα αναγκαία για τη μελλοντική του «ανάπτυξη» μέσα.

Υπάρχουν αφετέρου λόγοι που καθιστούν εντελώς αδύνατο να καλύψει ο Τρίτος Κόσμος την «καθυστέρησή» του, να φθάσει στο επίπεδο και στον τρόπο ζωής των πλουσίων χωρών και να καταναλώνει όσο κι αυτές. Ο προφανέστερος από αυτούς είναι βεβαίως οικολογικής τάξεως, αφού η εξάπλωση του επιπέδου και του τρόπου ζωής της Δύσης σε παγκόσμια κλίμακα, θα οδηγούσε γρήγορα στην εξάντληση των φυσικών πόρων της γης και σε ανεπανόρθωτα πλήγματα κατά του περιβάλλοντος.

Βεβαίως δεν μπορούμε να αποσιωπήσουμε το γνωστό σε όλους φαινόμενο του *υποβιβασμού των όρων ανταλλαγής*. Ενσωματωμένος όλο και περισσότερο στην παγκόσμια αγορά ο Τρίτος Κόσμος, εξαγωγέας πρώτων υλών και ακατέργαστων προϊόντων, υποφέρει από ένα καθολικό υποβιβασμό των όρων ανταλλαγής. Άλλωστε αυτός ο «σοβαρός υποβιβασμός των όρων ανταλλαγής»¹⁹ εξηγεί γιατί οι αγρότες των βιομηχανικών χωρών δεν μπορούν σήμερα να επιβιώσουν και να εξάγουν χωρίς κρατικές επιχορηγήσεις. Και αυτή η μορφή ντάμπινγκ η οποία εφαρμόζεται τόσο από τις ΗΠΑ όσο και από την ΕΟΚ ή την Ιαπωνία αντιπροσωπεύει, όπως ξέρουμε, σημαντικά ποσά: πρόκειται, πράγματι, για περισσότερα από 120 δισεκατομμύρια δολάρια συνολικά κάθε χρόνο.

Σήμερα, η αγορά πρώτων υλών ελέγχεται από μερικές εταιρείες οι οποίες –στρέφοντας σαν πιόνια τη μία χώρα κατά της άλλης– έχουν την δυνατότητα να επιβάλουν πολύ χαμηλές τιμές²⁰. Όποια και να είναι η βούληση των χωρών του Τρίτου Κόσμου, οι τιμές των πρώτων υλών επομένως θα παραμείνουν –εκτός απροόπτου– πολύ χαμηλές στην παγκόσμια αγορά, εκτός αν οι χώρες αυτές ιδρύσουν προστατευτικούς οργανισμούς με βάση το μοντέλο του ΟΠΕΧ (Οργανισμός των Πετρελαιοπαραγωγών Εξαγωγών Χωρών). Μερικές προσπάθειες έγιναν οπωσδήποτε από τα τέλη της δεκαετίας του '30 ώστε να δημιουργηθούν διάφορες «κοινές αγορές», «τελωνειακές ενώσεις» και «σύνδεσμοι ελεύθερης ανταλλαγής», αλλά στο σύνολό τους τα αποτελέσματα υπήρξαν απογοητευτικά.

Πράγματι, η κατάσταση της αγοράς των πρωταρχικών προϊόντων δεν παύει να χειροτερεύει. Αν, για παράδειγμα, το 1969 χρειάζονταν στην Ακτή του Ελεφαντοστού 3 τόννοι μπανάνας για

να αγοραστεί ένα τρακτέρ, το 1970 χρειάζονται 10 και σήμερα 30. Η αξία του χαλκού μειώθηκε πάνω από το 50% σε δέκα χρόνια. Το κακάο, ο καφές, η ζάχαρη, το αραχιδέλαιο, τα φωσφορικά άλατα υπέστησαν μείωση των τιμών τους από 40% έως 65% σε λιγότερο από πέντε χρόνια. Κάτι που βεβαίως συνεπάγεται την αύξηση του κόστους των εισαγωγών για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

2. Η βοήθεια, αυτό το καινούριο φορτίο

Και η εξωτερική βοήθεια; μπορεί να ρωτήσει κανείς. Αφενός μεν αυτό το οποίο συμβατικά ονομάζουμε «βοήθεια στην ανάπτυξη των χωρών του Τρίτου Κόσμου» παραμένει σημαντικά χαμηλότερο του ορίου το οποίο θέσπισαν οι ίδιες οι χώρες-δωρητές (0,15% και όχι 1% όπως θα ήθελε ο ΟΗΕ). Αφετέρου, όπως επαναλαμβάνει κατά κόρον ο Edgar Pisani, «όσο καιρό οι ελπίδες για ανάπτυξη θα στηρίζονται σε εξωτερική βοήθεια που θα θεωρείται ικανή να προκαλέσει δημιουργία επενδύσεων και εξοπλισμού, κάθε δυναμική θα είναι καταδικασμένη»²¹. Πώς άλλωστε να μη θεωρήσουμε –εξίσου– ότι η επένδυση δεν είναι αναγκαστικά συνώνυμο της ανάπτυξης, όταν γνωρίζουμε ότι οι περισσότεροι κώδικες των επενδύσεων οι οποίες πραγματοποιούνται στις χώρες του Τρίτου Κόσμου επιτρέπουν συνήθως στις ξένες εταιρείες που εγκαθίστανται σ' αυτές να επαναπατρίζουν όχι μόνον τα κέρδη που επιτυγχάνουν εκεί, αλλά επίσης και τα κεφάλαια που επενδύουν.

Από την άλλη πλευρά, πάνω από το 50% του ολικού αριθμού των δανείων τα οποία συμφωνεί να χορηγήσει στις χώρες του Τρίτου Κόσμου η Παγκόσμια Τράπεζα, χρησιμεύει για να πληρωθούν οι παροχές και οι υπηρεσίες που προέρχονται από τις μεγάλες βιομηχανοποιημένες χώρες-εξαγωγείς όπως η Γερμανία, η Ιαπωνία, η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ.

Οι δύο αυτοί οργανισμοί που χορηγούν δάνεια στον Τρίτο Κόσμο –η Διεθνής Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο– δεν διαφοροποιούνται σχεδόν πια μεταξύ τους, όσον αφορά την πολιτική των δανείων. Τόσο ο ένας όσο και ο άλλος είναι πράγματι πεπεισμένοι ότι η μόνη σωστή απάντηση στα οικονομικά προβλήματα των χωρών οι οποίες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, περικλείεται στο σλόγκαν: «αφήστε να λειτουργήσει η αγορά», «εξασφαλείστε της», λέει μία αναφορά της Διεθνούς Τράπεζας σχετικά με την ανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου η οποία δημο-

σιεύθηκε τον Ιούλιο του 1991, «ένα σταθερό μακροοικονομικό περιβάλλον»²². Και ας προσπαθήσουν κυρίως οι χώρες αυτές να ενσωματωθούν στην παγκόσμια αγορά: «η ελεύθερη πρόσβαση στις αγορές των βιομηχανικών χωρών θα έκανε τις αναπτυσσόμενες χώρες να κερδίσουν 55 δισεκατομμύρια δολάρια από συμπληρωματικά έσοδα εισαγωγών, δηλαδή τόσα όσα και η βοήθεια που λαμβάνουν»²³.

Αυτή η ιδεολογία δεν είναι καινούργια. «Δεν θα υπάρξει πραγματική ανάπτυξη αν δεν βρούμε ένα τρόπο να γκρεμίσουμε τα εμπορικά φράγματα που εμποδίζουν ανώμαλα τη ροή των εμπορευμάτων», έγραφε ήδη το 1943 ο Wendell Wilkie²⁴, ο οποίος εισήγαγε τη νέα γραμμή της μεταπολεμικής αμερικανικής πολιτικής. Ποιό τίμημα απαιτεί άραγε αυτή η δια της βίας επιβεβλημένη ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, η οποία μεταβάλλεται έτσι σε «υπέρτατο κανόνα της πολιτικής της ανάπτυξης»;²⁵ Η έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας την οποία είδαμε προηγουμένως δεν αναφέρει τίποτα σχετικά.

Αν πολλοί μιλούν για άνοιγμα των συνόρων και για ελεύθερη ανταλλαγή²⁶ παραμερίζουν το γεγονός –κι αυτό το παραδέχεται και η ίδια ακόμη η Διεθνής Τράπεζα– ότι οι πλούσιες χώρες στην πραγματικότητα δεν έπαυσαν ποτέ να αυξάνουν τα τελωνειακά δικαιώματα σ' αυτά ακριβώς τα προϊόντα που παρουσιάζουν «ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αναπτυσσόμενες χώρες»²⁷. Πράγματι, σε μία υπερκορεσμένη παγκόσμια αγορά, μία στρατηγική ενθάρρυνσης των εξαγωγών δεν θα μπορούσε να ωφελήσει παρά μόνο ένα πολύ περιορισμένο αριθμό χωρών. Ο «νόμος της αγοράς» δεν εφαρμόζεται, κατά τα άλλα, παρά μόνον στα προϊόντα των φτωχών χωρών, διότι οι τιμές των προϊόντων των βιομηχανικών χωρών είναι εντελώς τεχνητές. Το GATT με τους κανόνες του κατά του ντάμπινγκ καταντά εντελώς γελοίο! Υπερπροστατευμένες και υποστηριζόμενες, οι οικονομίες των ανεπτυγμένων χωρών καθορίζουν μία παγκόσμια αγορά «της οποίας τον νόμο αποτελεί ένας στρατηγικός-οικονομικός ανταγωνισμός που δεν έχει καμία σχέση με την πραγματικότητα των τιμών»²⁸. Δεν υπάρχει αλήθεια καμία χώρα στον κόσμο που να μην παρουσιάζει πραγματικές τελικές τιμές παρά πολύ μεγαλύτερες από αυτές της παγκόσμιας αγοράς. Αποκαλύπτεται έτσι ότι η πρόσβαση στην αγορά δεν είναι παρά μία απάτη.

Κι έπειτα η οικονομική βοήθεια συνοδεύεται συχνότατα από όρους τους οποίους επιβάλλουν οι μεγάλοι διεθνείς δανειστές, τέτοιους ώστε πρόκειται απλώς για αλλαγή φορτίου. Πράγματι για το ΔΝΤ όπως και για τη Διεθνή Τράπεζα, μόνο η «ορθοδοξία»

σε θέματα οικονομίας (δηλαδή: ο φιλελευθερισμός αλά Friedman ή περίπου κάτι τέτοιο) θα επέτρεπε στις χώρες του Τρίτου Κόσμου να προσελκύσουν τα ιδιωτικά κεφάλαια των οποίων έχουν επιτακτική ανάγκη. Εξού και τα περίφημα «δομικά προγράμματα», τα οποία λέγονται και προγράμματα προσαρμογής και που περιέχουν επιβεβλημένους όρους που συχνά είναι δρακόντιοι και που επιβάλλονται για τη χορήγηση δανείων. Αυτά έχουν επινοηθεί «με βάση τα παλαιά κεϋνσιανά σχήματα που επί μακρόν (αλλά και τώρα ακόμη) χαίρουν της εκτίμησης του ΔΝΤ»²⁹. Και αυτή η λογική η οποία θεωρεί τον πληθωρισμό και το εξωτερικό έλλειμμα ως συνέπειες μιας υπερβολικής ζήτησης που προκαλείται από τους υπερβολικά υψηλούς μισθούς, οδηγεί στο να προτιμάται η μέγιστη δυνατή συμπίεση των τελευταίων. Βεβαίως, παραδέχεται ο πρόεδρος του ΔΝΤ, «οι φτωχοί υποφέρουν κατά τη διάρκεια της προσαρμογής, αλλά υποφέρουν ακόμη περισσότερο όταν δεν υπάρχει προσαρμογή»³⁰. Παρόλ' αυτά ακόμα και στο ΔΝΤ αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ότι αυτά τα προγράμματα μπορούν να οδηγήσουν και σε αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Έτσι, μία άλλη έκθεση του ΔΝΤ διαπίστωνε ότι «το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου των πολιτικών προσαρμογής το έφερε η ίδια η επένδυση»³¹.

Πράγματι, τα διάφορα λεγόμενα «προγράμματα προσαρμογής του ΔΝΤ» έχουν παραβλέψει εντελώς μέχρι τώρα τον αντίκτυπο που θα μπορούσαν να έχουν πάνω στον αγροτικό πληθυσμό και τους χωρικούς των χωρών τις οποίες αφορούν. Πρόκειται όντως για μία πραγματική «οικονομική χειρουργική», που οδηγεί στην συμπίεση των πραγματικών εισοδημάτων και στην ενίσχυση ενός εξαγωγικού συστήματος το οποίο βασίζεται σε φθηνά εργατικά χέρια. Και πρόκειται επίσης για πραγματική οικονομική κηδεμονία, ακόμη κι αν ο Michel Camdessus, γενικός διευθυντής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, δήλωσε με μετριοφροσύνη ότι «το μόνο που μπορεί να κάνει το Ταμείο είναι να πείθει»³². Είναι γνωστό ότι οι επιβαλλόμενες οικονομικές πολιτικές μπορούν συχνά να έχουν καταστροφικές κοινωνικές συνέπειες. Έτσι στη Βραζιλία, για παράδειγμα, αυτόν τον «καλό μαθητή» του ΔΝΤ και χώρα με κολοσσιαίους φυσικούς πόρους, οι δομικές προσαρμογές που επιβλήθηκαν από το Ταμείο είχαν ως συνέπεια μία μείωση των κοινωνικών δαπανών οι οποίες, ενώ αποτελούσαν το 1970 πάνω από το 50% των δαπανών λειτουργίας, έπεσαν στο 20% το 1982 «μέχρι σημείου να προκαλέσουν τις "εξεγέρσεις πείνας" το 1983»³³. Διότι οι εξεγερμένοι πληθυσμοί, που σίγουρα δεν καταλαβαίνουν λέξη από τους ωραίους οικονομικούς νόμους ελάχι-

στα εκτιμούν το σπάνιο προνόμιο του να είναι η χώρα τους λιγότερο χρεωμένη και συγκεντρώνουν την προσοχή τους στο ποταπό πρόβλημα της επιδείνωσης της φτώχειας τους.

Πράγματι, η αύξηση του μέσου εισοδήματος συνοδεύτηκε από μία αύξηση των ανισοτήτων και από τη διατήρηση, και μάλιστα τη χειροτέρευση, μιας μεγάλης ένδειας. Εξάλλου, οι αιματηρές ταραχές που σημειώθηκαν στο Κάιρο, στο Καράκας, στην Τύνιδα, στην Καζαμπλάνκα και αλλού, είχαν ως αιτία το στενό δογματισμό αυτών των ειδικών διεθνούς κύρους οι οποίοι, με το να υπαγορεύουν στις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις μέτρα τόσο εκρηκτικά όσο ο άμεσος τριπλασιασμός της τιμής των προϊόντων πρώτης ανάγκης (με σκοπό να καταργήσουν τις επιχορηγήσεις), έβαψαν και με λίγο αίμα τα χέρια τους (όπως το είχε άλλωστε προβλέψει ο Camdessus: «οι φτωχοί υποφέρουν κατά τη διάρκεια της προσαρμογής»).

Τίθεται βέβαια και το πρόβλημα του χρέους, που είναι ίσως το σπουδαιότερο αυτή τη στιγμή. Η χρέωση του Τρίτου Κόσμου είναι όντως σήμερα γιγαντιαία (περισσότερο από 1.100 δισεκατομμύρια δολάρια): είναι δηλαδή περίπου αδύνατο να εξαλειφθεί και δεν παύει να αυξάνεται (+ 9,5% μεταξύ του 1980 και 1986). Οι απαιτήσεις αποπληρωμής – τις οποίες άλλωστε η UNICEF χαρακτηρίζει ως «οικονομική πείνα» αποκλείουν κάθε δυνατότητα «ανάπτυξης».

Οφείλουμε βέβαια να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στις ηπείρους των οποίων η κατάσταση είναι διαφορετική. Και πρώτα η Ασία, η οποία αν και είναι πολύ χρεωμένη³⁴ το οικονομικό δυναμικό και ο μεγάλος πληθυσμός της, κάνουν τη χρέωση αυτή υποφερτή. Το ίδιο ισχύει και για τη Λατινική Αμερική που είναι εξίσου σοβαρά χρεωμένη (400 δισ. δολάρια) και όπου οι υποδομές και οι οικονομικές δυνατότητες κάνουν επίσης εφικτές τις προσπάθειες πληρωμής του χρέους. Η τελευταία είναι άλλωστε λιγότερο ευαίσθητη όσον αφορά τα βασικά προϊόντα και μπορεί γι' αυτό το λόγο να αντιμετωπίσει τα χρέη της πληρώνοντας με μετοχές ή άλλα αγαθά.

Τέτοιες δυνατότητες αποκλείονται για τη Μαύρη Αφρική η οποία, αν και είναι σχετικά «λίγο» χρεωμένη³⁵, δεν μπορεί να αντέξει το βάρος της πληρωμής αυτού του χρέους. Το βάρος του πράγματι στις χώρες της Μαύρης Ηπείρου είναι μεγαλύτερο από τα νέα δάνεια τα οποία χορηγήθηκαν και αντιπροσωπεύει συχνά ένα σημαντικό μερίδιο από τα έσοδα των εξαγωγών: μερικοί μιλούν για ποσοστό 282%!³⁶ Και η γενική επιβάρυνση του χρέους συνοδεύεται από μία κάμψη της εξωτερικής βοήθειας. Από την

άλλη πλευρά αυτό που επιδεινώνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση είναι το ότι η Αφρική εξαρτάται απόλυτα από την αγορά πρώτων υλών, των οποίων και η μικρότερη πτώση της τιμής επιδεινώνει την ανισορροπία του εμπορικού ισοζυγίου.

Ο ΟΟΣΑ έφθασε μέχρι του σημείου να αποφανθεί ότι «θα ήταν καλύτερο να θεωρούμε τους ολικούς αριθμούς του χρέους σαν ένα είδος διαρκούς χρέους του οποίου το μέγεθος αυξάνει με το χρόνο»³⁷. Η υπόθεση μιας απλής και καθαρής παραγραφής του χρέους των πιο φτωχών χωρών, πρόβλημα που ορισμένοι θεωρούν δικαίως «της ίδιας φύσεως με την κατάργηση του αποικιακού συστήματος»³⁸, αντιμετωπίζεται εξάλλου σοβαρά από ορισμένα κράτη-χρεώστες (και μάλιστα και από μερικές τράπεζες), κυρίως μετά την αναγγελία στάσης πληρωμών εκ μέρους του Μεξικού τον Αύγουστο του 1982. Αλλά μέχρι σήμερα μόνον οι Σουηδοί και εν μέρει οι Καναδοί έφθασαν ως αυτό το σημείο.

Πρόκειται επομένως για μία παράδοξη κατάσταση: αυτή τη στιγμή είμαστε μάρτυρες μιας *μεταφοράς κεφαλαίων από τον Τρίτο Κόσμο στις πλούσιες χώρες*. Περίπου 30 δισ. δολάρια μεταφέρθηκαν από το Νότο στο Βορρά το 1986, ενώ έως το 1980 η μεταφορά από το Βορρά στο Νότο ήταν ακόμη της τάξεως των 40 δισ. δολλαρίων³⁹. Μετά από αυτή την επισκόπηση τίθεται το εκ πρώτης όψεως παράδοξο ερώτημα: θα μπορέσει ποτέ να αναπτυχθεί ο Τρίτος Κόσμος;⁴⁰

Η απάντηση είναι «όχι», αν με τη λέξη «ανάπτυξη» εννοούμε τον δυτικό τρόπο και επίπεδο ζωής. Η απάντηση μπορεί όμως να είναι «ναι», αν αναφερόμαστε σε μια «άλλη» ανάπτυξη, αν υιοθετήσουμε την άποψη για παράδειγμα του Fernand Braudel σύμφωνα με την οποία «ο Τρίτος Κόσμος δεν θα μπορέσει να πραγματοποιήσει προόδους, παρά μόνον αν καταστρέψει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την παρούσα τάξη του κόσμου»⁴¹. Το θέμα δεν θα ήταν λοιπόν πια για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου να ξεφύγουν από τη φτώχεια (που υποτίθεται ότι προξενείται από την ανεπάρκεια των παραγωγικών δυνάμεων) θέτοντας σε λειτουργία μία διεργασία «ανάπτυξης βασισμένης στα πρότυπα του Βορρά, αλλά να τροποποιήσουν τις σχέσεις τους με τις δυτικές χώρες, ώστε να δημιουργήσουν εκ νέου ένα μηχανισμό παραγωγής προσαρμοσμένο στους φυσικούς τους πόρους, στην εργατική τους δύναμη, στην εν δυνάμει αγορά τους».

Ας προσθέσουμε ότι η υιοθέτηση του πολιτιστικού μοντέλου των λεγομένων «ανεπτυγμένων» κοινωνιών συνεπάγεται και τη μαζική υιοθέτηση των δυτικών τεχνολογιών. Η διάδοση των τελευταίων δεν επιτυγχάνεται πλέον σήμερα παρά μόνον μέσω των

εμπορικών σχέσεων. Οι τεχνολογίες όμως αυτές, προστατευμένες από τα μονοπώλια και από διπλώματα ευρασιτεχνίας, δεν μπορούν να διαδωθούν στον Τρίτο Κόσμο, παρά μόνο με κόστος πολύ υψηλό, το οποίο συνεπάγεται την πληρωμή ή την επιστροφή των χρημάτων για τις τεχνολογικές ή βιομηχανικές επενδύσεις. Παράλληλα θα συνεχίζεται η μαζική εξαγωγή πρώτων υλών, πηγών ενεργείας και αγροτικών προϊόντων.

Η τροποποίηση των σχέσεων Βορρά-Νότου θα σήμαινε την οριστική δραπετεύση από την τελειοτική ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, το αντίθετο δηλαδή της επιλογής (αλλά σε ποιό βαθμό έχουν δυνατότητα επιλογής οι ελίτ του Τρίτου Κόσμου;) που αποτελεί η τωρινή ενσωμάτωση και η οποία άρχισε κατά την περίοδο της αποικιοκρατίας.

3. Η ΕΟΚ στο πλευρό του Τρίτου Κόσμου;

Ίσως στο σημείο αυτό ακριβώς η Ευρωπαϊκή μας Κοινότητα θα μπορούσε να παίξει τον ρόλο του ισχυρού στηρίγματος, υπό τον όρο βέβαια ότι θα δεχόταν να υποστεί ορισμένες συμπληρωματικές θυσίες. Ποιοί είναι σήμερα οι δεσμοί που έχουν δημιουργηθεί ανάμεσα στις αναπτυσσόμενες χώρες (για να ξαναχρησιμοποιήσουμε τον όρο του συρμού) και στην ΕΟΚ;

Ας υπογραμμίσουμε ευθύς εξαρχής ότι η τελευταία είναι ο καλύτερος πελάτης του Τρίτου Κόσμου, ο κύριος εισαγωγέας των προϊόντων του ακόμη και σ' εκείνους τους τομείς όπου η ίδια έχει θεσπίσει περιορισμούς. Βεβαίως, οι σχέσεις της Κοινότητας με αυτές τις χώρες έχουν δημιουργηθεί με βάση τους ιστορικούς δεσμούς και τις εκάστοτε πολιτικές σκοπιμότητες και αναπτύχθηκαν κυρίως λόγω οικονομικών εξαναγκασμών. Μπορούμε όμως να θεωρήσουμε ότι η ΕΟΚ είναι ίσως, τη στιγμή αυτή, η γεω-πολιτικό-οικονομική ενότητα η οποία φαίνεται να έχει αληθινά στρατευθεί σε μία πραγματική πολιτική βοήθειας για την ανάπτυξη και τη συνεργασία. Το σύνολο των χωρών της ΕΟΚ αποτελεί τον πιο μεγάλο χορηγό στην ανάπτυξη και παρέχει το 39% του συνόλου της βοήθειας όλων των δυτικών χωρών⁴². Τη μεγάλη σπουδαιότητα του γεγονότος αυτού δεν θα έπρεπε να την παραγνωρίζουμε: προφανώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένας σημαντικός αριθμός χωρών του Τρίτου Κόσμου –και κυρίως της Αφρικής– έχει στραμμένα τα μάτια του στην κοινοτική Ευρώπη.

Θα ήταν πράγματι άτοπο να κατηγορήσουμε την Ευρώπη για

ιμπεριαλιστικές διαθέσεις με το πρόσχημα ότι οι διάφορες συμφωνίες που έχει κλείσει σήμερα με τις συνδεδεμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου (πρόκειται για τις λεγόμενες «συμφωνίες του Λομέ») δεν οδήγησαν σε καμία σημαντική βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των χωρών αυτών. Θα έπρεπε να είναι κανείς πολύ κακόπιστος για να μην αναγνωρίσει ότι, όσο ατελείς κι αν είναι, οι συμφωνίες αυτές αποτελούν αναμφισβήτητα μία φιάλη οξυγόνου για τις ευρισκόμενες λίγο-πολύ σε διάλυση οικονομίες αυτών των χωρών, οι οποίες έχουν έτσι το προνόμιο της ελεύθερης πρόσβασης στην ευρωπαϊκή αγορά (και δίχως να υπάρχει αμοιβαιότητα) όπως και αυτό της πολλαπλής οικονομικής υποστήριξης. Και τούτο σε μία στιγμή που η διεθνής συγκυρία απέχει πολύ από του να είναι ευνοϊκή για τις χώρες αυτές. Η ιστορική στροφή την οποία πραγματοποίησαν τα κράτη του πρώην ανατολικού μπλοκ και οι υποσχέσεις συνεργασίας Ανατολής-Δύσης (οι οποίες σήμερα έχουν γίνει αναγκαιότητες), απειλούν να θέσουν εκ νέου σε αμφισβήτηση την αλληλεγγύη Βορρά-Νότου και να ακρωτηριάσουν τη βοήθεια στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Επίσης, με την εξαφάνιση του ανατολικού μπλοκ και το τέλος του ψυχρού πολέμου, οι χώρες του Τρίτου Κόσμου έπαυσαν να αποτελούν σημαντικό παράγοντα του στρατηγικού παιχνιδιού, κάτι που σημαίνει ότι δεν θα επωφελούνται πια των διαφόρων βοηθειών που τόσο απλόχερα και τόσο ιδιοτελώς τους προσφέρονταν ως τώρα. Στο εξής οι υπεύθυνοι των κονδυλίων αυτών θα είναι αναμφισβήτητα περισσότερο προσεκτικοί ως προς τα κριτήρια της αποτελεσματικότητάς τους, ενώ η παρεχόμενη βοήθεια θα είναι όλο και λιγότερο γενναιόδωρη.

Υπάρχει βέβαια μία θετική όψη στη νέα αυτή φάση των σχέσεων Βορρά-Νότου: στο μέλλον θα είναι όλο και δυσκολότερο για τα δικτατορικά καθεστώτα να βρίσκουν χρηματοδότες που, δίχως όρους και με το πρόσχημα ενός κινδύνου αποσταθεροποίησης, να τα υποστηρίζουν. Παράλληλα, θα είναι εφικτό για τις δυτικές δημοκρατίες να συνδέουν την βοήθειά τους με την κατάσταση των ελευθεριών στις χώρες αυτές. Έτσι το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο υιοθέτησε το 1991 μία απόφαση που συνδέει την χορήγηση της βοήθειας με τα ανθρώπινα δικαιώματα και η Συνθήκη του Λομέ έχει για την ώρα διακοπεί για πέντε χώρες (Ζαΐρ, Τόγκο, Σουδάν, Αϊτή και Μαλάουϊ).

Όπως και να έχουν τα πράγματα, στην Ευρώπη, η βοήθεια στον αναπτυσσόμενο κόσμο δεν έχει πια καμιά απήχηση. Η Γερμανία ενδιαφέρεται ελάχιστα γι' αυτήν και ακόμη λιγότερο μετά την πραγματοποίηση της ενοποίησης. Από την πλευρά της, η Αγ-

γλία πιστεύει πολύ περισσότερο στα οφέλη της αγοράς, την οποία θεωρεί παράγοντα ανάπτυξης. Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω, η τελευταία Σύμβαση του Λομέ και η σημασία του τελευταίου οικονομικού φακέλλου που προτάθηκε από την ΕΟΚ⁴³ αποτέλεσαν μία εξαιρετικά ευχάριστη έκπληξη.

Έτσι λοιπόν η 4η Σύμβαση του Λομέ που υπογράφηκε τον Δεκέμβριο του 1989 αυξάνει την επιχορήγηση του Stabex⁴⁴ κατά περισσότερο από 60%, κάνει ακόμη πιο ευέλικτο το καθεστώς των ανταλλαγών μέσω της προνομιακής πρόσβασης των πιο σημαντικών προϊόντων στο διεθνές εμπόριο (όπως π.χ. των δημητριακών, των γαλακτοκομικών προϊόντων, του κρέατος ή των φρούτων και των λαχανικών). Πρόκειται αναμφισβήτητα για «τις πιο ευνοϊκές διευκολύνσεις που προσφέρονται από ανεπτυγμένες σε αναπτυσσόμενες χώρες σε ένα τομέα όπου βασιλεύει ο ανταγωνισμός»⁴⁵.

Είναι επίσης αλήθεια ότι, αν κανείς συγκρίνει την ευρωπαϊκή βοήθεια σε τρόφιμα με αυτή των ΗΠΑ, για παράδειγμα, η Ευρώπη είναι αναμφισβήτητα πιο γενναιόδωρη. Εξάλλου η ευρωπαϊκή βοήθεια στον αναπτυσσόμενο κόσμο (το 1/3 περίπου των παρεχόμενων ποσών) χορηγείται αποκλειστικά υπό μορφήν μονομερών επιχορηγήσεων, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες προσφέρουν ένα σημαντικό μέρος της βοήθειάς τους σε τρόφιμα έναντι πληρωμής επί πιστώσει. Ακόμα, οι Ευρωπαίοι έλαβαν υπόψη τους τις κριτικές που διατυπώθηκαν κατά της βοήθειας σε γάλα⁴⁶, η οποία δεν αντιπροσωπεύει πλέον παρά μόνον το 35% της συνολικής βοήθειάς τους σε τρόφιμα (έναντι του 50 έως 60% στις αρχές της δεκαετίας του '80), ενώ οι Αμερικανοί δεν παύουν να αυξάνουν τις παροχές σε γάλα.

Παρόλ' αυτά, αν δούμε την κατάσταση πιο προσεκτικά, δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει οπωσδήποτε θέσει τις βάσεις της πραγματικής πολιτικής βοήθειας στον αναπτυσσόμενο κόσμο, την οποία και θα δικαιούμαστε να περιμένουμε. Μιας βοήθειας δηλαδή που θα ευνοούσε συστηματικά την πραγματοποίηση σχεδίων που στόχο τους θα είχαν την αυτάρκεια της χώρας στον τομέα της διατροφής.

Είναι εύκολα κατανοητό ότι είναι μεγάλος ο πειρασμός και σημαντικές οι πιέσεις στους κόλπους της ΕΟΚ να ευνοηθεί η άμεση υποστήριξη σε τρόφιμα, αφού για τις τρεις σημαντικές κατηγορίες προϊόντων (δημητριακά, γάλα σκόνη και βούτυρο), τα έξοδα αποθήκευσης ξεπερνούν από μόνα τους (και μάλιστα κατά πολύ) τα έξοδα βοήθειας σε τρόφιμα. Έτσι, αν η άμεση αρωγή σε τρόφιμα παραμένει προφανώς μία απαραίτητη ενέργεια σε περι-

πτωση λιμού, εμπεριέχει συγχρόνως ένα σημαντικό παράγοντα υπανάπτυξης, όταν γίνεται συστηματική και μόνιμη. Κι αυτό δεν πρέπει ποτέ να παύσουμε να το επαναλαμβάνουμε⁴⁷. Πράγματι, εκτός από το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές παραγνωρίζονται οι τοπικές συνήθειες διατροφής και δεν καθορίζονται καθόλου οι αποδέκτες της βοήθειας αυτής, η αρωγή σε τρόφιμα αποτελεί ωστόσο ένα από τα πιο σημαντικά εμπόδια στην ανάπτυξη των αγροτικών πολιτικών των χωρών αυτών: αποθαρρύνοντας αφενός την εντόπια παραγωγή, ωθεί τις κυβερνήσεις στο να αναβάλουν τις αναγκαίες αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Αφετέρου, οι ευρωπαϊκές εμπορικές εξαγωγές προϊόντων τα οποία χορηγούνται στα πλαίσια των προγραμμάτων βοήθειας σε τρόφιμα, αποτελούν ένα πραγματικό ντάμπινγκ που θέτει σε κίνδυνο τις προσπάθειες ανάπτυξης των χωρών του Τρίτου Κόσμου αφού τις απομακρύνει από την παγκόσμια αγορά.

Η «γραμμή προϋπολογισμού 929» της ΕΟΚ που αφορά το σχετικό πρόγραμμα που ονομάζεται «*σχέδιο δράσης για την υποκατάσταση των παροχών βοήθειας σε τρόφιμα*», αποτελεί ένα παράδειγμα για το τι θα έπρεπε να γίνει ο κανόνας. Οι ενέργειες αυτές επιτρέπουν όντως, όταν αυτό είναι δυνατό, «να υποκατασταθεί η βοήθεια σε τρόφιμα από μία οικονομική στήριξη που θα ευνοούσε δραστηριότητες σχετικές με την αγροτική ανάπτυξη καθώς και με αυτή της παραγωγής τροφίμων. Πρόκειται για συνεισφορά στη χρηματοδότηση σχεδίων που αφορούν την προμήθεια προϊόντων και εγκαταστάσεων αναγκαιών για την παραγωγή ειδών διατροφής, επιχειρήσεις εγγείων πιστώσεων αποθήκευσης σε τοπική κλίμακα που αφορούν επίσης την ανάπτυξη του εμπορίου, τις μεταφορές, τη διανομή ή την μετατροπή αγροτικών προϊόντων και τροφίμων ή ακόμη δραστηριότητες εφαρμοσμένης έρευνας και επί τόπου εκπαίδευσης. Έτσι, η απόφαση να χρηματοδοτηθεί ένα σχέδιο άρδευσης στην Κεράλα (Ινδία) ύψους 11,8 εκατομμυρίων ECUS, απόφαση που πάρθηκε στα πλαίσια του προγράμματος οικονομικής και τεχνικής βοήθειας των αναπτυσσόμενων χωρών της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής, είναι ίσως ένα καλό παράδειγμα για την μορφή που θα έπρεπε να πάρει η βοήθεια⁴⁸. Από εδώ και στο εξής μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα εφαρμοστεί κατά γράμμα το άρθρο 15 της Σύμβασης του Λομέ: «η αγροτική συνεργασία σκοπεύει κατά πρώτο λόγο να επιδιώξει την αυτάρκεια και την ασφάλεια των κρατών του ομίλου ΑΚΕ (Αφρική-Καραϊβική-Ειρηνικός) στον τομέα της διατροφής».

Οι δεσμοί ΕΟΚ-ΑΚΕ, χωρίς βέβαια να αποτελούν το τελειότερο των συστημάτων συνεργασίας Βορρά-Νότου, μπορούν να

θεωρηθούν αναμφισβήτητα τη στιγμή αυτή ως περίπου οι μόνοι που έχουν ως θεμέλιο μία πραγματική συνειδητοποίηση των αναγκών και του χρέους για μία αληθινή αλληλεγγύη. Άλλωστε, αν σκεφτούμε ότι οι συσσωρευμένες υποχρεώσεις των χωρών του ομίλου ΑΚΕ έναντι του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ανάπτυξης και της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων δεν αντιπροσωπεύουν παρά το 1% περίπου του συνολικού εξωτερικού χρέους των χωρών του ομίλου ΑΚΕ, γίνεται φανερό ότι δεν βρισκόμαστε μπροστά σε μία σχέση οφειλέτη προς πιστωτή. Εξάλλου οι δομικές προσαρμογές που τέθηκαν σε λειτουργία μέσα στο πλαίσιο αυτό (και που δεν επιβλήθηκαν αλλά ήταν προϊόν διαπραγματεύσεων), σχεδιάστηκαν μέσα σε μία ανθρωποκεντρική προοπτική ανάπτυξης. Όπως δήλωνε ο αντιπρόεδρος της Επιτροπής της ΕΟΚ κατά την έναρξη των διαπραγματεύσεων του Λομέ 4⁴⁹, αυτά τα προγράμματα πρέπει να είναι «κοινωνικώς και πολιτικώς αποδεκτά» και χρειάζεται «να κάνουμε κάθε δυνατή προσπάθεια για να μειώσουμε τον αντίκτυπό τους πάνω στα πιο τρωτά στρώματα του πληθυσμού»⁵⁰. Εξάλλου, το σύνολο της κοινοτικής βοήθειας θα είναι στο εξής, έπειτα από το Λομέ 4, στο σύνολό της δίχως υποχρέωση πληρωμής (εκτός από τα δάνεια της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων που δίδονται ωστόσο με συνθήκες προνομιακές) ώστε να μην χειροτερεύει το ήδη βαρύ χρέος των χωρών αυτών. Όλ' αυτά βρίσκονται σε εμφανή αντίθεση, όπως βλέπουμε, με τους συχνά δρακόντιους όρους υπό τους οποίους η Διεθνής Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο χορηγούν τα δανειά τους.

Θα ήταν εντελώς λάθος να θεωρήσουμε ότι η επικίνδυνη δίνη μέσα στην οποία δεν παύουν να παραδέρνουν οι περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου αποτελεί ένα είδος ειμαρμένης, αφού το ερώτημα δεν θα είναι πλέον «πώς να αγωνιστούμε κατά της υπανάπτυξης», αλλά «πώς να συμβιβαστούμε μαζί της». Γιατί αν στον τομέα της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης, δεν υπάρχουν ούτε νόμοι προς εφαρμογήν ούτε θαυματουργές συνταγές, υπάρχουν πάντα δυνατότητες, συγκυρίες και κυρίως, τολμηρά στοιχεία.

Κι έπειτα υπάρχουν εικόνες, απατηλοί μύθοι και χιμαιρικές υποσχέσεις. Είναι ίσως καιρός να συνειδητοποιήσουμε ότι, αν ο Τρίτος Κόσμος έχει όντως επείγουσα ανάγκη να λυτρώσει τους πληθυσμούς του από τη φτώχεια, δεν είναι παρόλ' αυτά βέβαιο ότι μία ενδεχόμενη αύξηση των οικονομικών δεικτών, θα βελτίωνε το βιοτικό επίπεδο της πλειοψηφίας τους. Μου φαίνεται αντίθετα ότι τη στιγμή αυτή η αύξηση των ανισοτήτων και η πολι-

τιστική υποτίμηση των αποκλεισμένων από την ανάπτυξη λαών συνοδεύουν και την ελάχιστη υλική πρόοδο που επιτυγχάνεται και ότι αυτό που αποκαλούμε στις χώρες αυτές ανάπτυξη «ήταν η ανάπτυξη του Κράτους, της γραφειοκρατίας, της διαφθοράς, της αθλιότητας, της τενεκεδούπολης, της εγκληματικότητας»⁵¹. Οφείλουμε λοιπόν να σταματήσουμε να θεωρούμε το δυτικό πρότυπο ως στόχο προς επίτευξη. Και πολύ περισσότερο αφού το ορμητικό οικολογικό κύμα μας υπενθυμίζει ότι δεν μπορούμε να ταυτίζουμε ατιμωρητή βιοτικό επίπεδο και ποιότητα ζωής και ότι η τελευταία δεν μετριέται με βάση την ποσότητα των προϊόντων που παράγονται ή καταναλώνονται. Για να λυτρωθούν οι λαοί από τη φτώχεια (κι όχι από μία υποτιθέμενη «υπανάπτυξη»), πρέπει επιτέλους οι χώρες του Τρίτου Κόσμου και οι υπεύθυνοι των διεθνών οργανισμών να υιοθετήσουν τα πλεονεκτήματα που έχουν οι διάφορες κοινωνίες του πλανήτη και να παύσουν να θεωρούν ορισμένες από αυτές ως υποχρεωτικά ανώτερες.

Οπωσδήποτε ένας παρόμοιος στοχασμός γίνεται πολύ δύσκολος από τη στιγμή που ο δυτικός πολιτισμός, αφού μεταβλήθηκε σε κυρίαρχο και παγκόσμιο μετα-πολιτισμό, θεωρείται σχεδόν παντού ως ο κανόνας ο οποίος, αφού προστεθεί στην επέκταση –σε παγκόσμιο επίπεδο– της αγοράς και του προτύπου του κράτους-έθνους, λαμβάνει τη μορφή ενός είδους πλανητικής κοινωνίας προορισμένης να επιβληθεί. Πρέπει όμως να συνειδητοποιήσουμε ότι ο δυτικός πολιτισμός –παρά τον θρίαμβό του– δεν έχει κατ' ανάγκην ως προορισμό την καταστροφή των άλλων και ότι δεν κατέχει την αποκλειστικότητα της γνώσης, του αγαθού και του αληθούς. Η πολιτιστική πολυμορφία δηλαδή δεν αποτελεί ένα είδος εθνογραφικού αποθέματος για κάποια Disneyland, αλλά ένα σημαντικό μέσο για μία πραγματική αδελφική και παγκόσμια ανθρώπινη κοινωνία. Κάθε στοχασμός πάνω στην «ανάπτυξη» θα έπρεπε να ξεκινά από αυτές τις θεωρήσεις.

Σημειώσεις

1. *Révolution industrielle et sous développement*, Παρίσι 1963.
2. Βλ. το βιβλίο του Jean Christophe Rufin, *L'empire et les nouveaux barbares*, Παρίσι, 1991.
3. Michel Chussodovsky, «Comment éviter la mondialisation de la pauvreté», *Le Monde Diplomatique*, Σεπτέμβριος 1991.
4. Δανείζομαι την έκφραση από τον Alain Gaillé, «Pour un universalisme relativiste», *La Revue du Mauss*, τρίτο τρίμηνο του 1988.

5. Αυτό άλλωστε το έχουν καταδείξει επαρκώς πολλές από τις ανθρωπογεωγραφίες. Βλ. π.χ. Pierre Gourou, *Leçons de géographie humaine*, Παρίσι, 1978.
6. Για πρώτη φορά χρησιμοποιείται η έκφραση το 1956 από τον Γάλλο οικονομολόγο Alfred Sauvy.
7. Διεθνής Σύσκεψη με θέμα: «Παιδεία για όλους: ανταπόκριση στις βασικές παιδευτικές ανάγκες», 5-6 Μαρτίου 1990 στο Jondien της Ταϊλάνδης, οργανωμένη από την UNISEF, την Διεθνή Τράπεζα, την UNESCO και το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη, *Le Monde*, 6 Μαρτίου 1990.
8. Έκθεση δημοσιευμένη στις 20 Δεκεμβρίου του 1990, *Le Monde*, 20-12-1990.
9. Gilbert Etienne, «L' autosuffisance alimentaire est elle un indice de développement?» στο *Tiers mondes, controverses et réalités*, Παρίσι, 1987, σελ. 459-460.
10. René Dumont, «La croissance... de la famine», Παρίσι 1980, σελ. 39.
11. Ο Alan Garcia Perez –πρώην πρόεδρος της Δημοκρατίας του Περού– στην 14η Συνδιάσκεψη McDougalli, Ρώμη, FAO, 11-11-1985. Αναφέρεται από το *Problèmes économiques et sociaux*, n. 587, «Le Tiers monde et la nouvelle donne agricole mondiale».
12. Charles Condamines, μέλος της διευθύνουσας επιτροπής της οργάνωσης «Frères des Hommes» και συγγραφέας του βιβλίου *Qui a peur du tiers monde?* (Παρίσι, 1980) καθώς και του *Vaincre la faim, c' est possible* (Παρίσι, 1983).
13. Christian Morrison στο *L'Observateur de l' OCDE*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1990.
14. Για τον ρόλο που έπαιξαν οι αξίες του Κομφουκισμού στην ανάπτυξη του ιαπωνικού καπιταλισμού βλ. Michio Morishima, *Capitalisme et confucianisme* (τίτλος του πρωτοτύπου: *Why has Japan succeeded?*), Παρίσι, 1982.
15. Έτσι, το σχολικό σύστημα εμπνέεται από το γαλλικό πρότυπο, το ναυτικό αντιγράφει το Royal Navy, ο στρατός ξηράς το γαλλικό πάλι πρότυπο, η οργάνωση των τηλεπικοινωνιών και των σιδηροδρόμων το αγγλικό πρότυπο, ενώ τέλος τα Πανεπιστήμια αντιγράφουν στην οργάνωσή τους τα αμερικανικά.
16. Βλ. το βιβλίο του François Partant, *La ligne d' horizon. Essai sur l' après développement*, Παρίσι, 1988.
17. Serge Latouche, *Faut il refuser le développement? Essai sur l'anti économique du tiers monde*, Παρίσι, 1986, σελ. 11.
18. *Les étapes de la croissance économique*, Παρίσι, 1960.
19. Είναι οι ακριβείς όροι που χρησιμοποίησε το δελτίο του ΔΝΤ την 5η Οκτωβρίου 1987. Αναφορά του Claude Julien, «Le triomphe de la déraison», *Le Monde Diplomatique*, Δεκέμβριος 1987.
20. Έτσι, τρεις έως έξι εταιρείες ελέγχουν, για παράδειγμα, το 80% έως 85% της αγοράς του χαλκού, το 90% έως 95% της αγοράς του σιδηρομεταλλεύματος, το 80% της αγοράς του βαμβακιού, των σιτηρών, του καλαμποκιού, του κακάο, του καφέ, το 20% έως 25% της αγοράς της μπανάνας,

το 60% της αγοράς της ζάχαρης.

21. *Pour l' Afrique*, Παρίσι 1988, σελ. 88.

22. Αυτή η αντίληψη που εξαλουθεί να κυριαρχεί σε Παγκόσμια Τράπεζα και στο ΔΝΤ, ότι δηλαδή η «ένεση κεφαλαίων από το εξωτερικό αποτελεί όρο αναγκαίο και ικανό ώστε να τεθεί σε λειτουργία η διαδικασία της ανάπτυξης, οφείλει ίσως πολλά στον Mc Clelland (*The achieving society*, Princeton, 1961).

23. Αναφέρεται στην *Monde*, 9 Ιουλίου 1991. Βλ. επίσης *Courier*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1991.

24. *One World*, Νέα Υόρκη, 1913.

25. Christian Comelieu, «Une seule politique: l' ajustement structurel», *Le Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1989.

26. Και είναι κατανοητό: το 1982, το 40,9% του συνόλου των εξαγωγών των ΗΠΑ προοριζόταν για τον Τρίτο Κόσμο. Βλ. François Partant, *La ligne d' horizon*, όπ.παρ., σελ. 91.

27. Αναφέρεται από τον Jacques Decornay, «Un développement humain qui libérerait les pauvres», *Le Monde Diplomatique*, Ιούλιος 1991.

28. Edgar Pisani, *Pour l' Afrique*, όπ.παρ., σελ. 59.

29. Paul Fabra, «Les pays débiteurs sous la surveillance d' un Fonds monétaire en quête de prêteurs», *Le Monde*, 10 Ιανουαρίου 1981, σελ. 13.

30. Candessus, αναφορά από τον Bernard Maris, όπ.παρ., σελ. 294.

31. Έκθεση που αναφέρει ο Jacques Decornay, *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβριος 1989.

32. Συνέντευξη στη *Monde*, 9 Ιουλίου 1987.

33. André Tiano, «Le Brésil: un colosse d' argile aux pieds d' airain», *Mondes en Développement*, n. 70/1990.

34. 20 δισ. δολάρια για την Κίνα, 37 δισ. για την Ινδία, 35 δισ. για τη Νότιο Κορέα.

35. 100 δισ. δολάρια το 1987, 270 το 1990.

36. Το χρέος απορροφούσε έτσι, το 1987, περισσότερο από το 80% του πλούτου της Αφρικής και το 282% των εισοδημάτων που προέρχονται από τις εξαγωγές. Αυτό το ποσοστό ανέβαινε στο 1988% στην Σομαλία, στο 1726% στη Μοζαμβίκη, στο 1562% στο Σουδάν. Βλ. Eric Fottorino, *Le Monde*, 31-5-1990.

37. Αναφορά από τον Edgar Pisani, *Pour l' Afrique*, όπ.παρ. σελ. 95.

38. Gustave Massiah, «La crise de la dette», στο *Revue Politique et Parlementaire*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990, σελ. 33.

39. Βλ. για παράδειγμα, Claire Brisset et Boudewlin Mohr, «Quand le tiers monde subventionne le développement des pays riches», *Le Monde Diplomatique*, Δεκέμβριος 1987.

40. Το ερώτημα θα μπορούσε να είναι μάλιστα το ίδιο με αυτό του Serge Latouche: «Είναι η ανάπτυξη κάτι το καλό;» («De la signification éthique du développement», *Bulletin du Mauss*, Δεκέμβριος 1987) ή επίσης: *Πρέπει να αρνηθούμε την ανάπτυξη; (Faut il refuser le développement? Essai sur l' anti économique du tiers monde*, Παρίσι, 1986).

41. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, Παρίσι, 1979.

42. Παρά το γεγονός ότι βρίσκεται ακόμη κάτω από τον αντικειμενικό

στόχο του 0,7% του ΕΑΠ που όρισε ο ΟΗΕ.

43. 12 δισ. ECU για το 1990-1994, από τα οποία 10,7 υπό μορφής βοήθειας, μία αύξηση δηλαδή της τάξης του 40% σε σχέση με την βοήθεια που έδωσε ο Λομέ 3.

44. Πρόκειται για ένα σύστημα σταθεροποίησης των προόδων του εξωτερικού εμπορίου των χωρών αυτών που αφορά μεγάλο αριθμό γεωργικών προϊόντων, ένα σύστημα ασφάλειας έναντι της κακής εσοδείας, των φυσικών καταστροφών ή της πτώσης των τιμών και που εξασφαλίζει μία σταθερότητα των προόδων και προφυλάσσει τις χώρες έναντι του κινδύνου να σταματήσει μία σημαντική πηγή εσόδων για την ανάπτυξή τους.

45. Jean Yves Dupré et Stéphane Yrles, «La crise agricole», *Notes et Etudes Documentaires*, αρ. 4930, 1991-5, *La Documentation Française*, σελ. 55.

46. Τοπικά προβλήματα συνδεδεμένα με τις δυσκολίες που προκαλεί η αυξανόμενη έλλειψη πόσιμου νερού, η άγνοια του τρόπου χρήσης του γάλακτος σκόνη (ποιά είναι η αναγκαία ποσότητα, ανάγκη να θράζεται το νερό) και το σοβαρότερο ίσως, η εγκατάλειψη του μητρικού θηλασμού (μοναδική αληθινή προστασία των νεογνών από τις διάφορες ελλείψεις και ασθένειες). Και όλα αυτά οδήγησαν κατά τη δεκαετία του '70 κυρίως, όταν οι διαφημιστικές εκστρατείες της Nestlé και άλλων εταιρειών διατροφής στην Αφρική βρισκόνταν στο απόγειό τους, σε μία θεαματική αύξηση της παιδικής θνησιμότητας. Βλ. για παράδειγμα τα άρθρα στο *New Internationalist*: «The Baby-food tragedy» (Αύγουστος 1973) και «Kicking the bottle» (Μάρτιος 1975). Αναφέρονται από τη Susan George, *Comment meurt l' autre moitié du monde*, Παρίσι, 1978.

47. Τη στιγμή αυτή, η βοήθεια σε τρόφιμα συνεχίζει δυστυχώς να αποτελεί το σημαντικότερο τμήμα της βοήθειας στον αναπτυσσόμενο κόσμο (μεταξύ του 50% και 70% του συνόλου).

48. Βλ. *7 jours Europe*, αρ. 41, 21 Οκτωβρίου 1991.

49. Lorenzo Notali, στο Λουξεμβούργο, 12-10-1988.

50. Αυτό αναφέρεται ειδικά στο άρθρο 243 της Συνθήκης: «Πρέπει η προσαρμογή να είναι οικονομικά βιώσιμη και κοινωνικά και πολιτικά ανεκκτή», ενώ το άρθρο 244 υπογραμμίζει την αρχή «του δικαιώματος των χωρών ΑΚΕ να καθορίζουν τον προσανατολισμό των στρατηγικών τους και των προτεραιοτήτων τους στην ανάπτυξη», *Journal Officiel des Communautés Européennes*, 17-8-1992.

51. Serge Latouche, «Ηθική και ανάπτυξη», στο *Buttetin du Mauss*, Δεκέμβριος 1987.

Ο ρόλος του ελληνικού πολιτισμού στη μεταβιομηχανική κοινωνία*

*Ηλίας Θερμός***

1. Ο ρόλος του ελληνικού πολιτισμού στη μεταβιομηχανική κοινωνία

Στον αιώνα μας και ιδιαίτερα μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, ο πολιτισμός περνάει μια συνεχιζόμενη κρίση που εκφράζεται με διάφορες μορφές και αντανακλάται στην γενικότερη κρίση που χαρακτηρίζει το διεθνές σύστημα. Η δραματική αυτή κατάσταση εκδηλώνεται με την συνεχή προσπάθεια για διεθνή ασφάλεια, οικονομική ανάπτυξη και συνεργασία που αναζητούν πρωτοποριακές κοινωνικές δυνάμεις.

Η κρίση δημιουργείται και κατευθύνεται βασικά από το φαινόμενο της ραγδαίας και επιταχυνόμενης τεχνολογικής αλλαγής στις παραγωγικές δυνάμεις. Ο άνθρωπος φαίνεται να μένει έκθαμβος μπροστά στις προκλήσεις της δικής του δημιουργίας.

Μόλις πριν από μια γενιά, η ανθρωπότητα διεξήγαγε τον πιο καταστρεπτικό πόλεμο, διέπραξε τα πιο φοβερά και προμελετημένα εγκλήματα στην ιστορία του πολιτισμού, ανακάλυψε την πυρηνική ενέργεια για να παράγει όπλα μαζικής καταστροφής που αμέσως χρησιμοποίησε δύο φορές και οπλίστηκε ως τα δόν-

* Εισήγηση στο συμπόσιο, «Κοινωνία, τεχνολογία και αναδιάρθρωση παραγωγής» (Χανιά, 1-3 Οκτωβρίου 1992)

** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.

τια αποθηκεύοντας δεκάδες τόνους εκρηκτικών για κάθε άτομο στη γη. Κινήθηκε στην συνέχεια έξω από τον πλανήτη σε μια σθεναρή πρόκληση στις άγνωστες συνθήκες του διαστήματος, υπερβαίνοντας τα παραδοσιακά φυσικά σύνορα και τώρα αξιώνει να βρει τρόπους να ελέγξει τη διαδικασία δημιουργίας της ζωής. Ο άνθρωπος φαίνεται να μένει κατάπληκτος από τις δυνατότητές του να δημιουργεί και παράλληλα ανίκανος να πάρει όλα τα ενδεδειγμένα μέτρα για να αποφύγει την πιθανότητα της μαζικής αυτοκτονίας.

Όλα αυτά τα καταπληκτικά γεγονότα και οι επιστημονικές επιτυχίες επιτάχυναν τη βιομηχανική επανάσταση και ενεργοποίησαν και δραστηριοποίησαν τις κοινωνικές δυνάμεις με αποτέλεσμα την επιτάχυνση της κίνησης των μαζών, που εκφράστηκε μέσα από γρήγορες και εκτενείς δημογραφικές αλλαγές και κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις, προκαλώντας πρόσθετη κινητικότητα και σύγκρουση στις κοινωνικές και πολιτικές δομές. Καθώς η τεχνο-επιστημονική επανάσταση εξελίσσεται σε παγκόσμια κλίμακα και ενεργοποιεί τις μάζες στα σύγχρονα συστήματα παραγωγής, οι μάζες ανταποκρίθηκαν με αναπτυσσόμενη ταξική, εθνική και κοινωνική συνείδηση, απαιτώντας κοινωνική δικαιοσύνη, αυτοδιάθεση και ελευθερία.

Κατά κάποιο τρόπο οι μεταπολεμικές γενιές βρέθηκαν παγιδευμένες σε ένα τραγικό δίλημμα. Από τη μία μεριά κληρονόμησαν τα πιο σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπισε ποτέ η ανθρωπότητα στα πλαίσια μιας συνεχώς επιταχυνόμενης ιστορικής διαδικασίας και από την άλλη είναι επιφορτισμένες με το καθήκον να βρουν λύσεις που να συγχρονίζουν την κοινωνική διαδικασία με τις δυνάμεις της τεχνοεπιστημονικής επανάστασης.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της κρίσης που περνούν τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, βρίσκονται στη φύση της παραγωγικής τους βάσης, δηλαδή στην αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Αυτή η αντίθεση εκφράζεται μέσα από την σύγκρουση μεταξύ αυτών που παράγουν και αυτών που οργανώνουν, ελέγχουν και εξουσιάζουν την παραγωγή.

Η λειτουργία και ανάπτυξη των αστικών θεσμών περνάει μέσα από ένα δύσκολο δρόμο και προσδιορίζεται από επιτυχίες και αποτυχίες. Έτσι η ιστορική πορεία του συστήματος της αστικής εξουσίας είναι αμφιλεγόμενη και σε μεγάλο βαθμό απροσδιόριστη. Οδήγησε σε πολιτικά συστήματα δημοκρατίας με βάση τη διακηρυγμένη πίστη στη λαϊκή κυριαρχία που όμως προσδιορίζεται από τις παραμέτρους και τις απαιτήσεις της εξουσίας της αστικής τάξης, ενώ ο ανταγωνισμός των ιμπεριαλιστικών συμφε-

ρόντων κατέληξε σε παγκόσμιους και τοπικούς πολέμους, φέρνοντας στο προσκήνιο τις αντιθέσεις που υπονομεύουν τη συστηματική δημοκρατική συγκρότηση. Μέσα στη δίνη των θεμελιακών αντιθέσεων της αστικής θεωρίας για την οργάνωση και άσκηση της εξουσίας, κυριαρχεί η σιδερένια λογική του ελέγχου της παραγωγής και συνεπώς η ταξική εκμετάλλευση των προϊόντων της εργασίας.

Έτσι η διατήρηση της κοινωνικής διάταξης και της εξουσίας αντανakλώνται στην λειτουργία του κράτους και της κυριαρχίας του. Σύμφυτο στοιχείο λοιπόν της ταξικής εξουσίας είναι η βία που αποτελεί κραυγαλέα αντίθεση στη διακηρυγμένη υπόθεση-θέση ότι οι άνθρωποι από τη φύση τους είναι ελεύθεροι και έχουν ίσα δικαιώματα απέναντι στη φύση, την κοινωνία, την πολιτεία, τη ζωή. Από αυτή τη μεγάλη αντίφαση γεννιέται η κοινωνική-ταξική σύγκρουση που φέρνει σε αντιπαράθεση την αστική εξουσία με τη δημοκρατία και την ολοκληρωμένη λαϊκή κυριαρχία.

Συνεπώς η ιστορία της δημοκρατίας μπορεί να μελετηθεί ως η ιστορία των καθημερινών προβλημάτων που πηγάζουν από τη λειτουργία του συστήματος, καθώς επίσης και των πολιτικών που σχεδιάζονται και εφαρμόζονται για να αντιμετωπιστούν αυτά τα προβλήματα. Όμως το ζήτημα που προκύπτει εδώ, είναι ότι δεν υπάρχουν οριστικές λύσεις για τα προβλήματα που είναι σύμφυτα με τη συστημική ταξική δομή, γιατί πραγματικές λύσεις σε δομικά προβλήματα σημαίνει ταυτόχρονα δομικές αλλαγές στο σύστημα και συνεπώς σημαίνει λύσεις στις βασικές συστημικές αντιθέσεις.

Επειδή όμως η δυναμική της παραγωγικής διαδικασίας οξύνει τις αντιθέσεις στη βάση του συστήματος και έχει συνέπεια να ανακύπτουν προβλήματα που η λογική της διατήρησης και διαχείρισης της αστικής εξουσίας δεν μπορεί να λύσει έξω από τις ενδεδειγμένες συστημικές αλλαγές, γι' αυτό το σύστημα λειτουργεί μέσα σε μία συνεχιζόμενη κρίση μεταλλαγής ή εκουγχρονισμού.

2. Το διεθνές μεταπολεμικό περιβάλλον

Στο πλαίσιο των συγκλονιστικών εμπειριών του πολιτισμού στον αιώνα μας, που χαρακτηρίζεται από δύο παγκόσμιους πολέμους, αρκετές κοινωνικές επαναστάσεις και λαϊκά-απελευθερωτικά κινήματα και αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας και της

επιστήμης, είναι αναγκαίο να κατανοηθούν τα προβλήματα και στρατηγικές ανάπτυξης της κοινωνίας στις πρωτοπόρες χώρες μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, καθώς επίσης και η δομή και λειτουργία του διεθνούς συστήματος.

Οι συνέπειες του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου σε γενικές γραμμές είναι: 1) Η συντριβή του φασισμού στη Γερμανία, Ιταλία και Ιαπωνία, 2) Η ισχυροποίηση της δύναμης και του κύρους της Σοβιετικής Ένωσης μετά τον ιδιαίτερο ρόλο της στη νίκη των συμμάχων, 3) Η εκδήλωση των λαϊκο-απελευθερωτικών κινημάτων στα Βαλκάνια, στην Ασία και Αφρική και η κατάρρευση των αποικιοκρατικών συστημάτων, 4) Η άνοδος και επικράτηση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής σαν ηγέτιδας δύναμης στον καπιταλιστικό κόσμο, αντικαθιστώντας την Αγγλία και την Γαλλία που χάνουν τις αυτοκρατορίες τους και παρακμάζουν σαν παγκόσμιες δυνάμεις, 5) Η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη και η χρησιμοποίηση της επιστήμης για πολεμικούς σκοπούς, στοιχεία απαραίτητα για την κατασκευή ατομικών όπλων, συστημάτων ραντάρ, τηλεπικοινωνιών και μεταφορών και 6) Η εξάπλωση της βιομηχανικής τεχνολογίας σε παγκόσμια κλίμακα, που προκαλεί σοβαρές κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις στον υπανάπτυκτο κόσμο, αφυπνίζοντας έτσι τις μάζες με αποτέλεσμα την δυναμική παρουσία αυτών των λαών στην παγκόσμια арένα.

Η ένταση της σύγκρουσης μεταξύ των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων κρατών κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο έλαβε μεγάλες διαστάσεις και έφερε μεγάλες και πρωτοφανείς αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις και στη σύνθεση της υποδομής βιομηχανικών συστημάτων, δημιουργώντας συγχρόνως τεράστιες απαιτήσεις στην τεχνολογία και την επιστήμη. Η σύγκρουση όμως δεν περιορίστηκε μεταξύ των εμπολέμων κρατών και ούτε τερματίστηκε με τη λήξη του πολέμου το 1945. Αντίθετα ο πόλεμος ελευθέρωσε μία δέσμη από κοινωνικές δυνάμεις που έφεραν την επανάσταση στο προσκήνιο της ιστορικής διαδικασίας σαν μοναδικό δρόμο για την ανεξαρτησία και την πρόοδο των λαών. Έτσι η σύγκρουση του παλιού και νέου μεταξύ των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων και της επανάστασης συνεχίστηκε και μετά τον πόλεμο, οδηγώντας σε νέους αμυντικούς σχηματισμούς, στρατιωτικές επεμβάσεις και αντιπαραθέσεις, όπως και στην επιταχυνόμενη ανάπτυξη της βιομηχανικής και στρατιωτικής τεχνολογίας. Αυτό το φαινόμενο οδήγησε στην τεχνοεπιστημονική επανάσταση.

Αυτή η σύγκρουση βρήκε την αντανάκλασή της στα Πανεπιστήμια των δυτικών χωρών κατά την δεκαετία του 1960, αφού

έγινε προφανής η σχέση μεταξύ της επιστήμης και τεχνολογίας και των διλημάτων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Οι τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες χρησιμοποίησαν τη δυναμική ανάπτυξη της νέας τεχνολογίας για την παραγωγή νέων συστημάτων εξοπλισμού μαζικής καταστροφής με παγκόσμια ακτίνα δράσης, όπως ήταν οι διηπειρωτικοί πύραυλοι και τα πυρηνικά υποβρύχια.

Η νέα αυτή τεχνολογία δημιούργησε αυταπάτες και ενθάρρυνε την στρατιωτική επέμβαση ενάντια στα εθνικό-απελευθερωτικά επαναστατικά κινήματα, τροφοδότησε τον ψυχρό πόλεμο και χρησιμοποιήθηκε στον ανταγωνισμό των εξοπλισμών. Η συγκαιριακή συνεργασία των συμμάχων στον πόλεμο αντικαταστάθηκε σχεδόν αμέσως από την αντιπαράθεση και τον ανταγωνισμό, δημιουργώντας έτσι επικίνδυνες καταστάσεις για την παγκόσμια ειρήνη που έβαλαν φραγμό στην εξέλιξη των διεθνών σχέσεων και της διεθνούς συνεργασίας των λαών, οριοθετείται από την εποχή που χαρακτηρίζεται ως ψυχρός πόλεμος.

Οι ταχείς ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές που γίνονται στην μεταπολεμική περίοδο στην οικονομική, τεχνική και επιστημονική φύση και δομή των βιομηχανικών συστημάτων και ιδιαίτερα οι μεταβολές στις παραγωγικές σχέσεις, δημιουργούν σοβαρά κενά στη σχέση ανάμεσα στην προσωπικότητα του ανθρώπου και την τεχνοκρατική οργάνωση της ζωής. Αυτό το φαινόμενο μεταφράζεται μέσα από την αλλοτρίωση σε αντιπαραθέσεις που επηρεάζουν ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό.

Η απαίτηση για την εναρμόνιση του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος με το παραδοσιακό λαϊκό πολιτισμό, παραμένει ανικανοποίητη, επειδή τα νέα στοιχεία επιδρούν βίαια στην παράδοση με αποτέλεσμα την αύξηση της αλλοτρίωσης και την εξαθλίωση της κοινωνικής και πολιτιστικής θέσης του ατόμου.

Καθώς η βιομηχανική επανάσταση οδηγεί στην τεχνο-επιστημονική εποχή, παρατηρούμε ότι συγχρόνως επιταχύνεται η ιστορική διαδικασία με ιδιαίτερα γοργούς ρυθμούς. Συνέπεια αυτού του φαινομένου είναι να αποκοθόμαστε από το παρελθόν, να μην μπορούμε να παρακολουθούμε το παρόν και πολύ περισσότερο μην μπορούμε να προβλέψουμε την μελλοντική πορεία. Αυτό φυσικά ελαχιστοποιεί την επίδραση του ατόμου σαν μεμονωμένη μονάδα στις εξουσιαστικές δομές και επιβάλλει συνάμα σαν επιτακτική ανάγκη την συλλογική κοινωνική προσπάθεια και συνεπώς την ταξική και κοινωνική συνείδηση του εργαζομένου, που όμως συναντάει μεγάλες δυσκολίες.

3. Η τεχνο-επιστημονική εποχή

Η διαφυγή του ανθρώπου από τους νόμους της γης, του έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσει μια πιο σφαιρική αντίληψη για τις δυνάμεις που στοιχειοθετούν τον πλανήτη μας. Ο άνθρωπος τώρα μελετά τη γη από τη διάσταση του διαστήματος.

Παράλληλα με την εκστρατεία για να ξεπεραστούν τα φυσικά όρια του διαστήματος με την ανάπτυξη της κυβερνητικής, η έρευνα στρέφεται επίσης προς την γενετική και την εξωβιολογία με στόχο να ανακαλυφθούν εκείνα τα άγνωστα στοιχεία που σχετίζονται με την ανθρώπινη βιολογική σύνθεση, καθώς επίσης και τα στοιχεία ζωής έξω από τον πλανήτη μας.

Ένα αποτέλεσμα αυτής της επιστημονικής-ερευνητικής δραστηριότητας που έχει τις ρίζες της στον ανταγωνισμό των εξοπλισμών μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, όπως και στην ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας στις τεχνολογικά αναπτυγμένες χώρες, είναι η ανάπτυξη της επικοινωνιολογίας, μιας επιστήμης που υποθέτει ότι η εξωτερική επικοινωνία με τους άλλους έχει επιτρέψει στον άνθρωπο να συσσωρεύσει εξειδικευμένες γνώσεις στις επικοινωνίες. Η θεωρία της επικοινωνίας έχει επιτρέψει στους μηχανικούς των επικοινωνιών να διακρίνουν μεταξύ του εφικτού και του μη εφικτού¹.

Για τον βιολόγο, ένας από τους στόχους της κυβερνητικής είναι να του δώσει το πλαίσιο ώστε να αναπτύξει ποσοτικές θεωρίες, που μπορούν να οδηγήσουν σε ενοποίηση της γνώσης πάντα στα διάφορα επίπεδα της βιολογικής έρευνας². Ένας άλλος σπουδαίος στόχος της κυβερνητικής, είναι η δημιουργία τεχνικών συστημάτων σκέψης. Το κλειδί στην τεχνική διάνοηση βρίσκεται στην αυτοματοποίηση μιας διερευνητικής διαδικασίας που θα παράγει χρήσιμες υποθέσεις σχετικά με την λογική που βρίσκεται πίσω από το έμπειρο περιβάλλον, παρά σε μια εφευρετική προγραμματισμένη κατεύθυνση³.

Μέχρι την εποχή μας ο άνθρωπος ήταν ικανοποιημένος με το να ζει σε μια ανοικτή οικολογία όπου κατανάλωνε πηγές ενέργειας γρηγορότερα από την αντικατάστασή τους. Τώρα όμως ο άνθρωπος συνειδητοποιεί ότι υπάρχουν όρια όσον αφορά το μέχρι πού μπορεί αυτή η διαδικασία να συνεχιστεί ασταμάτητα. Μια πιθανή εκδοχή λύσης σε αυτό το πρόβλημα είναι ο αποικισμός των άλλων πλανητών. Οι επιστήμονες που κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση σήμερα, προβληματίζονται για την ποικιλία των χαρακτηριστικών που πρέπει να έχει ένας πλανήτης για να μπορεί να γίνει κατοικήσιμος, καθώς επίσης και για τις απαραίτητες

ιδιότητες που θα πρέπει να έχουν οι αστέρες, ώστε να λειτουργήσουν σαν κατάλληλοι ήλιοι σε τέτοιους πλανήτες⁴.

Το πρόβλημα της εξασφάλισης βιομηχανικής ενέργειας για το μέλλον βρίσκεται στην ικανότητα εκμετάλλευσης άλλων πηγών ενέργειας πέρα από γεωλογικά κοιτάσματα καύσης, δηλαδή στην πυρηνική ενέργεια σήμερα και στην ηλιακή στο μέλλον. Τα όρια της βιομηχανικής ανάπτυξης θα προσδιοριστούν όχι από την έλλειψη ενέργειας, αλλά από τον χώρο και τους υλικούς περιορισμούς που έχει η γη μαζί με τα οικολογικά προβλήματα που δημιουργούνται από την ανάπτυξη. Συγκριτικά με τις δυνατότητες των νέων μορφών ενέργειας όπως η ηλιακή ακτινοβολία, η γεωθερμική και παλλοιοριακή ενέργεια, υπολογίζεται ότι είναι της τάξης των 173.035×10^{12} Watts, από τα οποία το 99,8% αντιστοιχεί στην ηλιακή ακτινοβολία.

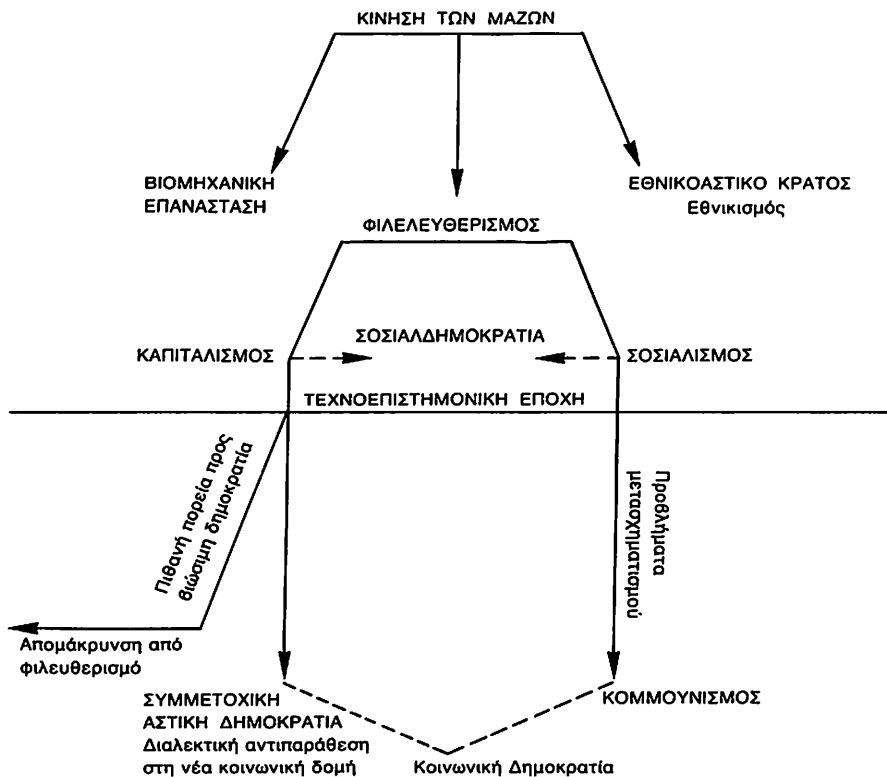
Η παγκόσμια κατανάλωση της ενέργειας διπλασιάζεται σχεδόν κάθε δέκα χρόνια. Το ανώτατο όριο της παραγωγής των Ηνωμένων Πολιτειών σε άνθρακα θα φτάσει μεταξύ 2100 και 2150 μΧ, ενώ αυτό του πετρελαίου έφτασε ήδη το 1980. Αυτό σημαίνει πως τα ορυκτά καύσιμα θα τελειώσουν ίσως μέσα στους επόμενους αιώνες και συνεπώς θα χρειαστούμε άλλες μορφές ενέργειας. Καθώς η γεωθερμική ενέργεια και ο άνθρακας ήδη χρησιμοποιούνται η καλύτερη προοπτική βρίσκεται στην ηλιακή και πυρηνική ενέργεια.

Η γνώση και τεχνολογία για την χρησιμοποίηση της ηλιακής ενέργειας σε μεγάλη κλίμακα είναι ήδη έτοιμη, αν και υπάρχουν ακόμη σοβαρά προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν όπως και στην περίπτωση της πυρηνικής ενέργειας. Πρέπει εδώ να υπογραμμιστεί ότι ενώ δυνητικά υπάρχουν απεριόριστες πηγές ενέργειας, δεν υπάρχει παράλληλα και απεριόριστη δυνατότητα κατασκευής μονάδων παραγωγής ενέργειας. Έτσι ο ρυθμός ανάπτυξης που έχουμε μέχρι σήμερα στην βιομηχανική παραγωγή και την δημογραφική ανάπτυξη, δεν μπορεί να διατηρηθεί, χωρίς να υπερβούμε τα όρια των δυνατοτήτων του πλανήτη μας και να προσανατολιστούμε στην εγκατάσταση του ανθρώπου στο πλανητικό σύστημα. Ο προβληματισμός σήμερα στηρίζεται στην υπόθεση ότι η ανάπτυξη θα συνεχιστεί και συνεπώς θα πρέπει να προσανατολίσουμε τη σκέψη και το σχεδιασμό μας ανάλογα⁵.

Η φυσιογνωμία και κατεύθυνση της ιστορικής κίνησης στο τέλος του 18ου αιώνα μέχρι σήμερα και οι μελλοντικές της προεκτάσεις μπορούν να δοθούν μέσα από την παρακάτω γενική σχηματική παράσταση (Διάγραμμα 1). Εδώ το γενικό και μαζικό φαι-

νόμενο εκφράζεται μέσα από την κίνηση των μαζών με κεντρικούς άξονες την βιομηχανική επανάσταση, την συγκρότηση του εθνικού αστικού κράτους και τον εθνικισμό και τον φιλελευθερισμό που περιέχει τις γενικές υποθέσεις και λογικές του Διαφωτισμού, δηλαδή των επιστημονικών ανακαλύψεων που έφεραν επαναστατικές αλλαγές στον προσανατολισμό και τρόπο διανοήσης των Ευρωπαίων μελετητών. Από εκεί και πέρα η ανάπτυξη του καπιταλισμού και οι αγώνες του εργατικού και επαναστατικού κινήματος, δημιουργούν τις προσδοκίες για έναν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Η τεχνοεπιστημονική εποχή που θεμελιώνεται μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, αποτελεί το νέο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας που καθορίζει την παραπέρα ανάπτυξη και ανταγωνισμό των κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων, καθώς επίσης και την πορεία και το περιεχόμενο του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Διάγραμμα 1

Η μετάβαση από την φεουδαρχική κοινωνία στα σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά συστήματα, περνάει από τα ακόλουθα γενικά αναπτυξιακά στάδια: 1) προκαπιταλιστική-βιομηχανική κοινωνία πριν το 1775, 2) βιομηχανική εποχή από το 1775 μέχρι το 1950, 3) ωρίμανση της βιομηχανικής εποχής και το πέρασμα στην τεχνοεπιστημονική εποχή από το 1950 μέχρι το 2000 για τις αναπτυγμένες χώρες, όπου θα αρχίσει η συστηματική επαφή με εγκαταστάσεις-δορυφόρους στην γήϊνη τροχιά, 4) διαστημική εποχή με μια πρώτη φάση την εγκατάσταση του ανθρώπου στο ηλιακό πλανητικό σύστημα και στο διάστημα έξω από το πλανητικό μας σύστημα και τέλος σε μία επόμενη, 5) εξάπλωση της νέας τεχνολογίας σε παγκόσμιο επίπεδο και μετάβαση των κοινωνιών στην τεχνικοεπιστημονική εποχή.

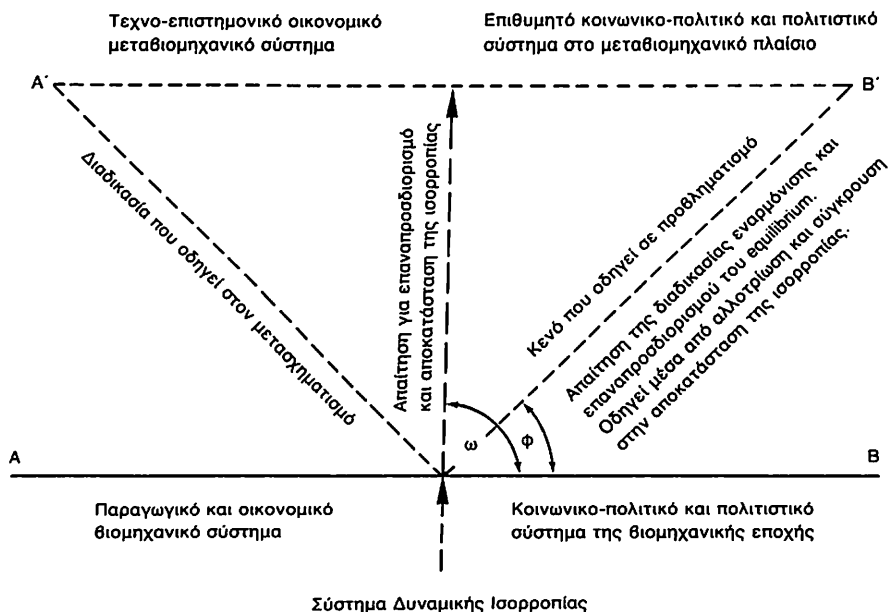
Οι Herman Kahn, William Brown and Leon Martel στο βιβλίο τους *The Next 200 Years*, περιγράφουν το σενάριο της παγκόσμιας ανάπτυξης για τους επόμενους δύο αιώνες, δημιουργώντας έτσι το μοντέλο του παρελθόντος και του μέλλοντος της ιστορικής κίνησης. Η περίοδος λοιπόν από το 1775 έως το 2175 εμπεριέχει την μεγάλη μετάβαση όπου από 750 εκατομμύρια πληθυσμό θα φτάσουμε στα 15 δισεκατομμύρια, από 150 δισεκατομμύρια δολάρια μικτού παγκόσμιου προϊόντος θα φτάσουμε στα 300 τρισεκατομμύρια και από 200 δολάρια κατά κεφαλήν εισόδημα θα φτάσουμε στις 20.000 δολάρια⁶.

Έτσι από τις προβιομηχανικές κοινωνίες του 1775 μέχρι τις βιομηχανικές του 1875, η διαφορά εισοδήματος μεταξύ των πλουσίων και φτωχών διευρύνεται από 5 προς 1 σε 20 προς 1. Από το 1875 έως το 1950 εμφανίζονται οι μαζικές καταναλωτικές κοινωνίες στην Ευρώπη, την Ιαπωνία και την Βόρειο Αμερική. Στις επόμενες τέσσερις δεκαετίες που κυλούν μεταξύ 1950 και 1990 εμφανίζονται οι σούπερ-βιομηχανικές κοινωνίες, ενώ από το 1990 έως το 2025 προβάλλουν οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες στις περισσότερες δυτικές χώρες, στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στις Ασιατικές χώρες του Ειρηνικού Ωκεανού. Τέλος μεταξύ του 2025 και του 2175 η μεταβιομηχανική κοινωνία εξαπλώνεται και σταθεροποιείται σε ολόκληρο τον πλανήτη⁷, με παράλληλη σύγκλιση στην διαφορά εισοδήματος σε 10 προς 1 αφού κατά την περίοδο 1990-2025 υπολογίζεται σε 200 προς 1.

Τα προβλήματα προσαρμογής των κοινωνικών συστημάτων στις δυνατότητες και απαιτήσεις της τεχνικοεπιστημονικής εποχής, περνούν μέσα από το γενικό μοντέλο που προσδιορίζει τη σχέση μεταξύ τεχνολογίας και πολιτισμού, παραγωγικής διαδικασίας και κοινωνικής δομής, πολιτικής δομής και εξουσίας, κοινω-

νικού και πολιτικού μετασχηματισμού, εναρμόνισης μεταξύ λαϊκής θέλησης και διακυβέρνησης και τέλος λήψης αποφάσεων και λαϊκής κυριαρχίας (Διάγραμμα 2).

Διάγραμμα 2
Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ω = γωνία σύγκρουσης μεταξύ της τεχνοεπιστημονικής βάσης του μεταβιομηχανικού συστήματος και του κοινωνικο-εξουσιαστικού και πολιτιστικού εποικοδομηματος της βιομηχανικής εποχής.

Η τεχνο-επιστημονική εποχή εκφράζεται στην υποδομή ενός κοινωνικο-οικονομικού συστήματος με τους νέους τρόπους παραγωγής όπου κυριαρχεί η αυτοματοποίηση της βιομηχανίας, το εκτεταμένο και εξελισσόμενο δίκτυο των αεροπορικών μεταφορών, τα συστήματα των ηλεκτρονικών υπολογιστών και τα συστήματα πληροφορικής. Η επιστημονική έρευνα είναι ένα άλλο θεμελιακό στοιχείο της υποδομής, που παίρνει συγκεκριμένη οργανωμένη μορφή από την αρχή του αιώνα μας και διοχετεύεται μέσα από οργανωμένες δομές.

Οι αστικές θεωρίες του δεκάτου ενάτου αιώνα φαίνεται να είναι πλέον ξεπερασμένες και συχνά δυσλειτουργικές σε σχέση

με τα σημερινά προβλήματα. Εκείνα που λείπουν σ' αυτές τις ιδεολογίες είναι ίσως το βάθος και η ικανότητα της γρήγορης προσαρμογής στις σύγχρονες επιστημονικές και τεχνολογικές αναπτυξιακές διαδικασίες με βάση την κυβερνητική, την επικοινωνιολογία, την γενετική και την εξωβιολογία. Η βιομηχανική κοινωνία που προκαλείται από την συνεχή τεχνολογική αλλαγή, δεν μπορεί να ενσωματώσει τις πιέσεις που γεννιούνται από αυτή την αλλαγή χωρίς να διαθέτει την ισχυρή πολιτιστική υποδομή η οποία σφύρηλατήθηκε μέσα στους αιώνες. Αυτός ο πολιτισμός πρέπει να εμπεριέχει την πιο βαθειά γνώση που είναι ριζωμένη στην ανθρώπινη προσπάθεια και να προσδιορίζει την σχέση μεταξύ του ανθρώπου και του υλικού κόσμου.

Απουσιάζει λοιπόν η κλασική ενδεδειγμένη πολιτιστική παράδοση όπως εκείνη του ελληνικού πολιτισμού με την πλούσια σκέψη και τον ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό. Αυτός ο συγκεκριμένος πολιτισμός αποτελεί αναμφισβήτητα ένα μοναδικό φαινόμενο σχετικά με το βάθος του προβληματισμού που περιέχει στη διερεύνηση της φύσης της διάνοησης και του πνεύματος. Η ανάγκη εναρμόνισης της κοινωνικο-πολιτικής και πολιτιστικής παράδοσης με το νέο επιστημονικο-τεχνικό και οικονομικό σύστημα, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανικανοποίητη στην εποχή μας. Αυτός ο φαινομενικά ατελείωτος αγώνας του ανθρώπου για υλική του ικανοποίηση, αντανakλά ενδεχομένως την πραγματική έλλειψη ασφάλειας και την αλλοτρίωσή του από τις φυσικές και κοινωνικές του ρίζες.

Ανάλογα κοινωνικά φαινόμενα βρίσκει κανείς και σε εκείνες τις περιόδους της ιστορίας που συναντάμε κατά την παρακμή του πολιτισμού. Κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. η κρίση των κοινωνικο-πολιτικών θεσμών δημιούργησε παρόμοιες μορφές αλλοτρίωσης και εκφυλιστικής υλιστικής συμπεριφοράς. Ο άνθρωπος μπροστά σε μια δραματική κρίση του παραδοσιακού του πολιτισμού και του κοινωνικού του περιβάλλοντος και αντιμέτωπος με το χάος της οικουμένης, σ' ένα κόσμο τόσο παράξενο και διαφορετικό από εκείνον που γνώριζε και προσδιόριζε σαφώς με επίκεντρο την πόλη-κράτος, περιπλανήθηκε χωρίς σκοπό και κατεύθυνση, προσπαθώντας να βρει ασφάλεια μέσα από την ατομική ικανοποίηση και τις υλικές κατακτήσεις.

Η αξία της επανεξέτασης του κλασικού ελληνικού πολιτισμού και του πιθανού ρόλου του στην ανάπτυξη μιας κοινωνικο-πολιτικής κουλτούρας στην μεταβιομηχανική κοινωνία, μπορεί να διαφανεί μέσα από τις παρακάτω διερευνητικές υποθέσεις. Η πρώτη υπόθεση αφορά την κρίση στην ιδεολογία και εκφράζεται

από τον γρήγορο ρυθμό της τεχνολογικής και επιστημονικής ανάπτυξης που έχει δημιουργήσει ριζικές αλλαγές στο εποικοδόμημα και στη βάση των κοινωνικών συστημάτων που έχουν ήδη ξεπεράσει ή που προκάλεσαν τα ιδεολογικά συστήματα που γεννήθηκαν στην αρχή της εκβιομηχάνισης. Η δυναμική της ιστορικής κίνησης με αφετηρία την κίνηση των μαζών, εκφράζεται μέσα από τους βασικούς άξονες που προσδιορίζουν η βιομηχανική επανάσταση, η εθνική ολοκλήρωση και η ιδεολογική ανάπτυξη (Διαγράμματα 1 και 2).

Οι ιδεολογίες του εθνικισμού και του παραδοσιακού αστικοφιλευθερισμού, έχουν τώρα πια γίνει δυσλειτουργικές μέσα σε ένα κόσμο που χαρακτηρίζεται από αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση. Τα πολύ μεγάλα ζητήματα όπως η εξερεύνηση του διαστήματος, η ενεργειακή κρίση, η δημογραφική ανάπτυξη και η παραγωγή τροφίμων, απαιτούν την άμεση συμμετοχή του κυβερνητικού μηχανισμού και την οργάνωση και σχεδιασμό σε επίπεδο κεντρικής εξουσίας για αποτελεσματική διοίκηση. Αυτά τα προβλήματα έχουν προκαλέσει την ιδεολογική βάση της αστικής και κοινωνικής δημοκρατίας.

Ενώ δηλαδή τα ιδεολογικά στοιχεία της συμμετοχικής δημοκρατίας προσανατολίζονται στην αναδιοργάνωση της κοινωνίας και των παραγωγικών σχέσεων με σκοπό να επιτευχθεί η κοινωνική δικαιοσύνη και ελευθερία, η αστική τάξη φαίνεται να παραμένει προσηλωμένη στον κοινωνικό έλεγχο και την τεχνοκρατική λογική ανάπτυξης, εφόσον η αστική κουλτούρα γίνεται το στοιχείο που διαχέει και ρυθμίζει τις ανθρώπινες σχέσεις σε διαφορετική κατεύθυνση από την κοινωνική συνοχή και ομόνοια.

Η δεύτερη υπόθεση αφορά τον πολιτισμό στις βιομηχανικές κοινωνίες. Ο γρήγορος ρυθμός της τεχνο-επιστημονικής επανάστασης κατευθύνει την παραγωγική διαδικασία μέσα από τα συστήματα της κυβερνητικής, των επικοινωνιών και της αυτοματοποίησης σε μια νέα φάση που εμφανίζεται σαν η μετα-βιομηχανική εποχή. Η ασταθής δυναμική ισορροπία (equilibrium) μεταξύ του τεχνο-επιστημονικού παραγωγικού συστήματος και του αντίστοιχου κοινωνικοπολιτικού και πολιτικού συστήματος που χαρακτηρίζει την βιομηχανική κοινωνία, δεν υπάρχει πια. Αυτή η ισορροπία καταστράφηκε εξαιτίας της σύγκρουσης μεταξύ των μεταβλητών Α και Β όπως εκφράζονται στο Διάγραμμα 2.

Η νέα παραγωγική βάση της μετα-βιομηχανικής διαδικασίας έχει αλλάξει τις παραγωγικές σχέσεις και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων κυρίαρχων ελίτ στο εποικοδόμημα όπως είναι οι σχεδιαστές πολιτικής, οι υπεύθυνοι αποφάσεων, οι διευ-

θυντές. Προκάλεσε επίσης πρόσθετες ριζικές ποιοτικές και ποσοτικές αλλαγές στο εποικοδόμημα με τη δημιουργία μιας μεγάλης στρατιάς εργαζομένων με πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Αυτό το νέο στοιχείο που χαρακτηρίζεται από την πρόσβαση στην πληροφόρηση, αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού που μαζί με τους αγρότες και τους βιομηχανικούς εργάτες, αποτελούν τον πληθυσμό που κυριαρχεί στην παραγωγική βάση του τεχνο-επιστημονικού συστήματος.

Αυτές οι νέες ελίτ στο εποικοδόμημα που είναι γνωστές πια σαν τεχνοκράτες, όπως και οι εργαζόμενοι με πανεπιστημιακή εκπαίδευση, κατάγονται κυρίως από τα μικροαστικά στρώματα, τους αγρότες και εργάτες. Είναι δηλαδή σε μεγάλο βαθμό παιδιά των κατωτέρων τάξεων.

Η πολιτιστική παράδοση των νέων ελίτ λοιπόν αντιστοιχεί με την ταξική τους καταγωγή. Όμως η θέση που κατέχουν στο εποικοδόμημα και οι λειτουργίες που εκτελούν για το σύστημα, απαιτούν την πλήρη αστικοποίησή τους. Το συνολικό αποτέλεσμα εδώ είναι ότι αυτές οι ελίτ απαρνούνται τις παραδοσιακές πολιτιστικές ρίζες και τις αντικαθιστούν με στοιχεία της αστικής ζωής. Στον βαθμό που αυτή η «δική τους» κουλτούρα δεν είναι δική τους, αλλά είναι δανεισμένη από την αστική παράδοση, αποτελεί ένα ομοίωμα της αστικής κουλτούρας που περιέχει κυρίως τους τύπους χωρίς την ποιότητα και ουσία αυτής της κουλτούρας.

Έτσι το περιεχόμενο της καθημερινής ζωής βρίσκεται μέσα στις τεχνοκρατικές και μηχανιστικές φόρμες όπου η αυστηρά πειθαρχημένη και δομημένη διαδικασία της δουλειάς χωρίς στοιχεία ικανοποίησης έξω από την υλική αμοιβή, παίρνει την μορφή μιας αναχρονιστικής έκφρασης.

Η εργασία για τα μικροαστικά στρώματα στην καπιταλιστική κοινωνία γίνεται ο πρωταρχικός σκοπός της ζωής και η αμοιβή έχει μόνο χρηματικό χαρακτήρα. Γίνεται έτσι μια ανταλλαγή της εργασίας με χρήμα ώστε το άτομο να εξαγοράζει τα απαραίτητα υλικά αγαθά που συχνά ανταποκρίνονται μόνον στις ανάγκες της επιβίωσης. Σπάνια αυτή η σύλληψη και μορφή εργασίας αγγίζει τα όρια των άλλων διαστάσεων του συστήματος *άνθρωπος*.

Εργασία → Άνθρωπος	λογική
	φαντασία
	διαίσθηση
	ψυχή

Στον κλασικό ελληνικό πολιτισμό η σύλληψη αυτού του τύπου της εργασίας έχει αρνητικό χαρακτήρα, αφού η εργασία τέτοιου είδους περιγράφεται σαν δουλειά που είναι η εργασία

των δούλων στο δουλוקτητικό σύστημα παραγωγής ή των ρομπότ στην εποχή μας.

Η ώριμη σύλληψη της ενασχόλησης ταυτίζεται με την δημιουργία και την παραγωγή έργου, δηλαδή την εργασία. Εδώ η εργασία έχει ολοκληρωμένο χαρακτήρα, γιατί ενώ εξασφαλίζει τα μέσα για την αγορά των αναγκαίων αγαθών, ταυτόχρονα φέρνει τόσο ψυχολογική όσο και πνευματική ικανοποίηση μέσα από την έκφραση της ανθρώπινης προσωπικότητας στην παραγωγή έργου. Η εργασία λοιπόν παρέχει το υλικό και ψυχολογικό εισόδημα, ενώ το προϊόν της, το έργο, είναι ένα δημιουργήμα που απαιτεί το συνδυασμό λογικής, φαντασίας, διαίσθησης και πνεύματος. Έτσι η εργασία γίνεται μια δημιουργική διαδικασία όπου το άτομο λειτουργεί σε αρμονία μεταξύ του εαυτού του και του κόσμου που τον περιστοιχίζει. Εδώ ο άνθρωπος ψάχνει για να καθορίσει τη σχέση του με την κοινωνία, τον κόσμο και τις δυνάμεις πέρα από τα συστήματα που γνωρίζει. Η έρευνά του μέσα από το δημιουργικό του λειτούργημα, γίνεται το μέτρο των πραγμάτων. Αυτού του είδους η εργασία εφοδιάζει τον άνθρωπο με συνεχή πρόκληση, ο οποίος έτσι διατηρεί τον ενεργό του ρόλο στην κοινωνική διαδικασία, αποφεύγοντας έτσι την αποξένωσή του από τον κόσμο.

Για να αντέξει και επιβιώσει μια βιομηχανική κοινωνία στον συνεχιζόμενο και επιταχυνόμενο βομβαρδισμό της τεχνολογικής αλλαγής, πρέπει να έχει μια πολύ ισχυρή πολιτιστική υποδομή. Τα στοιχεία και ο συνδετικός ιστός της υποδομής πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να περιέχει μέσα από μια διαλεκτική διαδικασία τις πιο βαθιές γνώσεις και εμπειρίες της ανθρώπινης φύσης. Δεδομένου ότι ο πολιτισμός στο σύνολό του έχει συσσωρεύσει τέτοιες γνώσεις, η διαλεκτική ανάπτυξη των κοινωνικών συστημάτων σήμερα δίνει την δυνατότητα για ένα πιο ανεπτυγμένο στάδιο πολιτισμού στην τεχνο-επιστημονική εποχή. Ο ελληνικός πολιτισμός περιέχει στο σύνολό του ένα πλούσιο απόθεμα γνώσεων και εμπειριών για την προσπάθεια του ανθρώπου να ρυθμίσει τις σχέσεις με το φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον, το οποίο μπορεί να χρησιμεύσει σαν θεμελιακό στοιχείο στη βάση της πολιτιστικής υποδομής της τεχνο-επιστημονικής κοινωνίας.

Τα γενικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού στην αρχαία αταξική ή ταξική κοινωνία, περνάνε μέσα από αυτά τα αντικειμενικά περιοριστικά όρια της υλικής του βάσης που προσδιορίζονται από την διαδικασία παραγωγής και την κοινωνική συγκρότηση. Εδώ ο πολιτισμός κινείται πρωταρχικά πάνω στους τροχούς της ανθρώπινης ενέργειας. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος περιορίζε-

ται σε επαγγέλματα και ασχολίες για τα οποία δεν έχει επιλογή. Συνεπώς η αξιοπρέπεια των ανθρώπων συμβιβάζεται από την αντικειμενική κατάσταση που χαρακτηρίζει την παραγωγική διαδικασία. Το μεταφορικό σύστημα και οι επικοινωνίες, βρίσκονται σε πρωτόγονη κατάσταση και σε μεγάλες αυτοκρατορίες όπως η περσική, το πρόβλημα είναι εξαιρετικά δύσκολο και παράγει σοβαρές επιπτώσεις στην κοινωνικο-πολιτιστική διαδικασία. Τα πολιτικά συστήματα της μοναρχίας και τυρρανίας ενισχύονται από αυτές τις συνθήκες. Το δημοκρατικό σύστημα που προϋποθέτει άμεση επικοινωνία μεταξύ κυβέρνησης και μαζών, συναντάει σοβαρά εμπόδια στην ανάπτυξή του. Η συντριπτική πλειοψηφία των μαζών αποτελείται από αγράμματους ανθρώπους που κατευθύνονται ψυχολογικά από το αίσθημα της υποταγής και λατρείας προς τα μυστήρια, τους άγριους θεούς και τη σκληρή ή και θεοποιημένη προσωπικότητα των ηγετών. Ο κοινός άνθρωπος που δεν έχει ανεπτυγμένη προσωπικότητα και κοινωνική συνείδηση δεν υπάρχει. Αυτός ο άνθρωπος αναπτύσσεται μέσα σε ένα κοινωνικο-πολιτικό κλίμα που υποστηρίζει την αυθαίρετη υποταγή του ατόμου προς την δοσμένη εξουσία. Έτσι ο κοινωνικός άνθρωπος αναδύεται βασικά μέσα στα όρια του συστήματος πόλη-κράτος της κλασικής Ελλάδας.

Εδώ το πρόβλημα της έλλειψης ενός αποτελεσματικού συστήματος μεταφορών είναι σε σημαντικό βαθμό λυμένο, αφού ο πληθυσμός είναι βασικά ομοιογενής και διαμένει στο άστυ ή σε σχετικά μικρότερη απόσταση από το κέντρο που μπορεί να καλυφθεί από τα υπάρχοντα μέσα μεταφοράς σε σχετικά λογικό χρονικό διάστημα. Παράλληλα το ναυτικό παρέχει κρίσιμη υποστήριξη στο σύστημα μεταφορών.

Μέσα στην ελληνική πόλη-κράτος ο άνθρωπος εκπολιτίζει και μορφοποιεί τους θεούς, αναπτύσσει την επιστήμη και φιλοσοφία και προβληματίζεται για να εντοπίσει και αναγνωρίσει εκείνες τις δυνάμεις που προσδιορίζουν την φύση του. Χαρακτηριστικά παρατηρούμε ότι ο Αθηναίος πολίτης του 5ου αιώνα ξεχωρίζει για την προσωπικότητά του. Έτσι εάν συγκρίνουμε τον αριθμό των γνωστών Αθηναίων με το συνολικό αριθμό γνωστών προσώπων στον εξωελλαδικό κόσμο της αρχαιότητας, παρατηρούμε ότι υπερτερεί ο αριθμός των πρώτων. Αυτή η σύγκριση υπογραμμίζει την ανάπτυξη της ατομικής προσωπικότητας.

Ο κοινός άνθρωπος στην Αθήνα, καθοδηγούμενος από την ιδεολογία της λαϊκής κυριαρχίας και ελευθερίας, γίνεται ένα οργανικό στοιχείο του κοινωνικο-πολιτικού του συστήματος με ελεύθερη βούληση, που εξασκεί επιρροή και έλεγχο πάνω στην

οργάνωση και συμπεριφορά της κοινωνίας. Η αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμου και των κοινωνικών δυνάμεων αναπτύσσει τον πολιτισμό και τους πολιτικο-κοινωνικούς θεσμούς.

Ο εργαζόμενος στην πόλη-κράτος αμείβεται με υλικό και ψυχικό εισόδημα. Η αλληλεπίδραση μεταξύ του εργαζομένου και του περιβάλλοντός του, δίνουν στην εργασία μία δημιουργική διάσταση που αποθαρρύνει εκείνο το είδος των κοινωνικών πιέσεων που παράγουν την αλλοτρίωση. Έτσι τα προϊόντα των βιοτεχνιών σχετίζονται με την παραγωγή έργου. Εκεί δηλαδή ο άνθρωπος ήταν δραστήριος μέτοχος στην ανάπτυξη του πολιτισμού. Αντίθετα ο άνθρωπος στην βιομηχανική και τεχνο-επιστημονική κοινωνία, εμφανίζεται διακατεχόμενος από την αίσθηση της απώλειας του ελέγχου και περιπλανώμενος χωρίς κατεύθυνση μπροστά στην ορμή της αναπτυσσόμενης τεχνολογικής διαδικασίας.

Συνοπτικά μπορούμε να υπογραμμίσουμε ότι ο κλασικός πολιτισμός απελευθέρωσε τον άνθρωπο από τα σκοτεινά μυστήρια του φυσικού περιβάλλοντος, εκπολίτισε τους πρωτόγονους ανατολικούς θεούς φέρνοντάς τους κάτω από τον έλεγχο της λογικής και φαντασίας και τοποθέτησε τον άνθρωπο στο επίκεντρο του σύμπαντος. Ακόμα, ανέπτυξε την επιστήμη και φιλοσοφία αναγνωρίζοντας την λογική σαν την βάση του συστήματος νους. Η αρμονία μεταξύ του ορθολογικού και μη ορθολογικού στοιχείου μέσα στον άνθρωπο, αποτελεί κεντρικό στοιχείο προβληματισμού στην προσπάθεια ανάπτυξης ενός ανθρωποκεντρικού πολιτισμού που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική και κοινωνική σκέψη. Η ανάπτυξη του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος περνάει μέσα από την σύγκρουση ανάμεσα στις ορθολογικές και μη ορθολογικές δομές της ανθρώπινης φύσης. Εδώ και οι δύο «φύσεις» εκφράστηκαν μέσα από τους δικούς τους όρους και «απελευθερώθηκαν».

Στον Αχιλλέα η ανορθολογική φύση εκφράζεται μέσα από την βιαιότητα, το θάρρος, την τόλμη, το πάθος και την μαχητικότητα σε τέτοιο βαθμό που αυτές οι ιδιότητες συμπεριφοράς κυριάρχησαν πάνω στις δυνάμεις της λογικής. Ο Απόλλωνας αντιπροσωπεύει τον πεφωτισμένο ήρωα που στο χαρακτήρα του συνδυάζονται τα καλύτερα από τα ανθρωπολογικά στοιχεία του Αχιλλέα, αλλά που επίσης οι δυνάμεις της λογικής, της διαίσθησης και της φαντασίας συναγωνίζονται με τα ανθρωπολογικά στοιχεία του Διονύσου, αυτού του ήρωα-θεού στο πρόσωπο του οποίου ο ανταγωνισμός μεταξύ του νου και της συναισθηματικής δομής έχει μετασηματιστεί σε μια σχέση αυθόρμητης και τέλει αρμονίας.

Έτσι ο Διόνυσος γίνεται η δημιουργία-αποκορύφωμα του ελληνικού πολιτισμού, το «μοντέλο» της σύνθεσης σοφίας, γνώσης, αρετής, αλήθειας, ελευθερίας, ανθρωπισμού και πάθους για τη ζωή και τη χαρά.

Από τότε ο πολιτισμός ανταγωνίζεται να δημιουργήσει το κοινωνικό περιβάλλον όπου ο κοινός άνθρωπος θα εναρμονίσει το φυσικό πλαίσιο που τον περιστοιχίζει με τις υποκειμενικές δυνάμεις της ανθρώπινης υπόστασης, θέμα που αποτελεί πρόβλημα μεγάλης σημασίας στην μετα-βιομηχανική εποχή. Η πολιτιστική κρίση που πλήττει την βιομηχανική και μεταβιομηχανική κοινωνία σήμερα υπογραμμίζει ακόμα περισσότερο το πρόβλημα.

Η ανάπτυξη της ιδέας της ελευθερίας και της κοινωνικής ισότητας που έγιναν τα θεμελιακά στοιχεία της δημοκρατικής παράδοσης, δείχνουν το μέγεθος της προσφοράς του κλασσικού ελληνικού πολιτισμού και προκαλούν σήμερα τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες να προχωρήσουν στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Στην αστική βιομηχανική κοινωνία η ιδέα της ελευθερίας είναι επηρεασμένη από την έμφαση στην κυριαρχία της καπιταλιστικής τάξης και δεν μπορεί να αποκτήσει καθολική ολοκλήρωση. Στερείται αυθορμητισμού και της ψυχικής ολοκλήρωσης που θα αγάλιαζε όλο το λαό και συνεπώς θα περιόριζε και θα έλεγχε τη χαρά. Είναι πειθαρχημένη, απαιτητική και προσδιορίζεται από τεχνική συμμετρία. Είναι ριζωμένη σε εκείνο το παρελθόν που καθορίζεται από την περιορισμένη ιστορική εμπειρία της αστικής τάξης. Χαρακτηρίζεται από μια αγωνιώδη προσπάθεια να φτάσει πριν μείνει απελπιστικά πίσω από το ιστορικό γίνεσθαι και από την ικανότητα του ανθρώπου να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα που ολοένα επεκτείνεται.

4. Η πολιτικο-κοινωνική κρίση

Η υπόθεση εδώ θέλει να επισημάνει ότι η κρίση στην ιδεολογία και τον πολιτισμό θα οδηγήσει σε μια εκτενή κοινωνικο-πολιτική σύγκρουση με βαθύ προβληματισμό σε αναζήτηση ενός σύγχρονου συστήματος θεσμών και αξιών. Το σύστημα αξιών της βιομηχανικής κοινωνίας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί εύκολα σαν άξονας αναφοράς για την κατανόηση των προβλημάτων της μεταβιομηχανικής εποχής, γιατί η ικανοποίηση της ιδεολογικο-πολιτικής κρίσης απαιτεί μια ριζοσπαστική αναγέννηση. Η συνεχιζόμενη βιομηχανική επανάσταση έχει δημιουργήσει νέα στοιχεία στο σύστημα παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης και έχει αλλάξει δραστικά τον κύκλο ζωής των κοινωνικών τάξεων.

Στην αμερικανική κοινωνία η παραδοσιακή κοινωνική δομή της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, της αστικής τάξης και των αγροτών, δούλων και εργατών έχει τώρα μεταβληθεί και περιέχει την αστική τάξη, την εκτεταμένη κρατική γραφειοκρατία, τα μεσαία και μικρομεσαία στρώματα που περιλαμβάνουν αυτούς που έχουν εξειδικευθεί στο σύστημα παραγωγής και υπηρεσιών και κατέχουν σημαντική θέση στην παραγωγική δομή και στις υπηρεσίες ή εργάζονται σε στρατηγικούς βιομηχανικούς και τεχνολογικούς κλάδους, τους αγρότες και μικρομεσαίους επιχειρηματίες, τους βιοτέχνες και ελεύθερους επαγγελματίες και τα κατώτερα στρώματα που αποτελούνται από ένα μείγμα εργαζομένων του αγροτικού και βιομηχανικού τομέα, το οποίο μάλιστα έχει αποδεχτεί το καταναλωτικό και πολιτιστικό μοντέλο των μεσαίων και μικρομεσαίων στρωμάτων.

Οι απαιτήσεις της τεχνολογικής επανάστασης έχουν διαμορφώσει ένα νέο περιβάλλον στις εργασιακές σχέσεις των ανθρώπων με βάση την πνευματική προσπάθεια. Η φυσική ενέργεια του ανθρώπου δεν αρκεί πλέον για να ικανοποιήσει την αυτοματοποιημένη νέα διαδικασία παραγωγής με βάση τα συστήματα ρομποτικής και πληροφορικής. Τώρα επιστρατεύεται ο νους και μάλιστα αυτός αποτελεί το κεντρικό στοιχείο στο παραγωγικό σύστημα. Έτσι ο εργαζόμενος στην μεταβιομηχανική κοινωνία θα πρέπει να λειτουργεί συνεχώς μέσα στο πλαίσιο των συγκεκριμένων τεχνο-επιστημονικών προδιαγραφών, όπως αυτό καθορίζεται από το πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας, στηριζόμενος πρωταρχικά στο σύστημα παιδείας και πληροφόρησης.

Ο εργαζόμενος λοιπόν στην τεχνο-επιστημονική εποχή, ζει μέσα στην νέα παραγωγική διαδικασία χρησιμοποιώντας το νου του σαν βάση της συσσώρευσης και της επεξεργασίας πληροφοριών που εφαρμόζονται στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Η ειδίκευση και η έρευνα μέσα από ένα εκτεταμένο και σε βάθος οργανωμένο σύστημα παροχής και επανακύκλωσης γνώσεων, αποτελεί θεμελιακό παράγοντα που σηματοδοτεί την αποτελεσματικότητα, την παραγωγικότητα και τον εκσυγχρονισμό.

Αποτέλεσμα των πρωτοφανών αλλαγών στο παραγωγικό σύστημα, είναι οι απαιτήσεις για μετασχηματισμό στις εξουσιαστικές δομές που εκδηλώθηκαν έντονα στις καπιταλιστικές κοινωνίες από την δεκαετία του 1960. Έτσι η αναγκαιότητα αλλαγής ώστε να διευρυνθεί η δημοκρατία στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο με την ένταξη των στρωμάτων και ομάδων που βρίσκονταν περιθωριοποιημένες, έγινε το κύριο αίτημα το οποίο απειλούσε την σταθερότητα και την ανάπτυξη των αστικοδημοκρατι-

κών συστημάτων. Κάτω από την δυναμική επίδραση της τεχνο-επιστημονικής αλλαγής και τον μετασχηματισμό των παραγωγικών δυνάμεων, η ασταθής και δυναμική ισορροπία (equilibrium) των παραγωγικών και κοινωνικών δυνάμεων της βιομηχανικής εποχής, αποσταθεροποιήθηκε και εκδηλώθηκε σαν μια ενδοσυστημική κρίση που για να ικανοποιηθεί έπρεπε να επαναπροσδιοριστεί το equilibrium σε ανώτερο και σύγχρονο επίπεδο.

Αυτή η καθυστέρηση μεταξύ του βιομηχανικού και τεχνο-επιστημονικού παραγωγικού μοντέλου που εκδηλώθηκε στις παραγωγικές σχέσεις και στο εξουσιαστικό επίπεδο, αποτελεί τον κεντρικό μοχλό της ιστορικής κίνησης που έθεσε τις προϋποθέσεις για την χάραξη των στρατηγικών και πολιτικών, ενός μετασχηματισμού δηλαδή που εκφράστηκε μέσα από τις εκσυγχρονιστικές λογικές και τις κοινωνικές αντιθέσεις των αστικών χωρών και που αποτελεί την πηγή σύγκρισης μεταξύ του δημοκρατικού και τεχνοκρατικού εκσυγχρονισμού.

Στις σοσιαλιστικές χώρες η μεταλλαγή στην παραγωγική βάση, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την επιτάχυνση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού και την διεύρυνση με νέους ορίζοντες στις ελευθερίες του λαού και τον μετασχηματισμό του κράτους. Η κύρια κατεύθυνση εδώ ήταν ο προσδοκούμενος πολιτικός και κοινωνικός μετασχηματισμός από την επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου στην συμμετοχική και κοινωνική δημοκρατία, πράγμα που όχι μόνον δεν έγινε, αλλά αποτέλεσε και την βασική αιτία της κατάρρευσης των σοσιαλιστικών καθεστώτων, αφού η δικτατορία του κόμματος της κρατικής γραφειοκρατίας αποτέλεσαν την άρνηση της διαλεκτικής δημοκρατικής διαδικασίας.

5. Τα προβλήματα του πολιτισμού στην επιστημονικο-τεχνική εποχή

Η αξιοποίηση της επιστήμης και τεχνολογίας από το κράτος και τις οικονομικές ελίτ προκειμένου να ενισχυθεί η παραγωγή, να επιτευχθούν οι αναπτυξιακοί στόχοι και να διατηρηθούν οι εξουσίες ελέγχου, έχει δημιουργήσει ένα μεγάλο κενό μεταξύ της παραδοσιακής κουλτούρας και της συνεχιζόμενης βιομηχανικής επανάστασης.

Η αυτοματοποίηση, η κυβερνητική και η επικοινωνιολογία έχουν επιταχύνει την διαδικασία παραγωγής, επηρεάζει και τροποποιήσει σημαντικά τον τρόπο και περιβάλλον της ζωής και γε-

νικά επιδράσει καταλυτικά στην ιστορική διαδικασία. Η αυτοματοποίηση της εργασίας και της ζωής γενικότερα, τείνει να εξαφανίσει τις παραδοσιακές αξίες του μικρού οικισμού και της αγροτικής κοινωνίας, να απομακρύνει τον άνθρωπο από τις ρίζες του και γενικά καταστρέφει το λαϊκό πολιτισμό. Έτσι ο πολιτισμός γίνεται θύμα του τεχνοκρατικού συστήματος που κατευθύνει την προσοχή του ανθρώπου και τις πνευματικές του δυνάμεις στην αποδοτικότητα και την παραγωγή, παρά στησχόλη (leisure) και την ομορφιά. Η μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας και της παραγωγικότητας απαιτεί την πλήρη κινητοποίηση όλων των δυνατοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού κάτω από τον έλεγχο της οργανωμένης παραγωγής που κατευθύνεται από τις μηχανιστικές φόρμες της λογικής. Το σύστημα της ανθρώπινης σκέψης βασίζεται στις διαστάσεις της λογικής, της φαντασίας και της διαίσθησης. Αυτές οι παράμετροι όταν λειτουργούν σε αρμονία, μπορούν να κατανοήσουν την σφαιρική φύση του ανθρωποκεντρικού πολιτισμού. Η ισορροπία της αρμονικής διάταξης που βρίσκεται μέσα στον πολιτισμό και που αντανακλά την ουσία της ανθρώπινης φύσης και του υλικού κόσμου, προϋποθέτει την συνεργατική λειτουργία και έκφραση όλων των δυνάμεων του ανθρώπου. Όταν όμως το επιστημονικοτεχνικό παραγωγικό σύστημα υποτάσσει την σκέψη στην υπηρεσία του, η ανεξαρτησία και αρμονία της διανοητικής διαδικασίας εξαφανίζονται.

Μέσα στο περιβάλλον της επιταχυνόμενης παραγωγής και της ανακύκλωσης των υλικών και πνευματικών δυνατοτήτων, το σύστημα της σκέψης περνάει κάτω από τον έλεγχο των μηχανιστικών στοιχείων μιας λογικής που εθίζει ολόκληρη την διάσταση της λογικής προς μια τεχνοκρατική σύλληψη.

Σε μια τέτοια περίπτωση η κατανόηση του κόσμου που περιτοιχίζει το άτομο είναι ρηχή και απλοϊκή. Η εύκολη λύση και η απλοϊκή εξήγηση ενός κοινωνικού φαινομένου, οδηγεί στον εθισμό της σκέψης προς το έτοιμο προϊόν και την ψυχολογία μαζικής παραγωγής. Το τελικό αποτέλεσμα μιας τέτοιας συλλογιστικής διαδικασίας είναι η κατάπτωση και η ηθική χρεωκοπία του συστήματος ηθικών αξιών του ατόμου. Αυτή η κρίση του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου δεν επιτρέπει πλέον καμιά δημιουργική λειτουργία που σχετίζεται με την φαντασία και διαίσθηση. Έτσι λοιπόν ο πολιτισμός διαμορφώνεται αποσπασματικά και μεροληπτικά κάτω από περιορισμούς που παρεμβαίνουν αποπροσανατολιστικά στην διαλεκτική ολοκλήρωσή του.

Όταν η στενά περιορισμένη ανθρώπινη προσωπικότητα μπαίνει κάτω από τον έλεγχο της τεχνολογίας χωρίς κοινωνική συ-

νειδίση, γίνεται φασιστική. Συνεπώς μπορούμε εύλογα να παρατηρήσουμε ότι η αλληλεπίδραση αυτού του είδους της προσωπικότητας με την αυτόνομη και βίαιη τεχνολογική διαδικασία, παράγει φασιστική κουλτούρα, εφόσον η τεχνολογία αποσπάται από την διαλεκτική του παραγωγικού συστήματος.

Όταν τελικά ο άνθρωπος μπαίνει στην είσοδο του «μεγάλου ονείρου» βλέπει τα καταναλωτικά και τεχνολογικά αγαθά μπροστά στα μάτια του. Η κατοχή των μηχανών από τον κοινό άνθρωπο έχει σαν αποτέλεσμα την παγίδευσή του βαθειά σ' ένα μηχανιστικό περιβάλλον ζωής αντί να τον απελευθερώσει από τους περιορισμούς της βιομηχανικής παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι ο άνθρωπος αιχμαλωτίζεται από το δικό του δημιούργημα και απομακρύνεται από τον κόσμο της πραγματικότητας και της ουσίας.

Η συναισθηματική εξάρτηση του ανθρώπου από τις μηχανές και τον μηχανιστικό πολιτισμό, αποτελεί τη βάση της ανθρώπινης ασφάλειας και ανασφάλειας ταυτόχρονα. Αν αυτές οι μηχανιστικές κατακτήσεις αποστερηθούν από το άτομο εξαιτίας μιας κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής κρίσης, θα πρέπει να αντικατασταθούν αμέσως από ένα άλλο σύστημα αξιών ασφαλείας. Σε περίπτωση που κάτι τέτοιο δεν γίνεται, τότε οι φασιστικές τάσεις του ατόμου θα ενισχυθούν. Αυτός είναι εξάλλου και ο μεγάλος κίνδυνος στη μεταστροφή των αστικών κοινωνιών όταν το καταναλωτικό όνειρο καταρρεύσει.

Σε κοινωνίες που ζουν κάτω από ολοκληρωτικά καθεστώτα και όπου λειτουργούν οι καταναλωτικοί μηχανισμοί ενσωμάτωσης, ο νεαρός εργαζόμενος που δεν διαθέτει αναπτυγμένη κοινωνική συνείδηση, έχει συνηθίσει να ταυτίζεται με την κουλτούρα και τον τρόπο ζωής των κυρίαρχων κρατικών ελίτ. Αυτή η μακρόχρονη αποστέρηση των δημοκρατικών αξιών, αποβαίνει τελικά μοιραία για το σύστημα της κρατικής ολιγαρχίας όταν η ιδεολογική «αποστολή» της ιστορικής γραφειοκρατίας δεν είναι πλέον αναγκαία στο λαό και η συνείδηση των μη-ελίτ υπερβαίνει το δοσμένο ρόλο των ελίτ, αφού αποδεικνύονται ανίκανες για οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και εκδημοκρατισμό.

6. Αμερική και Αθήνα

Βρισκόμαστε ήδη στα τέλη του 20ου αιώνα. Η αρχαία Αθήνα, η Σπάρτη, η Περσία, η Μακεδονία και ο Αλέξανδρος έχουν ταξιδέψει διαμέσου των αιώνων στο σύγχρονο κόσμο δημιουργώντας

μια μεγάλη ιστορική παρακαταθήκη. Με το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, το διεθνές σύστημα περιήλθε κάτω από τον σύντομο έλεγχο της παξ-αμερικάνα που αντικαταστάθηκε από ένα πολυπολικό κόσμο, ο οποίος συμπεριλάμβανε εκτός από την Αμερική, την Σοβιετική Ένωση, την Κίνα, τη Δυτική Ευρώπη, τον Τρίτο Κόσμο και την Ιαπωνία. Μετά τα γεγονότα του 1989 η Αμερική παραμένει η μεγάλη παγκόσμια δύναμη. Σαν την Αθήνα, παίζει εναλλακτικούς ρόλους δημοκρατίας και ιμπεριαλισμού, άλλοτε προβάλλοντας με φανατισμό το ιστορικό επιχείρημα της εθνικής ολοκλήρωσης και άλλοτε θυσιάζοντας τη μεγάλη ιστορική παρακαταθήκη άλλων λαών, στην λογική του ελέγχου και των ισορροπιών που απαιτεί η παγκόσμια ηγεμονία.

Συνοπτικά μπορούν να διατυπωθούν οι παρακάτω παρατηρήσεις-προβληματισμοί σχετικά με την ιστορική εμπειρία από την αρχαιότητα στον σύγχρονο κόσμο:

1) Από την μεταμόρφωσή της από δημοκρατία σε αυτοκρατορία, η Αθήνα γνώρισε και έζησε μια βαθιά αντίφαση που δημιουργήθηκε μεταξύ πολιτικής θεωρίας και εξωτερικής πολιτικής. Οι απελευθερωτικές δυνάμεις που γεννήθηκαν από τη δημοκρατική επανάσταση και στις δύο κοινωνίες, μετασχηματίστηκαν σε δυνάμεις καταπίεσης και ιδιοτελούς ελέγχου. Η ιδεολογία της κυριαρχίας του λαού, έγινε η αποκλειστικότητα των εξουσιαστικών ελίτ και η τεχνικο-επιστημονική-στρατιωτική βάση της καπιταλιστικής τάξης στην Αμερική αποτέλεσε ένα ισχυρότατο όπλο ελέγχου και διατήρησης. Η επανάσταση απέτυχε στο να παράγει βαθιές κοινωνικές μεταλλαγές και περιορίστηκε στην οργάνωση και περιφρούρηση του πολιτικού και κοινωνικού ρόλου της κυρίαρχης τάξης. Η αφθονία επιτεύχθηκε πρωταρχικά μέσω μιας οικονομικής πολιτικής που κατάφερε να μεταφέρει πλούτο από την περιφέρεια στην μητρόπολη, τότε, και από τον υπανάπτυκτο κόσμο στις κυρίαρχες καπιταλιστικές χώρες, τώρα. Έτσι ένα μέρος του υψηλού βιοτικού επιπέδου οφείλεται στον ιμπεριαλισμό.

2) Η κρίση μεταξύ πολιτικής θεωρίας, κοινωνικών αξιών και εξωτερικής πολιτικής, λειτουργεί στην Αμερική από το 1945. Συνεχίζει χωρίς σημάδια περιορισμού και μετατοπίζεται συνεχώς προς την κατεύθυνση των ηγεμονικών συμφερόντων μέχρι τουλάχιστον το 1989. Η σημερινή εποχή αποτελεί πρόκληση και ευκαιρία προσδιορισμού νέων προοπτικών με δημιουργικό και δημοκρατικό περιεχόμενο.

3) Οι ηγεσίες στην σύγχρονη κοινωνία δεν αντιμετωπίζουν την κρίση με πραγματικούς όρους. Υπάρχουν μόνον πολιτικές χειραγώγησης. Συνεπώς εδώ έχουμε την συσσώρευση στρεβλω-

τικών στοιχείων. Ο δισταγμός στην αντιμετώπιση των πραγματικών διαστάσεων της κρίσης, οδηγεί στο να πληρωθεί αργά ή γρήγορα το τίμημα που επιβάλλεται από την αναγκαιότητα της εναρμόνισης με τις απαιτήσεις και το επίπεδο της κοινωνικής και ιστορικής διαδικασίας.

Η χειραγώγηση της κρίσης επιχειρείται μέσα από τεχνολογικά επιτεύγματα που φιλοδοξούν να αντικαταστήσουν τον καθοριστικό ρόλο του ανθρώπου στην διαλεκτική ανάπτυξη και ολοκλήρωση του πολιτισμού. Έτσι ο στόχος «παν μέτρον άνθρωπος» αντικαθίσταται από μια αναπτυξιακή λογική τεχνικής διαδικασίας παραγωγής, όπου η τεχνολογία γίνεται το επίκεντρο όλων και το πανεπιστήμιο ο τεχνοκρατικός πιλότος της παραγωγής και της ανάπτυξης.

4) Οι πλατειές μάζες στην σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία λειτουργούν χωρίς αναπτυγμένη κοινωνική και ταξική συνείδηση και η πολιτική τους συμπεριφορά αντανακλά τον κοινωνικό και ταξικό αποπροσανατολισμό τους. Έτσι οι λογικές σταθεροποίησης και εκσυγχρονισμού της πολιτικής εξουσίας μεθοδεύονται μέσα από κατάλληλες εκλογικές διαδικασίες και πολιτικές πρακτικές που υλοποιούν τους στόχους της γενικότερης στρατηγικής του δικομματικού συστήματος. Στη θεωρητική λογική του δικομματισμού, πρυτανεύει η υπόθεση ότι οι ψηφοφόροι έχουν το δικαίωμα εκλογής αν θα συμμετάσχουν ή όχι στις εκλογές. Εδώ μια βασική υποτιθέμενη ελευθερία αφορά το δικαίωμα όχι μόνο της επιλογής μεταξύ των υποψηφίων και των κομμάτων, αλλά και στη διαδικασία συμμετοχής των εκλογών. Προφανώς το σχετικό επιχείρημα υποθέτει ότι εάν οι εκλογείς αισθάνονται ικανοποιημένοι από τους κυβερνώντες και την άσκηση της εξουσίας, είναι ενδεχόμενο να μην έχουν ισχυρό κίνητρο συμμετοχής στις εκλογές, ενώ αντίθετα σε περίπτωση που οι εκλογείς πειστούν ότι η παρουσία τους στην εκλογική διαδικασία είναι απαραίτητη προκειμένου να αναβαθμιστεί η διαδικασία διακυβέρνησης, τότε έχουν ισχυρό κίνητρο συμμετοχής στις εκλογές.

Φυσικά τέτοιες λογικές είναι έξω από την σφαίρα ευθύνης της πολιτείας σχετικά με την διαπαιδαγώγηση του πολίτη και της ανταπόκρισης μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης και συνεπώς αντιτίθενται στις βασικές υποθέσεις της συμμετοχικής δημοκρατίας, ενώ προωθούν την συλλογιστική του βιώσιμου πρότυπου αστικοδημοκρατίας.

Συνεπώς μπορούμε να συμπεράνουμε ότι σε τελική ανάλυση αυτή η λογική οδηγεί διαλεκτικά στο μοντέλο της βιώσιμης δημοκρατίας, δηλαδή στην μεθοδευμένη συρρίκνωση του πολιτικο-

εκλογικού φάσματος και την εδραίωση των επιτελικών αυταρχικών διευθυντικών δομών. Έτσι η παραδοχή και εξάπλωση του δικομματισμού στα πολιτικά συστήματα, σημαίνει ότι βρισκόμαστε μπροστά στο τέλος της παραδοσιακής συμμετοχικής δημοκρατίας και παράλληλα στην άνοδο του βιώσιμου δημοκρατικού πρότυπου. Το βιώσιμο πρότυπο δημοκρατίας που φαίνεται να προωθείται στην επιστημονικοτεχνική εποχή, ενθαρρύνει την ανάπτυξη ενός νέου τύπου πολιτικής ηγεσίας που δραστηριοποιείται κυρίως από προσωπικό συμφέρον και ατομική φιλοδοξία. Ένα τέτοιο πλαίσιο συμπεριφοράς γίνεται ανασταλτικό στοιχείο για την επικράτηση της πολιτικής αρετής, δηλαδή της κοινωνικής ιδεολογίας του πολίτη. Έτσι η ηγεσία γίνεται προϊόν του «ανθρώπου του σιδήρου» και αιχμαλωτίζεται από την αστικοποίηση των μαζών, ενώ ο ανώτατος άρχων μετατρέπεται από φιλόσοφος βασιλιάς σε πρόεδρο πολυεθνικής εταιρίας που ελέγχεται από το γενικότερο διευθυντήριο του συστήματος.

Η ιδεαλιστική θεωρία του κλασσικού δημοκρατικού συμμετοχικού πρότυπου θέλει να στηρίξει ιδεολογικά την εξουσία στην λειτουργική και θεσμική σύνθεση των βασικών στοιχείων της μοναρχίας, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας ώστε το λειτουργικό μοντέλο να διασφαλίζει αρμονική συνύπαρξη και αλληλεξάρτηση, αλληλοέλεγχο και αλληλεπίδραση μεταξύ των επιμέρους συμφερόντων μέσα στο γενικό πλαίσιο.

Καθώς λοιπόν σήμερα τα πολιτικά και κοινωνικά συστήματα επιβάλλεται να εναρμονιστούν με την συνεχιζόμενη επαναστατική μεταβολή στην παραγωγή, η ανάδειξη αυτής της αντίθεσης κοινωνίας και εξουσίας σαν κυρίαρχο ζήτημα, προκαλεί τις εντάσεις και ρήξεις στον πολιτικό και κοινωνικό ιστό.

Κλειδί στην ερμηνεία αυτών των φαινομένων είναι η ανάδειξη των ελίτ που κυριαρχούν στην παραγωγή και την εξουσία αυτών των συστημάτων από το 1950 και ύστερα. Τόσο οι διευθυντικές ελίτ, όσο και οι εξουσιαστικές-γραφειοκρατικές, αποτελούν συγκεκριμένα είδη ολιγαρχίας και συνεπώς οι συμπεριφορές αυτών των ελίτ, δεν ξεφεύγουν από εκείνες που μετατρέπουν τις αριστοκρατικές-αξιοκρατικές θεωρητικές προσεγγίσεις της πλατωνικής σκέψης σε συγκεκριμένες ιδιοτελείς μορφές άσκησης της πολιτικής που υπονομεύουν τα ιδανικά πρότυπα, αλλά και κάθε μορφή επαναστατικής βούλησης, ιδεολογίας και προοπτικής. Έτσι τόσο για τις αστικές, όσο και για τις σοσιαλιστικές κοινωνίες, το αμείλικτο δίλημμα-ερώτημα παραμένει «πώς οι ελίτ θα κάνουν επιτέλους αυτά που επιθυμούν οι μη-ελίτ;». Ακριβώς εδώ επάνω έσπασε το σοσιαλιστικό όραμα για την οργάνωση και λει-

τουργία της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Τα γεγονότα του 1989 στη Σοβιετική Ένωση δεν μπορούν να εξηγηθούν αποσπασματικά με παραδοσιακές μαρξιστικές προσεγγίσεις στις οποίες τόσο επιμένουν οι οικονομολόγοι σήμερα, γιατί το φαινόμενο είναι σύνθετο με κρίσιμα σημεία του το ιδεολογικό και το πολιτικό.

Η επαναστατική διαδικασία κοινωνικής μεταβολής που υλοποιεί μαρξιστικές υποθέσεις με την πολιτική σκέψη του λενινισμού, έδωσε τρία κρίσιμα στοιχεία στον αιώνα μας: α) δημιούργησε τη ρωσική επανάσταση και την προώθηση των μαζών στην πορεία προς την εξουσία με όραμα την κοινωνική δημοκρατία, β) συνέβαλε αποφασιστικά στην ανατροπή της φασιστικής πρόκλησης, γ) αντιστάθηκε τον μονομερή έλεγχο του κόσμου από τις παραδοσιακές παγκόσμιες δυνάμεις και δ) διευκόλυνε την αποαποικιοποίηση και την ανάδειξη του τρίτου κόσμου. Παράλληλα όμως η ανάδειξη κυρίαρχων γραφειοκρατικών και στρατιωτικών-βιομηχανικών ελίτ μετέτρεψε το εξουσιαστικό σύστημα σε ολιγαρχία, εκτροχιάζοντας την επαναστατική διαδικασία που λογική της κατάληξη έπρεπε να είναι η συγκρότηση και λειτουργία της δημοκρατίας των πολιτών και της αταξικής κοινωνίας.

Έτσι το «σοσιαλιστικό» σύστημα και μαζί του η Σοβιετική Ένωση, ήταν το πρώτο θύμα και το τίμημα για την μη εναρμόνιση στο equilibrium «μεταβιομηχανική επαναστατική μεταβολή» και κοινωνικο-πολιτικό γίνεσθαι. Δηλαδή υπήρξε θύμα της επαναστατικής μεταβολής στην μαρξιστική-λενινιστική σκέψη με στόχο τον εμπλουτισμό της άμεσα με τις βασικές υποθέσεις της αριστοτελικής σύλληψης της πολιτείας και του πολίτη και την ανάδειξη ενός σταθερού και εξισορροπημένου λειτουργικά πολιτικού συστήματος που να εμπεριέχει τα καλύτερα στοιχεία των ιδανικών πολιτευμάτων (μοναρχία, αριστοκρατία, δημοκρατία) σε σύστημα «checks and balances», ώστε να εξασφαλίζεται η συνοχή και λειτουργία της υπερεθνικής ολοκλήρωσης της Σοβιετικής Ένωσης. Πέραν όμως από τον Αριστοτέλη, η οποιαδήποτε προοπτική επιβίωσης του μαρξισμού στην μεταβιομηχανική σκέψη που θα αναζητά την ολοκλήρωση της κοινωνικής δημοκρατίας σε πλανητικό επίπεδο, επιβάλλει την ανάδειξη πλέον της πλατωνικής υπόθεσης της άριστης πολιτείας για την ανάδειξη της αρμονίας ως την υπέρτατη σύλληψη της πραγματικότητας και την αντικατάσταση της ισότητας ως κατώτερη και ξεπερασμένη σύλληψη-ιδανικού που για τις μεταβιομηχανικές κοινωνίες έκλεισε με το τέλος του 20ου αιώνα ή κάπου στις πρώτες δεκαετίες του 21ου. Αλίμονο στον «μαρξιστή» οικονομολόγο ή κοινωνιολόγο που θα περιφρονεί ή θα αντιπαλεύει τον μεγάλο Αθηναίο φιλό-

σοφο στην μεταβιομηχανική εποχή, γιατί θα μοιάζει σαν ένας μεσαιωνικός στοχαστής που θα προσπαθούσε να ερμηνεύσει την γαλλική επανάσταση.

Όμως η τύχη των αστικών πολιτικο-κοινωνικών συστημάτων που ανθίστανται στον πολιτικό και κοινωνικό μετασχηματισμό, δεν προοιονίζεται καλύτερη στο μέλλον που μπορεί να είναι συντομότερο από ότι φανταζόμαστε.

Έτσι μετά τα γεγονότα του 1989 παρατηρούμε:

α) Ποτέ η αστική εξουσία δεν ήταν τόσο κυρίαρχη και υποθετικά ασφαλής και παράλληλα τόσο ανασφαλής και ανεπαρκής από μόνη της, γιατί κάθε φορά που η αστική τάξη πάλευε για την επιβίωση και επικράτησή της είχε δίπλα της «φυσικό της» σύμμαχο, το προλεταριάτο με το οποίο την συνέδεε το όραμα της συνολικής πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας στη γαλλική επανάσταση, ο κοινός αγώνας εναντίον της μοναρχίας, στον 19ο αιώνα και κατά του φασισμού στον 20ο.

β) Η μεγάλη πραγματικότητα-αντίθεση στον κόσμο σήμερα, είναι η αναγκαιότητα μεταφοράς πλούτου από τον Βορρά στον Νότο και η εξάπλωση της κοινωνικής δημοκρατίας σε πλανητικό επίπεδο με παράλληλη περιθωριοποίηση της αστικής εξουσίας.

γ) Η τρίτη εξέλιξη-πρόκληση για τις αστικές δημοκρατίες αμερικανικού τύπου, είναι ότι αυτές σήμερα δείχνουν σαφείς τάσεις ολιγαρχικής λειτουργίας με την ανάπτυξη της βιώσιμης δημοκρατίας έναντι της συμμετοχικής. Έτσι ο V.O. Key εύστοχα παρατηρεί ότι η λειτουργικότητα της δημοκρατίας μετατρέπεται σε «iron rule of oligarchy», όπου οι ολιγαρχικές τάσεις κυριαρχούν μέσα από την απομόνωση των μαζών και ειδικότερα των πολιτών από τις δομές λήψης αποφάσεων. Συνεπώς η απειλή της μετατροπής της αστικής δημοκρατίας σε ολιγαρχία της ελίτ φαίνεται να προκαλεί το μέλλον αυτού του πολιτικο-κοινωνικού συστήματος ανάλογα με την εμπειρία του σοβιετικού πρότυπου.

δ) Ο συγγραφέας αυτού του άρθρου έχει διατυπώσει στο παρελθόν τη θεώρηση ότι βρισκόμαστε ήδη μπροστά σε μια νέα τυπολογία επαναστατικής ρήξης και μεταβολής, που μπορεί να χαρακτηρίζει τις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, εντελώς διαφορετικής από την κλασική μαρξιστική-λενινιστική παραδοχή που ενδεχομένως θα συνεχίσει να ισχύει με κάποιες παραλλαγές για τις προβιομηχανικές ή βιομηχανικές κοινωνίες και στον επόμενο αιώνα ή από μία νέα μαρξιστική θεώρηση κοινωνικής μεταμόρφωσης της μεταβιομηχανικής πραγματικότητας.

Αυτή η νέα τυπολογία μεταβολής μπορεί να συμβεί σε εκείνες τις κοινωνίες όπου έχουν κυριαρχήσει τα μεταβιομηχανικά

πρότυπα βιοτικού επιπέδου και συμπεριφοράς και όπου μια παρατεταμένη κρίση στο παραγωγικό σύστημα μπορεί να οδηγήσει σε παρατεταμένη στασιμότητα και στη συνέχεια σε κάθετη πτώση, με δραματικές συνέπειες στο βιωτικό επίπεδο των μαζών. Μπορεί δηλαδή να οδηγήσει σε αναστροφή σε όλες τις ιδεολογικές υποθέσεις της αστικής κουλτούρας για κοινωνική κινητικότητα, καταναλωτικό όνειρο, ξεπέραςμα των ταξικών και κοινωνικών ορίων, ή κατάκτηση της δημοκρατικής κοινωνίας.

Έτσι είναι πιθανόν ένα τέτοιο φαινόμενο να έχει τραγικές συνέπειες, όχι μόνο στις πιο εύαλωτες κοινωνίες που έχουν εισέλθει πρόσφατα στον κόσμο του ανεπτυγμένου μοντέλου, αλλά και σε ισχυρές αστικές κοινωνίες όπου η δημοκρατία μπορεί να δοκιμαστεί σκληρά και ιδιαίτερα σε χώρες όπως η Γερμανία και Ιαπωνία με «περιορισμένη» θεσμική δημοκρατική παράδοση και με ισχυρά εθνικιστικά πρότυπα παραδοσιακής κοινωνίας και ηγετικών φιλοδοξιών.

Φυσικά σε μια κατακλειστική οικονομική κρίση, τίποτε δεν μπορεί να είναι σίγουρο για την δημοκρατία και την εθνική ολοκλήρωση, ούτε καν σε εκείνες τις χώρες με νικηφόρα αστική ιστορική επανάσταση και ιδιαίτερα σήμερα όπου οι νέες λογικές της παγκόσμιας ηγεμονίας φαίνεται να «παίζουν» με την διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης και αποσύνθεσης ταυτόχρονα ως ενδεδειγμένες πολιτικές ελέγχου με πρόσχημα την αυτοδιάθεση, το όνειρο των λαών και την παγίδα της ιμπεριαλιστικής λογικής που θέλει να μεγιστοποιεί τον έλεγχο, ελαχιστοποιώντας το κόστος επιβολής και κυριαρχίας.

Τίποτε όμως δεν θα ήταν πιο τραγικό για τους μαρξιστές και κοινωνιολόγους της εποχής μας με προσανατολισμό στη λογική της βιομηχανικής κοινωνίας, από το να καθηλώσουν αυτή την ιστορική σκέψη στο παρελθόν, χωρίς τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό και μετασηματισμό στη μεταβιομηχανική εποχή, γιατί τότε σε ενδεχόμενες δραματικές αλλαγές στη δομή και συμπεριφορά του διεθνούς συστήματος, ίσως πολλοί να εγκατέλειπαν άταχτα τον κλασικό φιλόσοφο για να αναζητήσουν τον πελοποννήσιο παγκόσμιο ιστορικό Πολύβιο και τις απαισιόδοξες ιστορικές εκδοχές.

Το δράμα της συμπεριφοράς των μαζών σε εποχή κρίσης που δείχνει και τον προβληματισμό της παραπάνω υπόθεσης, διατυπώνει ο Περικλής στον επιτάφιο στον επικήδειο λόγο του στον κεραμικό το 430 π.Χ. «Οι άνθρωποι» λέει ο Περικλής, «δεν θρηνούν για ότι δεν γνώρισαν ποτέ, αλλά για εκείνα που αγάπησαν και έχασαν απότομα».

Εδώ λοιπόν βρίσκονται ταυτόχρονα το όνειρο και η τραγωδία και παράλληλα οι απαιτήσεις της ανθρώπινης κοινωνίας σε πλανητικό επίπεδο. Εδώ βρίσκονται όλες οι υποσχέσεις και προσδοκίες για την τεχνολογία και το παραγωγικό σύστημα και παραμονεύει το ασυμβίβαστο των απαιτήσεων για κοινωνική και πολιτική εναρμόνιση στο equilibrium «παραγωγή-κοινωνία-δημοκρατία» στον 21ο αιώνα.

Σε αυτά τα διλήμματα η μελέτη της γνώσης και των εμπειριών του κλασσικού ελληνικού πολιτισμού, παραμένει εγγύηση και ελπίδα για το πώς πρέπει να ζει ο άνθρωπος.

Σημειώσεις

1. Rierce John R., «Communication», *Scientific American*, Sept. 1972, vol. 227, No 3, σελ. 31-41.
2. Mayfield Myles, *Biophysics and Cybernetics Systems*, Washington D.C., Spartan Books, 1964.
3. Dole Stephen H., *Habitable Planets for Man*, American Elsevier Inc., 1970.
4. Dole Stephen H., *Habitable Planets For Man*, American Elsevier Inc., 1970.
5. Hubbkit King, «The energy Resources of the Earth», *Scientific American*, Sept. 1971, vol. 255, No. 3, σελ. 61-70.
6. Herman Kahn, William Brown and Leon Martel «*The Next 200 Years*», William Morrow and Company, New York, 1976.
7. Όπ.παρ.

Βιβλιογραφία

- Alder Mortimer Jerome, *The Conditions of Philosophy: Its Checkered Past, Its Present Disorder, and Its future Promise*, Atheneum, New York, 1965.
- Alfren Hannes and Kerstin Alfren, *Living on the Third Planet*, trans. Eric Johnston, San Fransisco, W.H. Freeman, 1972.
- Allison Graham T., *Essence of Decision*, Boston, Little Brown Company, 1971.
- Anderson Walt, ed., *The Age of Protest*, Pacific Palisades, California, Goodyear Publishing Co., Inc., 1969.
- Apter David E., *The Politics of Modernization*, Chicago, University of Chicago Press, 1965.
- Armytage W.H.G., *The Rise of the Technocrats: A Social History*, London, Routledge and K. Paul, 1968.
- Arnfield R.V., ed., *Technological Forecasting*, Edinburg, Edinburg University Press, 1968.
- Ayres Robert, *Technological Forecasting and Long-Range Planning*, New York, McGraw-Hill, 1969.
- Babbitt Irving, *Democracy and Leadership*, New York, 1924.

- Baier Kurt and Nickolas Rescher, eds., *Values and the Future: The Impact of Technological Change on American Values*, New York, Free Press, 1969.
- Barfield Owen, *Worlds Apart: A Dialogue of the 1960's*, Wesleyan University Press, Middletown Conn., 1963.
- Barber James David, *The Presidential Character: Predicting Performance in the White House*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1972.
- Barbour Ian G., ed., *Western Man and Environmental Ethics: Attitudes Toward Nature and Technology*, Reading, Mass, Addison-Wesley Publishing Company, 1973.
- Beckwith Burnham P., *Government by Experts: The Next Stage in Political Evolution*, Washington, Exposition Press, 1972.
- Beckwith Burnham P., *The Next 500 years*, Exposition Press, 1972.
- Berman Marshall, *The Politics of Authenticity: Radical Individualism and the Emergence of Modern Society*, New York, Athanaum, 1970.
- Berger Peter L. et al., *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness*, New York, Random House, 1973.
- Berke Joseph, ed., *Counter-Culture*, London, Peter Owen, Ltd., 1969.
- Bierman Arthur Kalmer and James A. Gould, comp., *Philosophy, For a New Generation*, New York, MacMillan, 1970.
- Bohnet Michael, *Applied Research and Its Impact on Economic Development*, Munchi, African, 1972.
- Boyce N.W., «A Prior Knowledge and Cosmology», *Philosophy*, vol. XLVII, No 179, σελ. 67-70.
- Braden William, *The Age of Aquarius: Technology and the Cultural Revolution*, New York, Pocket Books, 1970.
- Bright James R., ed., *Technological Forecasting for Industry and Government: Methods and Applications*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1968.
- Bronwell Arthur B., ed., *Science and Technology in the World of the Future*, New York, Wiley-Interscience, 1970.
- Brown Harrison and Edward Hutchings Jr., eds., *Are Our Decendents Doomed? Technological Change and Population Growth*, New York, Viking Press, 1972.
- Brown Seymon, *New Forces in World Politics*, The Brookings Institution, 1775 Massachusetts Ave. N.W., Washington D.C. 20036, 1974.
- Buber Martin, *Paths to Utopia*, Boston, Beacon Press, 1949.
- Burke John G., ed., *The New Technology and Human Values*, Belmont, Calif., Wadsworth Publishing Company, 1972.
- California Institute of Technology, *The Next Ninety Years*, March, 1967.
- Camus Albert, *The Rebel: An Essay on Man in Revolt*, μτφρ. Anthony Bower, New York, Vintage Books, 1956.
- Dole Stephen H., *Habitable planets for Man*, 2nd ed., American Elsevier Inc., N.Y., 1970.
- Center for the Study of Democratic Institutions, *Technology and Human Values*, Santa Barbara, Calif, SCDI, 1966.
- Chase Stuart, *The Most Probable World*, London, Penquin Books, 1969.
- Clarke Arthur C., *Profiles of the future*, revised ed., New York, Abingdon Press, 1961.

- Dessel Norman F., et al., *Science and Human Destiny*, New York, McGraw-Hill, 1973.
- Diebold John, *Man and the Computer, Technology as an Agent of Social Change*, New York, F.A. Praeger, 1969.
- Ehrenberg Victor, *Man, State and Deity*, New Jersey, Harper, 1974.
- Ellul Jacques, *The Technological Society*, μτφρ. John Wilkinson, New York, Knopf, 1964.
- Esfandiary F.M., *Up-Wingers: A Futuristic Manifesto*, New York, John Day, 1973.
- Estlake Allen, *The Oneida Community*, London, George Redway, 1900.
- Ettinger Robert C.W., *The Prospect of Immortality*, McFadden-Batrell, 1964.
- Falk Richard N., *A Study of Future Worlds*, 1975.
- Feuer Lewis S., *Marx and the Intellectuals*, Garden City, N.Y., Doubleday and Co., 1969.
- Feuerbach Ludwig, *Principles of the Philosophy and the Philosophy of the Future*, New York, Bobbs-Merrill, 1966.
- Foch Rene, *Europe and Technology: A Political View*, Paris, The Atlantic Institut, 1970.
- Forbes Robert J., *The Conquest of Nature: Technology and Its Consequenses*, New York, Paeger, 1968.
- Furter Pierre, «Utopia and Marxism According to Bloch», *Philosophy Today*, Vol. XIV, N. 4/4, σελ. 236-249.
- Francoeur Robert T., *Utopian Motherhood: New Trends in Human Reproduction*, New York, A.S. Barnes & Co., 1973.
- Franicel Charles, ed., *The Case for Modern Man*, Boston, Beacon Press, 1955.
- Freeman Kenneth J., *Schools of Hellas*, London, MacMillan & Co., 1970.
- Fromm Errich, *Marx's Concept of Man*, New York, Frederick Ungar Publishing Co., 1961.
- Fromm Errich, *The Revolution of Hope, Toward a Hummanized Technology*, New York, Harper and Row, 1968.
- Graham George J. and George W. Carey, eds., *The Post-Behavioral Era*, New York, d. McKay Company, 1972.
- Herman Kahn, William Brown and Leon Martel, *The Next 200 Years*, New York, William Morrow and Company, 1976.
- Hoffer Erric, *The Ordeal of Change*, New York, 1961.
- Hoffer Erric, *The Temper of Our Time*, New York, Harper and Row, 1967.
- Hubbkit King M., «The Energy Recources of the Earth», *Scientific American*, September, 1971.
- Kamenka Eugene, *The Philosophy of Ludwig Feuerbach*, New York, Praeger Publishers, Inc., 1969.
- Kurakov I.G., *Science, Technology and Communism*, trans. Carin Dediger, Oxford, Pergamon Press, 1966.
- McHale John, *The Future of the Future*, New York, Braziller, 1969.
- Mayfield Myles, *Biophysics and Cybernetics Systems*, Washington D.C., Spartan Books, 1964.
- Marcuse Herbert, «Utopia», *Ramparts*, Vol. 8, No. 10, April, 1970. *The Materialist Consepition of History*, London, MacMillan and Co., 1939.
- Mesthene Emmanuel G., *Technological Change: Its Impact on Man and Society*,

- Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1970.
- Mitcham Carl and Roger Mackey, eds., *Philosophy and Technology: Readings in the Philosophical Problems of Technology*, New York, Free Press, 1972.
- Muirhead John Henry, *The Platonic Tradition in Anglo-Saxon Philosophy, Studies in the History of Idealism in England and America*, London, G. Allen and Unwin, 1965, 1931.
- Mumford Lewis, *The Myth of the Machine*, New York, Harcourt, Brace and the World, 1970.
- Piel Gerard, *The Acceleration of History*, New York, Knopf, 1972.
- Pierce John R., «Communication», *Scientific American*, Sept. 1972.
- Prehoda Robert W., *Designing the Future: The Role of Technological Forecasting*, Philadelphia, Chilton Book Company, 1967.
- Roszak Theodore, *The Making of a Counter Culture*, Garden City, New York, Doubleday and Co., 1969.
- Segeberg Osborn, *The Immortality Factor*, New York, Dutton, 1973.
- Toffler Alvin, ed., *The Futurists*, New York, Random House, 1972.
- Tucker John, «Rules Automata and Mathematics, Proceedings of the Aristotelian Society», *New Series*, vol. IXX, σελ. 161-179.
- Warshofsky Fred, *The New Age of Exploration*, New York, Viking Press, 1969.
- Wilson William, *The Angel and the Serpent, Story of New Harmony*, Bloomington, Indiana University Press, 1964.
- Woodward Herberd N., *The Human Dilemma*, New York, Brookdale Press, 1971.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Δίμηνο περιοδικό με κριτική
άποψη για την εκπαίδευση

- * *Επικαιρότητα*

- * *Καθημερινότητα*

- * *Θεωρία*

- * *Θεσμοί*

Πανελλαδικά σε κεντρικά βιβλιοπωλεία
και στα Πρακτορεία Αθηναϊκού Τύπου
Συνδρομές (1500 δρχ.):
Μπισκίνη 1, 157 72 Ζωγράφου
Τηλ.: 3647001, 7750687

Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές των οικιακών εργασιών: Η περίπτωση των οικογενειών της Αθήνας

*Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη**

Η γρήγορη εκβιομηχάνιση και η οικονομική ανάπτυξη μεταπολεμικά, σε συνδυασμό με την γενίκευση του μοντέλου της καταναλωτικής κοινωνίας στις δυτικές χώρες, είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των παντρεμένων γυναικών με εξωοικιακή επαγγελματική απασχόληση, ιδιαίτερα μετά το 1960¹. Έτσι, το μοντέλο οικογένειας με «συμπληρωματικούς» συζυγικούς ρόλους παύει να αποτελεί το κυρίαρχο, ενώ παρατηρείται σταδιακή επικράτηση των οικογενειών με «αδιαφοροποιήτους» συζυγικούς ρόλους μέσα και έξω από το σπίτι².

Οι εξελίξεις αυτές συνετέλεσαν οπωσδήποτε στην άμβλυση του διπολικού συστήματος των συζυγικών πρακτικών ως προς την κατανομή και πραγματοποίηση των οικιακών εργασιών και την επικράτηση διαφορετικών αντιλήψεων και ρυθμίσεων ανάμεσα στους δυο συζύγους. Πράγματι, η συμμετοχή των ανδρών στις εργασίες που έχουν σχέση με το σπίτι και τη φροντίδα των παιδιών φαίνεται ότι γίνεται ολοένα και πιο σημαντική, χωρίς βέβαια να πλησιάζει το ιδεώδες της ισότητας³.

Εξάλλου, οι στάσεις και οι αντιλήψεις για τους ρόλους των

* Δρ. Κοινωνιολογίας, Ερευνήτρια στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

δυο φύλων στη σύγχρονη οικογένεια, που, αναμφίβολα, αποτελούν δείκτες των πολιτισμικών τάσεων και εξελίξεων μιας κοινωνίας σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, χρησιμοποιήθηκαν κατ'επανάληψη και χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα σε εμπειρικές έρευνες διεθνώς, οι οποίες αποσκοπούν στην παρουσίαση των υποκειμενικών στάσεων και πεποιθήσεων των ατόμων πάνω σε θέματα σχετικά με τους συζυγικούς ρόλους. Με τον τρόπο αυτό, γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί ο βαθμός αποδοχής ή άρνησης των νέων αξιών και οικογενειακών προτύπων⁴.

Ακόμη, όπως υποστηρίχτηκε, οι κρατούσες πολιτισμικές αξίες και κανόνες διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στις ατομικές συμπεριφορές και στις πρακτικές της καθημερινής ζωής, οι οποίες ορίζονται σαν «διαδικασία συνάρθρωσης ενός μοντέλου ζωής και ενός συστήματος ενδοσυζυγικών ανταλλαγών που λειτουργεί μέσα σ' ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο και που προσδιορίζεται από τα "εφόδια" των συζύγων», τα οικογενειακά «βάρη» και τις κρατούσες πολιτισμικές αξίες⁵. Με άλλα λόγια, η δομή του κοινωνικού περιγύρου αντικατοπτρίζεται στις συμπεριφορές των ατόμων και χρησιμεύει σαν ιδανικό και κατευθυντήρια βάση σε κάθε ζευγάρι.

Ορίζοντας, λοιπόν, τις αξίες σαν «συλλογικές προτιμήσεις που εμφανίζονται σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο και που συμβάλλουν στη ρύθμιση αυτού»⁶ είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να εντοπίσουμε τις τυχόν συσχετίσεις και αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στις αξίες που υιοθετούνται από τους συζύγους και τα μοντέλα οικογένειας.

1. Τύποι οικογένειας στην Αθήνα: Εμπειρική διερεύνηση

Τι συμβαίνει, όμως, στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας; Ποιά πρότυπα οικογένειας υιοθετούν οι σύζυγοι; Σε ποιές περιπτώσεις υπερτερούν τα συντηρητικά και σε ποιές, αντίστοιχα τα προοδευτικά οικογενειακά πρότυπα; Τι μορφή έχουν οι συζυγικοί ρόλοι μέσα στο σπίτι; Υπάρχει ιδεολογική ρύθμιση των πρακτικών κατανομής της οικιακής εργασίας;

Οποσδήποτε, οι διαφορετικές διαδικασίες εξέλιξης και διαμόρφωσης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας διαφοροποιούν την ελληνική οικογένεια σε σχέση με την δυτική, ενώ, όπως έχει υποστηριχτεί, αυτή διατηρεί μέχρι σήμερα αρκετά στοιχεία συντηρητισμού, ακολουθώντας με κάποια καθυστέρηση και με δια-

φορετικό ρυθμό το δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο οικογένειας. Εξάλλου, όλες οι αλλαγές που συντελούνται στο πλαίσιο αυτής πραγματοποιούνται, σταδιακά, χωρίς βίαιες μεταβολές⁷.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στην Ελλάδα αντίθετα με ό,τι συνέβη στις δυτικές χώρες, η κοινωνιολογία της οικογένειας δεν γνώρισε μεγάλη άνθηση μεταπολεμικά. Η απουσία, λοιπόν, συστηματικών προσεγγίσεων και εμπειρικών διερευνήσεων δεν μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη δομή και τις λειτουργίες της σημερινής αστικής οικογένειας, ούτε να επισημάνουμε το μέγεθος των συντελούμενων μεταβολών⁸.

Στόχος της μελέτης μας είναι, λοιπόν, να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα και να διατυπώσουμε κάποιες πρώτες υποθέσεις σχετικά με τις αντιλήψεις που υιοθετούν οι σύζυγοι για τους ανδρικούς και γυναικείους ρόλους και τις πρακτικές κατανομή των οικιακών εργασιών ανάμεσα στους δυο συζύγους στο πλαίσιο της ελληνικής αστικής «οικογένειας»⁹.

Διερευνώντας, εξάλλου, τα οικογενειακά πρότυπα και τις συζυγικές ανταλλαγές μέσα στο σπίτι, θα μας δοθεί η δυνατότητα να εντοπίσουμε τις ιδιαιτερότητες που εμφανίζονται και να επισημάνουμε σε ποιές περιπτώσεις και σε ποιά κοινωνικά στρώματα τα προοδευτικά πρότυπα οικογένειας και οι σύγχρονοι «τρόποι ζωής»¹⁰ –δηλαδή, η μεγαλύτερη ισότητα ως προς την πραγματοποίηση των οικιακών δραστηριοτήτων– γίνονται σε μεγαλύτερο βαθμό αποδεκτά και ποιοί κοινωνικο-οικονομικοί και πολιτισμικοί παράγοντες διαφοροποιούν και προσδιορίζουν περισσότερο τις συμπεριφορές των Αθηναίων συζύγων.

Στη συνέχεια, προκειμένου να δούμε εάν υπάρχει αντιστοιχία κοινωνικών αντιλήψεων και πρακτικών της καθημερινής ζωής, θα διερευνήσουμε την αιτιακή σχέση ανάμεσα στις δύο αυτές μεταβλητές, δηλαδή, την επίδραση των προτύπων πάνω στις μορφές κατανομής των οικιακών εργασιών.

Οπωσδήποτε, δεν έχουμε την πρόθεση να ασχοληθούμε εδώ με το πολύπλοκο και πολύπλευρο θέμα της πολιτισμικής εξέλιξης των γνώμων, των αντιλήψεων και των πρακτικών. Απλά θα προβούμε σε μια πρώτη προσέγγιση των θεμάτων αυτών για να εξακριβώσουμε τις τάσεις που επικρατούν στο πλαίσιο της αθηναϊκής οικογένειας.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τα εμπειρικά δεδομένα της μελέτης μας προέρχονται από έρευνα του ΕΚΚΕ που διεξήχθη στην περιοχή της Πρωτεύουσας σε δείγμα 1924 παντρεμένων γυναικών, 15-45 χρονών, ενώ η συλλογή των δεδομένων πραγμα-

τοποιήθηκε με τη μέθοδο του κατευθυνόμενου ερωτηματολογίου και με προσωπικές συνεντεύξεις¹¹.

1.α. Πρότυπα οικογένειας και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των συζύγων

Προκειμένου να δούμε την τοποθέτηση των Αθηναίων συζύγων έναντι των θεμάτων που άπτονται της οικογενειακής ζωής, αλλά και για να διαπιστώσουμε τυχόν αλληλεξαρτήσεις αντιλήψεων και πρακτικών, πραγματοποιήσαμε μια παραγοντική ανάλυση (*analyse factorielle des correspondances*) η οποία αναφερόταν σε μια σειρά από ερωτήσεις-κλειδιά σχετικά με τις αντιλήψεις και τις στάσεις των δύο συζύγων γύρω από τους ρόλους στη σύγχρονη οικογένεια¹².

Με βάση τις μεταβλητές που είχαν υψηλά βάρη στον παραγοντικό άξονα διαμορφώσαμε κατ' αρχήν την ανδρική (με βάση τις απαντήσεις των γυναικών) και τη γυναικεία τυπολογία για τα οικογενειακά πρότυπα – προοδευτικά και συντηρητικά¹³. Στη συνέχεια, για να έχουμε μια πιο συνθετική εικόνα των προτύπων που υιοθετούνται από κάθε ζευγάρι διαμορφώσαμε μια καινούργια μεταβλητή που αναφέρεται πλέον και στους δύο συζύγους και περιλαμβάνει τέσσερις ομάδες ζευγαριών, τα οποία θα ονομάσουμε «συζυγικά οικογενειακά πρότυπα»¹⁴.

Παρατηρώντας τα δεδομένα μας, βλέπουμε εξ αρχής, ότι περισσότερο από τους μισούς Αθηναίους συζύγους είναι σύμφωνοι με τις συντηρητικές αξίες που αποτελούν τη βάση του παραδοσιακού γάμου, ενώ οι υπόλοιποι μισοί τις αμφισβητούν και εκφράζονται υπέρ της επαγγελματοποίησης των παντρεμένων γυναικών. Συγκεκριμένα, η κατανομή των ζευγαριών σε τέσσερις υπο-ομάδες, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, μας έδειξε ότι τα ομοιογενή συντηρητικά (ΑΣ+ΓΣ) και προοδευτικά (ΑΠ+ΓΠ) ζευγάρια κυμαίνονται στα ίδια περίπου επίπεδα και αποτελούν τα δύο τρίτα του συνόλου (64%), ενώ τα ετερογενή αποτελούν το υπόλοιπο 36% του δείγματος: κατά 21% ο σύζυγος είναι συντηρητικός και η γυναίκα προοδευτική (ΑΣ+ΓΠ) και στο υπόλοιπο 15% ο σύζυγος είναι προοδευτικός και η γυναίκα συντηρητική (ΑΠ+ΓΣ) (Πίνακας 1).

Στη συνέχεια, συσχετίζοντας τα συζυγικά οικογενειακά πρότυπα με διάφορες κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές θα δούμε σε ποιές περιπτώσεις έχουμε θετικές και σε ποιές αρνητικές στάσεις και ποιοί είναι ακριβώς οι παράγοντες που επιδρούν πε-

ρισσότερο και προσδιορίζουν τις επιλογές των Αθηναίων συζύγων.

Πίνακας 1: Συζυγικά οικογενειακά πρότυπα

Συζυγικά πρότυπα*:	N=	%
- ΑΣ+ΓΣ	618	32,1
- ΑΣ+ΓΠ	402	20,9
- ΑΠ+ΓΣ	295	15,3
- ΑΠ+ΓΠ	609	31,7
Σύνολο	1924	100,0

* Επεξήγηση των συντομογραφιών:

ΑΣ+ΓΣ: Άνδρας και γυναίκα συντηρητικοί

ΑΣ+ΓΠ: Άνδρας συντηρητικός και γυναίκα προοδευτική

ΑΠ+ΓΣ: Άνδρας προοδευτικός και γυναίκα συντηρητική

ΑΠ+ΓΠ: Άνδρας και γυναίκα προοδευτικοί

Πίνακας 2: Συζυγικά οικογενειακά πρότυπα, ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης και την ηλικία των συζύγων (% στη στήλη)

A. Άνδρες

Συζυγικά πρότυπα*:	< 40 χρόνων				> 40 χρόνων				
	Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+		Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+		
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	
ΑΣ+ΓΣ	256	36,0	92	19,8	184	42,9	86	26,9	618
ΑΣ+ΓΠ	167	23,5	66	14,2	98	22,8	71	22,2	402
ΑΠ+ΓΣ	108	15,2	68	14,7	79	18,4	40	12,5	295
ΑΠ+ΓΠ	180	25,3	238	51,3	68	15,9	123	38,4	609
Σύνολο	711	100,0	464	100,0	429	100,0	320	100,0	1924

B. Γυναίκες

Συζυγικά πρότυπα*:	< 35 χρόνων				> 35 χρόνων				
	Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+		Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+		
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	
ΑΣ+ΓΣ	236	51,1	99	19,4	226	45,6	57	22,3	618
ΑΣ+ΓΠ	162	15,4	78	15,3	105	21,2	57	22,3	402
ΑΠ+ΓΣ	102	15,4	72	14,1	82	16,5	39	15,2	295
ΑΠ+ΓΠ	180	24,4	238	51,3	68	16,7	123	40,2	609
Σύνολο	661	100,0	511	100,0	496	100,0	256	100,0	1924

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών, βλέπε Πίνακα 1.

Εξετάζοντας καταρχήν την επίδραση του εκπαιδευτικού επιπέδου των συζύγων σε σχέση, όμως, με την ηλικία τους, βλέπουμε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα, συναντάμε περισσότερα «ομοιογενή προοδευτικά» ζευγάρια

ανάμεσα στους νέους και πιο μορφωμένους συζύγους (51%), ενώ τα φαινόμενα αντιστρέφονται στις περιπτώσεις των «ομοιογενών συντηρητικών» ζευγαριών τα οποία τα βρίσκουμε συχνότερα ανάμεσα στους λιγότερο μορφωμένους και πιο ηλικιωμένους συζύγους (45%) (Πίνακας 2).

Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι ανάμεσα στους νεότερους και πιο μορφωμένους συζύγους υπερτερεί το σχετικά προοδευτικό σχήμα οικογενειακής ζωής. Όχι μόνον η εκπαίδευση, αλλά και η ηλικία των συζύγων αποτελούν σημαντικούς παράγοντες διαφοροποίησης των αντιλήψεων όσον αφορά τους ρόλους των δύο φύλων.

Η ταξινόμηση της εκπαίδευσης που εμφανίζεται εδώ καθώς και στους υπόλοιπους πίνακες έγινε ως εξής:

α) Στην κατηγορία «Εκπαίδευση-» περιλαμβάνονται τα άτομα με σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, των εξής κατηγοριών:

1. Μερικές τάξεις του Δημοτικού
2. Απολυτήριο Δημοτικού
3. Ενδεικτικό Γ' τάξης μέσης εκπαίδευσης
4. Απολυτήριο μέσης επαγγελματικής σχολής

β) Στην κατηγορία της «Εκπαίδευσης+» περιλαμβάνονται τα άτομα με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης:

1. Απολυτήριο Λυκείου ή παλαιού Γυμνασίου
2. Φοίτησε σε Ανώτερη-Ανωτάτη σχολή
3. Πτυχιούχος Ανώτερης σχολής
4. Πτυχιούχος Ανωτάτης σχολής

Εξάλλου, η κοινωνική θέση, όπως είναι γνωστό, επηρεάζει σημαντικά τις επιλογές των ατόμων. Όπως ήταν αναμενόμενο, υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς τις αντιλήψεις, ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία των ανδρών. Αναλυτικότερα, το ποσοστό των «ομοιογενών προοδευτικών» ζευγαριών στις ανώτερες και μεσαίες κατηγορίες φθάνει το 45% του συνόλου. Αντίθετα, το αντίστοιχο ποσοστό μειώνεται στην κατηγορία των εμπόρων/πωλητών (36%), ενώ είναι κατά το ήμισυ μικρότερο (23%) στα ζευγάρια που οι σύζυγοι ανήκουν στην κατηγορία εργάτες/υπηρεσίες (Πίνακας 3).

Αναμφίβολα, οι διαφορετικές κοινωνικές αξίες που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές τάξεις αντικατοπτρίζονται στην επιλογή οικογενειακού προτύπου από τους Αθηναίους συζύγους και που κάτω από αυτή την άποψη μπορούν να θεωρηθούν σαν μια έκφραση του συστήματος αξιών που επικρατεί σε κάθε τάξη.

Πίνακας 3: Συζυγικά οικογενειακά πρότυπα, ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία του συζύγου (% στη στήλη)

	Αν. στελέχη/ Ελ. επαγ.		Υπαλλ. γραφείου		Έμποροι/ Πωλητές		Εργάτες Υπηρεσίες		Συν.
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	
Πρότυπα:									
ΑΣ+ΓΣ	113	24,1	40	24,4	70	29,3	395	37,5	618
ΑΣ+ΓΠ	86	18,3	28	17,1	43	18,0	245	23,2	402
ΑΠ+ΓΣ	57	12,2	26	15,9	41	17,2	171	16,3	295
ΑΠ+ΓΠ	180	45,4	238	42,7	68	35,6	123	22,9	609
Σύνολο	469	100,0	164	100,0	239	100,0	1052	100,0	1924

α) Συζυγικά πρότυπα*και επαγγελματική απασχόληση των γυναικών*

Θα περάσουμε τώρα στο θέμα της επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών και θα διερευνήσουμε τον ρόλο της εργασιακής κατάστασης ως προς την επιλογή προτύπου από τους δυο συζύγους.

Παρατηρώντας τα δεδομένα του Πίνακα 4, διαπιστώνουμε εξ αρχής ότι όχι μόνον οι εργαζόμενες γυναίκες, αλλά και οι σύζυγοί τους εκφράζονται πιο θετικά για τους αδιαφοροποίητους συζυγικούς ρόλους. Στις περιπτώσεις αυτές ένα στα δυο ζευγάρια ανήκει στο «ομοιογενές προοδευτικό» μοντέλο (50%) πράγμα που δεν συμβαίνει ανάμεσα στους συζύγους που περιλαμβάνονται στην κατηγορία των μη-εργαζόμενων γυναικών. Πράγματι, η μη απασχόληση ευνοεί τον συντηρητισμό και μόνο 21% των ζευγαριών περιλαμβάνονται στην ίδια κατηγορία, ενώ τα «ομοιογενή συντηρητικά» ζευγάρια υπερτερούν και αποτελούν 42% του συνόλου (έναντι 13% που αντιστοιχεί στα ζευγάρια που η σύζυγος εργάζεται).

Πίνακας 4: Συζυγικά οικογενειακά πρότυπα, ανάλογα με την εργασιακή κατηγορία των γυναικών (% στη στήλη)

Συζυγικά πρότυπα*:	Ε.Τ		Δ.Ε.		Σύνολο N=
	N=	%	N=	%	
ΑΣ+ΓΣ	93	13,7	525	42,1	618
ΑΣ+ΓΠ	102	15,1	300	24,1	402
ΑΠ+ΓΣ	140	20,7	155	12,4	295
ΑΠ+ΓΠ	342	50,7	267	21,4	609
Σύνολο	677	100,0	1247	100,0	1924

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών, βλέπε Πίνακα 1.

Ε.Τ.: Η γυναίκα εργάζεται τώρα.

Δ.Ε.: Η γυναίκα δεν εργάζεται τώρα.

Ωστόσο, η επαγγελματική απασχόληση δεν ευνοεί σε όλες τις περιπτώσεις την υιοθέτηση πιο προοδευτικών στάσεων. Όπως φάνηκε, καθοριστική είναι η επίδραση της θέσης τους στην αγορά εργασίας. Ελέγχοντας, λοιπόν, τις επιλογές των συζύγων ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία των γυναικών διαπιστώθηκε ότι οι άνδρες που είναι παντρεμένοι με γυναίκες ανώτερα στελέχη ή υπαλλήλους γραφείου φαίνεται να εκτιμούν σε μεγαλύτερο βαθμό (72% και 60% αντίστοιχα) την κατάσταση την οποία αντιμετωπίζουν στην καθημερινή ζωή, ενώ η τάση αυτή μειώνεται αισθητά στις περιπτώσεις των συζύγων που οι γυναίκες τους είναι έμποροι/πωλητές (40%) και ακόμα περισσότερο σ' αυτές των εργατριών (34%).

Βλέπουμε, λοιπόν ότι από τις γυναίκες που εργάζονται, όσες ανήκουν στις μεσαίες και ανώτερες επαγγελματικές κατηγορίες ακολουθούν οι ίδιες και οι σύζυγοί τους, στην πλειοψηφία, το προοδευτικό μοντέλο οικογενειακής ζωής. Αντίθετα, οι γυναίκες των χαμηλών επαγγελματικών κατηγοριών αντιλαμβάνονται διαφορετικά τον κοινωνικό ρόλο της παντρεμένης γυναίκας και τηρούν συντηρητικότερη στάση απέναντι στην επαγγελματική απασχόλησή της, πράγμα που δεν αντιστοιχεί, δηλαδή, με την κατάσταση την οποία βιώνουν καθημερινά.

Άραγε οι εργαζόμενες γυναίκες και ιδιαίτερα όσες περιλαμβάνονται στις ανώτερες και μεσαίες επαγγελματικές κατηγορίες, διαθέτοντας περισσότερα «εφόδια» (επαγγελματική εξειδίκευση, εκπαίδευση κ.λ.π.) ασκούν μεγαλύτερη επιρροή στους συζύγους τους και κατά κάποιο τρόπο κατευθύνουν τις επιλογές τους; Ή αντίθετα, οι εργάτριες, επειδή πιθανόν αισθάνονται αδύναμες να υπερασπιστούν τη θέση τους με τον ίδιο τρόπο και νιώθοντας ανασφάλεια για τη σημερινή τους κατάσταση, διστάζουν κατά συνέπεια να επιβληθούν στους συζύγους τους;

Άλλωστε, οι διαπιστώσεις μας αυτές συμβαδίζουν με την πάγια παρατήρηση, ότι οι γυναίκες που προέρχονται από ανώτερα και μεσαία στρώματα έχουν γενικά πιο «φιλελεύθερες» ιδέες και αντιλήψεις και επιθυμούν να εργάζονται σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι γυναίκες που προέρχονται ή ανήκουν σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα¹⁵.

Ανεξάρτητα από τις βαθύτερες καταστάσεις που επηρεάζουν τις ατομικές στάσεις, αναλύοντας τα πρότυπα οικογένειας που επιλέγουν οι Αθηναίοι σύζυγοι, είδαμε ότι τα ομοιογενή προοδευτικά ζευγάρια αφορούν μόνον το ένα τρίτο του συνόλου των ζευγαριών που ζουν στην περιοχή της Πρωτεύουσας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, διαπιστώσαμε εξάλλου, ότι η απο-

δοχή προοδευτικών αντιλήψεων απαντάται πιο συχνά ανάμεσα στις νεότερες και πιο μορφωμένους συζύγους, σ' αυτούς που ανήκουν σε μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ακόμη, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι γυναίκες που εργάζονται καθώς και οι σύζυγοί τους, υποστηρίζουν την κατάσταση που βιώνουν στην καθημερινή τους ζωή και τείνουν να έχουν προοδευτικότερες αντιλήψεις όσον αφορά τους ρόλους των δύο φύλων.

1.6. Συμμετοχή του συζύγου στην καθημερινή ζωή: Πρακτικές κατανομής των οικιακών εργασιών

Μετά τη διερεύνηση των προτύπων που υιοθετούν οι δύο σύζυγοι θα εξετάσουμε την μορφή που έχουν οι συζυγικές ανταλλαγές στον τομέα των οικιακών δραστηριοτήτων και θα δούμε σε ποιές περιπτώσεις και σε ποιά κοινωνικά στρώματα οι σύγχρονοι «τρόποι ζωής» είναι περισσότερο διαδεδομένοι και ποιοί κοινωνικο-οικονομικοί και πολιτισμικοί παράγοντες διαφοροποιούν τις συμπεριφορές των Αθηναίων συζύγων.

Η παραγοντική ανάλυση που πραγματοποιήσαμε αρχικά μας έδειξε σαφώς την ύπαρξη δυο ομάδων ζευγαριών. Η πρώτη υπο-ομάδα περιλαμβάνει τα ζευγάρια στα οποία οι άνδρες συμμετέχουν και βοηθούν στις οικιακές εργασίες και στην φροντίδα των παιδιών αφιερώνοντας σ' αυτές αρκετό χρόνο καθημερινά. Η δεύτερη υπο-ομάδα περιλαμβάνει αντίθετα τα ζευγάρια στα οποία οι άνδρες βοηθούν ελάχιστα ή σχεδόν καθόλου στον τομέα αυτό¹⁶.

Με βάση εννέα μεταβλητές που είχαν τα υψηλότερα παραγοντικά βάρη, διαμορφώσαμε έναν δείκτη μέτρησης της συνολικής βοήθειας που προσφέρει ο σύζυγος¹⁷. Ο δείκτης αυτός αναφέρεται στην «σχετικά σύγχρονη» και στην «σχετικά παραδοσιακή» μορφή οικιακής βοήθειας του συζύγου¹⁸.

Παρατηρώντας τα δεδομένα μας, βλέπουμε, ότι σε περισσότερο από τις μισές οικογένειες της Αθήνας (57%) συναντάται η σχετικά παραδοσιακή κατανομή των συζυγικών ρόλων μέσα στο σπίτι, δηλαδή, η μειωμένη συμμετοχή του συζύγου στις οικιακές εργασίες, ενώ μόνο στο 43% υπάρχουν κάποιες ενδείξεις για πιο ισότιμο διαχωρισμό των ρόλων στην ιδιωτική σφαίρα.

Σύμφωνα, εξάλλου, με την θεωρία των «εφοδίων» η συμμετοχή των συζύγων στις οικιακές εργασίες εξαρτάται από τα εφόδια που κάθε σύζυγος διαθέτει και την ικανότητά του να τα αξιοποιήσει σε κάθε περίπτωση, ενώ, αντίθετα, τα μεγαλύτερα εφό-

δια (επάγγελμα, εισόδημα, εκπαίδευση κ.λ.π.) συνεπάγονται περισσότερη ισότητα¹⁹.

Ας δούμε τώρα τι συμβαίνει στο πλαίσιο της οικογένειας της Αθήνας και σε ποιές περιπτώσεις η ανδρική συμμετοχή εμφανίζεται πιο ουσιαστική και αντίθετα σε ποιές είναι άνευ σημασίας. Καταρχήν, η μορφή οικιακής βοήθειας που επικρατεί σε κάθε οικογένεια επηρεάζεται σημαντικά από το εκπαιδευτικό επίπεδο των συζύγων και την ηλικία τους. Αναλυτικότερα, όπως μας δείχνει ο Πίνακας 5, ο σχετικά προοδευτικός τύπος οικιακής βοήθειας συναντάται συχνότερα ανάμεσα στους πιο μορφωμένους και νέους συζύγους (55% περίπου). Αντίθετα, ανάμεσα στα ζευγάρια όπου οι σύζυγοι είναι λιγότερο μορφωμένοι, ο σχετικά συντηρητικός τρόπος ζωής επικρατεί σε μεγάλο βαθμό, ενώ η τάση αυτή γίνεται πιο έντονη ανάμεσα στους πιο ηλικιωμένους συζύγους (60% και 68% αντίστοιχα).

Πίνακας 5: Μορφές οικιακής βοήθειας του συζύγου, ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης και την ηλικία των ανδρών και των γυναικών (% στη στήλη)

A. Άνδρες

Μορφές βοήθειας:	< 40 χρόνων				> 40 χρόνων				Σύνολο	
	Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+		Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+			
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%
Παραδοσιακή	417	58,6	214	46,1	292	68,1	180	56,3	1103	57,3
Σύγχρονη	294	41,4	250	53,9	137	32,0	140	43,7	821	42,7
Σύνολο	711	100,0	464	100,0	429	100,0	320	100,0	1924	100,0

B. Γυναίκες

Μορφές βοήθειας:	< 35 χρόνων				> 35 χρόνων				Σύνολο	
	Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+		Εκπαίδευση-		Εκπαίδευση+			
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%
Παραδοσιακή	404	61,1	223	43,6	339	68,3	137	53,5	1103	57,3
Σύγχρονη	257	38,9	288	56,4	157	31,7	119	46,5	821	42,7
Σύνολο	661	100,0	511	100,0	496	100,0	256	100,0	1924	100,0

Εξάλλου, η μορφή της οικιακής βοήθειας του συζύγου διαφοροποιείται ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία που ανήκει ο σύζυγος. Όπως αναμενόταν, στα ζευγάρια που ο σύζυγος ανήκει στις κατηγορίες «επιστήμονες/ανώτερα στελέχη» και «υπάλληλοι γραφείου» ο σχετικά σύγχρονος τύπος οικιακής βοήθειας συναντιέται πιο συχνά απ' ότι στις υπόλοιπες οικογένειες (52% έναντι 40% περίπου). Αντίθετα, στα ζευγάρια που ο σύζυγος είναι «έμπορος/πωλητής» ή «εργάτης» ο τρόπος κατανομής των

οικιακών εργασιών είναι προσανατολισμένος προς τη σχετικά παραδοσιακή μορφή (60%) (Πίνακας 6).

Πίνακας 6: Μορφές οικιακής βοήθειας του συζύγου, ανάλογα με την επαγγελματική κατηγορία των ανδρών (% στη στήλη)

Μορφές βοήθειας:	Ελ. επαγ./ Αν. στελέχη		Υπάλλ. γραφείου		Έμποροι/ Πωλητές		Εργάτες/ Υπηρεσίες		Σύνολο	
	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%	N=	%
Παραδοσ.	229	48,8	77	47,0	143	59,8	654	59,3	1103	57,3
Σύγχρονη	240	51,2	87	53,0	96	40,2	398	38,5	821	42,7
Σύνολο	496	100,0	164	100,0	239	100,0	1052	100,0	1924	100,0

Όπως έχει διεθνώς διαπιστωθεί, η επαγγελματική κατάσταση των γυναικών αποτελεί κατ' εξοχήν διαφοροποιό παράγοντα στις καθημερινές συζυγικές πρακτικές και ανταλλαγές στον τομέα της οικιακής εργασίας²⁰. Χαρακτηριστικό είναι, λοιπόν, ότι και στο πλαίσιο της αθηναϊκής οικογένειας διακρίνουμε τάσεις πιο ισότιμης κατανομής των οικιακών εργασιών μεταξύ των ζευγαριών που η γυναίκα έχει κάποια εξωοικιακή επαγγελματική απασχόληση σε σύγκριση με τα υπόλοιπα. Συγκεκριμένα, περισσότερο από ένα στα δύο ζευγάρια περιλαμβάνονται στη σύγχρονη μορφή οικιακής βοήθειας (55%), όταν και οι δύο σύζυγοι έχουν εξωοικιακή απασχόληση. Αντίθετα, ανάμεσα στα ζευγάρια που οι γυναίκες περιορίζονται αποκλειστικά στον ρόλο της νοικοκυράς, ακόμη και εάν έχουν εργαστεί κατά το παρελθόν, ο συντηρητικός τύπος οικιακής βοήθειας υπερτερεί (65% περίπου) (Πίνακας 7).

Πίνακας 7: Μορφές οικιακής βοήθειας του συζύγου, ανάλογα με την εργασιακή κατάσταση των γυναικών (% στη στήλη)

Μορφές βοήθειας:	Γυναίκες που:						Σύνολο	
	εργάζονται τώρα		δεν εργάζονται, έχουν εργαστεί στο παρελθόν		δεν έχουν ποτέ εργαστεί		N=	%
Παραδοσιακή	N=	%	N=	%	N=	%	1103	57,3
Σύγχρονη	305	41,1	542	63,5	256	65,0	821	42,7
Σύνολο	372	54,9	311	36,5	138	35,0	1924	100,0

Όχι μόνον η εργασιακή κατάσταση των γυναικών, αλλά και η θέση τους στην αγορά εργασίας, φαίνεται ότι επιδρά αποφασιστικά

στικά στη μορφή που θα έχει η οικιακή βοήθεια του συζύγου. Πράγματι, ο σύγχρονος τύπος βοήθειας συναντάται κυρίως στα ζευγάρια που οι γυναίκες εργάζονται και ανήκουν σε ανώτερες και μεσαίες επαγγελματικές κατηγορίες, δηλαδή είναι ανώτερα στελέχη και υπάλληλοι γραφείου (75%). Αντίθετα, στα ζευγάρια που οι γυναίκες είναι εργάτριες ή απασχολούμενες στις υπηρεσίες, ή ακόμη και όταν ανήκουν στην κατηγορία έμποροι και πωλητές η σύγχρονη μορφή συναντάται στα μισά περίπου ζευγάρια (52% και 45% αντίστοιχα).

Γίνεται φανερό λοιπόν, ότι η επαγγελματική κατηγορία των γυναικών δηλαδή το είδος του επαγγέλματος που αυτές εξασκούν, που οπωσδήποτε είναι αποτέλεσμα της εκπαίδευσής της, της κοινωνικής κατάστασης της οικογένειάς της κ.λ.π. είναι αυτό που βασικά επιδρά στην τάση εξίσωσης των συζυγικών ρόλων μέσα στο σπίτι.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε ότι οι παράγοντες ηλικία, εκπαίδευση και επαγγελματική κατηγορία των συζύγων διαφοροποιούν τους τρόπους ζωής των οικογενειών της Αθήνας. Ακόμη, η τάση για πιο ισότιμους συζυγικούς ρόλους συναντάται κυρίως ανάμεσα στα ζευγάρια που ναι μεν οι γυναίκες εργάζονται, αλλά ανήκουν σε μεσαίες και ανώτερες επαγγελματικές κατηγορίες.

2. Ιδεολογική ρύθμιση των τρόπων ζωής;

Μετά τον εντοπισμό των προτύπων που υιοθετούν οι Αθηναίοι σύζυγοι και των μορφών που έχουν οι πρακτικές κατανομής των οικιακών δραστηριοτήτων θα επιχειρήσουμε να δούμε, στη συνέχεια της ανάλυσης μας, αν οι αξίες και οι αντιλήψεις για την οικογενειακή ζωή, όπως καταγράφηκαν στο προηγούμενο μέρος, επηρεάζουν και τις συζυγικές πρακτικές οικιακής βοήθειας. Δηλαδή, αν υπάρχει αντιστοιχία ή μήπως, αντίθετα, υπάρχει διάσταση ανάμεσα στις αντιλήψεις και στις καθημερινές συμπεριφορές.

Η διασταύρωση των δυο σύνθετων μεταβλητών μας έδωσε πράγματι πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα. Όπως μας δείχνουν τα δεδομένα του Πίνακα 8, στα «ομοιογενή προοδευτικά ζευγάρια» (ΑΠ+ΓΠ) καθώς και στα «ετερογενή», όπου μόνον ο άνδρας ανήκει στο προοδευτικό σχήμα (ΑΠ+ΓΣ), συναντάται πιο συχνά η σχετικά σύγχρονη μορφή οικιακής βοήθειας του συζύγου (55% και 48% αντίστοιχα). Αντίθετα, στα «ομοιογενή συντηρητικά»

(ΑΣ+ΓΣ) και στα «ετερογενή» που ο άνδρας είναι συντηρητικός και η γυναίκα προοδευτική (ΑΣ+ΓΠ), η εικόνα μεταβάλλεται. Τα ζευγάρια αυτά είναι προσανατολισμένα προς τη σχετικά παραδοσιακή μορφή οικιακής βοήθειας (69% και 62% αντίστοιχα).

Πίνακας 8: Μορφές οικιακής βοήθειας του συζύγου, ανάλογα με τα συζυγικά οικογενειακά πρότυπα (% στην οριζόντια γραμμή)

Μορφές βοήθειας:	Παραδοσιακή		Σύγχρονη		Σύνολο	
	N=	%	N=	%	N=	%
Πρότυπα*:						
ΑΣ+ΓΣ	426	68,9	192	31,1	618	32,1
ΑΣ+ΓΠ	249	61,9	153	38,1	402	20,9
ΑΠ+ΓΣ	155	52,5	140	47,5	295	15,3
ΑΠ+ΓΠ	273	44,8	336	55,2	609	31,7
Σύνολο	1103	57,3	821	42,7	1924	100,0

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών, βλ. Πίνακα 1.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, αντιμέτωποι με δυο διαφορετικά μοντέλα όσον αφορά την ιδεολογική ρύθμιση των συζυγικών ανταλλαγών:

α) το πρώτο, το πιο σύγχρονο, θα το ονομάσουμε «ισότιμο μοντέλο». Σ' αυτό περιλαμβάνονται τα «ομοιογενή προοδευτικά», ζευγάρια και τα «ετερογενή», όπου μόνον ο σύζυγος είναι προοδευτικός (ΑΠ+ΓΠ και ΑΠ+ΓΣ). Εδώ η πλειοψηφία των συζύγων πιστεύει στην επαγγελματοποίηση των παντρεμένων γυναικών, ενώ στην καθημερινή ζωή μοιράζονται πιο ισότιμα τις οικιακές δραστηριότητες.

β) το δεύτερο μοντέλο, το οποίο θα ονομάσουμε «άνισο», περιλαμβάνει τα ομοιογενή συντηρητικά ζευγάρια καθώς και τα ετερογενή όπου η γυναίκα είναι προοδευτική και ο σύζυγος συντηρητικός (ΑΣ+ΓΣ και ΑΣ+ΓΠ). Στην ομάδα αυτή όλοι σχεδόν οι σύζυγοι θεωρούν ότι η παντρεμένη γυναίκα πρέπει να περιορίζεται στον αποκλειστικό ρόλο της νοικοκυράς, ενώ στην καθημερινή τους ζωή κυριαρχεί το μοντέλο οικογένειας με διαφοροποιημένους ρόλους.

Το γεγονός ότι τα ζευγάρια όπου μόνον ο άνδρας είναι προοδευτικός περιλαμβάνονται στο «ισότιμο μοντέλο» αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο που αντανάκλα την ελληνική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανάλυσής μας, ο Αθηναίος σύζυγος κατευθύνει και ελέγχει τις μορφές οικιακής βοήθειας, αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο τον «ρυθμιστή» του συστήματος των ενδοσυζυγικών ανταλλαγών. Με άλλα λόγια αποτελεί τη «κινητήρια δύναμη» και το «μοχλό του εκσυγχρονισμού» των συ-

ζυγικών πρακτικών και συμπεριφορών στο πλαίσιο της αθηναϊκής οικογένειας.

Τι χαρακτηρίζει, όμως, περισσότερο τα δυο μοντέλα τρόπων ζωής που αποκαλύψαμε;

Καταρχήν παρατηρούμε ότι περισσότερο από τα δυο τρίτα των προοδευτικών συζύγων που ανήκουν στο ισότιμο μοντέλο είναι νέοι και έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Αντίθετα, οι σύζυγοι τους οποίους συναντάμε στο παραδοσιακό σχήμα είναι σαφώς πιο μεγάλης ηλικίας και έχουν χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο.

Ακόμη, το πιο ισότιμο μοντέλο κυριαρχεί στα νοικοκυριά των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που ο σύζυγος είναι υπάλληλος γραφείου ή ανώτερο στέλεχος. Αντίθετα, στα νοικοκυριά όπου ο σύζυγος είναι εργάτης, οι συμπεριφορές και οι καθημερινές πρακτικές συνδέονται, περισσότερο με το άνισο μοντέλο ως προς τους τρόπους ζωής.

Όπως είναι φυσικό η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ιδεολογία και την πραγματικότητα εμφανίζεται πιο συχνά στις περιπτώσεις των οικογενειών της Αθήνας, που η σύζυγος εργάζεται. Αναλυτικότερα, όπως μας δείχνει ο Πίνακας 9, στις περιπτώσεις αυτές περισσότερο από τα δυο τρίτα των ομοιογενών προοδευτικών ζευγαριών διαλέγουν και σύγχρονο τύπο ζωής, ενώ τα ποσοστά μειώνονται σταδιακά στα ζευγάρια που περιλαμβάνονται στα άλλα συζυγικά πρότυπα.

Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι εδώ, και σε αντίθεση με τη γενική τάση που επισημάνθηκε παραπάνω, το «ισότιμο μοντέλο» ως προς τη βοήθεια του συζύγου διατηρείται ανάμεσα στα «ετερογενή ζευγάρια» που ο σύζυγος είναι συντηρητικός και η γυναίκα προοδευτική (53%). Το γεγονός δηλαδή ότι η γυναίκα εργάζεται, της δίνει μεγαλύτερη δυνατότητα να ελέγχει και να επηρεάζει το σύστημα των ενδοσυζυγικών ανταλλαγών προς πιο ισότιμα σχήματα, ακόμα και στις περιπτώσεις που ο σύζυγος ακολουθεί συντηρητικό πρότυπο οικογένειας.

Όσον αφορά τα ζευγάρια που η γυναίκα περιορίζεται μόνον στον ρόλο της νοικοκυράς, παρατηρούμε ότι και στις τέσσερις κατηγορίες των συζυγικών οικογενειακών προτύπων κυριαρχεί η παραδοσιακή μορφή οικιακής βοήθειας, δηλαδή, το άνισο μοντέλο (Πίνακας 9).

Εξάλλου, όπως και προηγουμένως, όχι μόνον η εργασιακή κατάσταση των γυναικών, αλλά και η θέση που αυτές κατέχουν προσδιορίζουν τους τρόπους ζωής. Στις οικογένειες, λοιπόν, που η γυναίκα ανήκει στις κατηγορίες «εργάτριες/υπηρεσίες» και

«έμποροι/πωλητές» ακόμη και στις περιπτώσεις όπου οι σύζυγοι ακολουθούν προοδευτικά σχήματα, η μορφή οικιακής βοήθειας έχει πολύ συχνά παραδοσιακή μορφή (38%). Αντίθετα, στις περιπτώσεις που οι γυναίκες ανήκουν σε μεσαίες και ανώτερες επαγγελματικές κατηγορίες το ισότιμο μοντέλο οικιακής βοήθειας συναντάται στην πλειοψηφία των ζευγαριών (70% περίπου).

Πίνακας 9: Μορφές οικιακής βοήθειας του συζύγου, ανάλογα με τα συζυγικά οικογενειακά πρότυπα και την εργασιακή κατάσταση των γυναικών (% στην οριζόντια γραμμή)

Βοήθεια: Συζυγικά πρότυπα: [*]	Εργάζεται τώρα:			Δεν εργάζεται τώρα		
	Παραδοσιακή	Σύγχρονη		Παραδοσιακή	Σύγχρονη	
	%	%	N=	%	%	N=
AΣ+ΓΣ	63,4	36,6	93	69,9	30,1	525
AΣ+ΓΠ	47,1	52,9	102	67,0	33,0	300
AΠ+ΓΣ	45,7	54,3	140	58,7	41,3	155
AΠ+ΓΠ	39,2	60,8	342	52,1	47,9	267
Σύνολο	45,1	54,9	677	64,0	36,0	
N=	305	272	677	798	449	1247

* Για την επεξήγηση των συντομογραφιών βλ. Πίνακα 1.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι στα ζευγάρια που οι γυναίκες εργάζονται το ισότιμο μοντέλο τρόπων ζωής κυριαρχεί. Ένα καινούργιο στοιχείο που προέκυψε εδώ είναι, όμως ότι οι εργαζόμενες γυναίκες και ιδιαίτερα εκείνες που ανήκουν στις μεσαίες και ανώτερες επαγγελματικές κατηγορίες, όταν επιλέγουν προοδευτικά πρότυπα οικογένειας και ανεξάρτητα από το σχήμα που ακολουθεί ο σύζυγός τους, ενισχύουν τη θέση τους και έχουν τη δυνατότητα να ρυθμίζουν και αυτές τη μορφή οικιακής βοήθειας.

Συμπέρασμα

Θεωρώντας ότι οι αντιλήψεις των ατόμων αποτελούν δείκτες που αντανakλούν και προβάλλουν τις επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος και προσανατολίζουν τις κοινωνικές δραστηριότητες των ατόμων, διαχωρίσαμε τους Αθηναίους συζύγους σε τέσσερις ομάδες, ανάλογα με το πρότυπο οικογενειακής ζωής που αυτοί επιλέγουν, προοδευτικό ή συντηρητικό.

Αν και δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τύπους συμπεριφοράς απόλυτα ομοιογενείς γιατί, όπως είναι

γνωστό, η λογική συνοχή δεν είναι ποτέ απόλυτη στο σύστημα των αξιών και των αντιλήψεων, εντούτοις η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων που προηγήθηκε μας επιτρέπει να διατυπώσουμε ορισμένες γενικές υποθέσεις για τις κοινωνικές αντιλήψεις και τις αξίες που επικρατούν καθώς επίσης και για τις πρακτικές οικιακής βοήθειας που παρατηρούνται στο πλαίσιο της αθηναϊκής οικογένειας.

Στο σύνολο φάνηκε, λοιπόν, ότι οι μισοί σχεδόν από τους παντρεμένους άνδρες και γυναίκες της Αθήνας είναι προσκολλημένοι στις παραδοσιακές οικογενειακές δομές. Ωστόσο, οι Αθηναίοι σύζυγοι δεν ενεργούν ανεξάρτητα από το κοινωνικό και οικογενειακό τους περίγυρο και οι επιδράσεις των κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων προσδιορίζουν τα όρια μέσα στα οποία θα κινηθούν και το πλαίσιο των κοινωνικών αξιών το οποίο θα επιλέξουν.

Έτσι, η συχνότητα αποδοχής προοδευτικών αντιλήψεων είναι εντονότερη, όσο το επίπεδο εκπαίδευσης των συζύγων αυξάνεται και η ηλικία τους μειώνεται. Ακόμη, οι σύζυγοι που περιλαμβάνονται στις ανώτερες και μεσαίες επαγγελματικές κατηγορίες διαφοροποιούν τη στάση τους και ακολουθούν συχνότερα τα προοδευτικά πρότυπα οικογένειας.

Χαρακτηριστικό είναι, εξάλλου, ότι υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στα οικογενειακά πρότυπα που αυτοί επιλέγουν και στις καταστάσεις που βιώνουν καθημερινά. Συγκεκριμένα, οι νεοτεριστικές αντιλήψεις διαγράφονται πιο έντονα και οι παραδοσιακές οικογενειακές δομές αμφισβητούνται πολύ περισσότερο, όχι μόνο από τις γυναίκες που έχουν κάποια επαγγελματική απασχόληση, αλλά και από τους συζύγους τους.

Ο δείκτης μέτρησης της συνολικής βοήθειας του συζύγου στις οικιακές εργασίες που διαμορφώσαμε επέτρεψε εξάλλου την πραγματοποίηση μιας πρώτης προσέγγισης του θέματος των πρακτικών κατανομής των οικιακών εργασιών στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής. Όπως φάνηκε, το μοντέλο οικογένειας με τους αδιαφοροποίητους συζυγικούς ρόλους μέσα και έξω από το σπίτι που έχει επικρατήσει σε ευρεία κλίμακα στις δυτικές χώρες δεν ισχύει στην περίπτωση της αθηναϊκής οικογένειας.

Εξάλλου, η τάση για περισσότερο ισότιμους ρόλους μέσα στο σπίτι, δηλαδή η καινοτόμος συμπεριφορά και πάλι διαπιστώθηκε ότι είναι πιο έντονη ανάμεσα στους πιο μορφωμένους και νέους συζύγους, σ' αυτούς που ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς επίσης και στα ζευγάρια που η γυναίκα έχει κάποια εξωοικιακή επαγγελματική απασχόληση. Αντίθετα, η

παραδοσιακή και μη ισότιμη μορφή οικιακής βοήθειας του συζύγου, αφορά περισσότερο τα ζευγάρια που οι σύζυγοι είναι μεγαλύτερης ηλικίας, λιγότερο μορφωμένοι, ανήκουν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα και η γυναίκα τους δεν έχει εξωοικιακή απασχόληση.

Διερευνώντας τέλος την αιτιακή σχέση κοινωνικών αντιλήψεων και πρακτικών της καθημερινής ζωής, είδαμε ότι και ανάμεσα στους Αθηναίους συζύγους υπάρχει ιδεολογική ρύθμιση των τρόπων ζωής και ότι οι ατομικές αντιλήψεις αποτελούν τη εξορθολογισμένη έκφραση των κοινωνικών καταστάσεων που κάθε άτομο βιώνει.

Ωστόσο, χαρακτηριστικό είναι, ότι τα πρότυπα που υιοθετούν οι άνδρες έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα ως προς τη μορφή οικιακής βοήθειας που επικρατεί σε κάθε ζευγάρι. Πάντως, οι γυναίκες, που εργάζονται και ιδιαίτερα των μεσαίων και ανώτερων επαγγελματικών κατηγοριών βελτιώνουν τη θέση τους, ελέγχοντας εξίσου τη μορφή των ενδοσυζυγικών ανταλλαγών.

Σε γενικές γραμμές φάνηκε, ότι και στο πλαίσιο της οικογένειας της Αθήνας η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών προάγει το θέμα της ισότητας ως προς τους συζυγικούς ρόλους, ενώ τα ζευγάρια που και οι δυο σύζυγοι εργάζονται είναι περισσότερο ευαίσθητα στην αναγκαιότητα αναθεώρησης των κοινωνικών ρόλων και προτύπων.

Οι διαπιστώσεις μας αυτές είναι παρόμοιες, εξάλλου, με συμπεράσματα πολλών εμπειρικών ερευνών που διεξήχθησαν διεθνώς κατά την τελευταία τριακονταετία και που επιβεβαίωσαν τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών, όπως του επιπέδου εκπαίδευσης, της ηλικίας των συζύγων, των οικογενειακών καταβολών, της εργασιακής κατάστασης και της θέσης των γυναικών στην αγορά εργασίας, όχι μόνον για τη συνειδητοποίηση και την αποδοχή πιο σύγχρονων αντιλήψεων και απόψεων για τους ρόλους των δυο φύλων, αλλά και για την αναζήτηση περισσότερης ισότητας ως προς τους συζυγικούς ρόλους.

Σημειώσεις

1. Σχετικά με τις εξελίξεις στην δομή και τις λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας βλ. τις μελέτες: Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία του γάμου και της οικογένειας*, Αθήνα: Gutenberg, 1981 (μετάφραση Α. Μουσσούρου). Α. Μουσσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα, Gutenberg, 1989. Martine Segalen, *Sociologie de la famille*, Paris, Armand Colin, 1981. Si-

mon Langlois, «L'avenement de la société de la consommation, un tournant dans l'histoire de la famille», στο *Familles d'aujourd'hui*, Québec, IQRC, 1990, σελ. 89-113.

2. Βλ. Rhona et Robert Rapoport, *Une famille, deux carrieres*, Paris, Denoel/Gonthier, 1973. Michael Fogarty, Rhona Rapoport and Robert Rapoport, *Sex, Career and Family*, London, Sage Publications, 1971.

3. Υπάρχει πληθώρα μελετών γύρω από τους τρόπους κατανομής των οικιακών εργασιών ανάμεσα στους δύο συζύγους. Βλ. ενδεικτικά τις μελέτες: Andrée Michel, *Activité professionnelle de la femme et vie conjugale*, Paris, Ed. du CNRS, 1974. J. Kellehals et al., *Mariages au quotidien*, Lausanne, Favre, 1982. M. Caruso κ.ά., «Les modes de vie des ménages au Mirail. Changement de la famille, Changement par la famille?» στο *Cahiers de l'Observation du Changement Social*, Vol. I, 1982, σελ. 7-188 και *Sociologie du Travail*, «Travail des femmes et famille», No spécial, 3/1984.

4. Για την εξέλιξη των κοινωνικών ρόλων και των αντιλήψεων βλ. John Scanzoni et Greer Fox, «Sex Roles, Family and Society: The seventies and beyond», *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 42, No 4, 1980, σελ. 743-756. Louis Roussel, «L'attitude de diverses générations à l'égard du mariage, de la famille et du divorce», *Population*, No special, Famille, mariage, divorce, 1971, σελ. 101-139. André Michel (dir.), *Femmes, sexisme et sociétés*, Paris, PUF, 1977; Kenneth Mason et al., «Change in U.S. Women's Roles Attitudes, 1964-1974», *American Sociological Review*, Vol. 41, 1976, σελ. 573-596.

5. Βλ. σχετικά Henri Mendras, «Economie et sociabilité», *Archives de l'OCS*, No 3, Paris, CNRS, 1980, σελ. 131 και J. Curie et V. Hajjar, «Régulation idéologique des conduites et modes de vie des familles», *Psychologie et Education*, Vol. VII, No 1-2, Avril 1983, σελ. 141-158.

6. Βλ. για τον ορισμό του όρου «αξία» R. Boudon et F. Bourricaud, *Dictionnaire Critique de la Sociologie*, Paris, PUF, 1982, σελ. 601.

7. Βλ. σχετικά την σύγχρονη ελληνική οικογένεια τις μελέτες: Jane Lambiri-Dimaki, *Social stratification in Greece 1962-1982. Eleven essays*, Αθήνα, Α. Σάκουλας, 1983. Γρηγόρης Γκιζέλης κ.ά., *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984. Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Επαναπροσδιορισμός των ρόλων στην ελληνική αστική οικογένεια», *Διαβάζω*, No 241, 1990, σελ. 26-29. Cornell Vermeulen, *Families in urban Greece*, Διδακτορικό, Cornell University, 1970. Χάρης Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής οικογένειας*. Αθήνα, Κέδρος, 1984. Λουκία Μουσουρού, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Εστία, 1985 και Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, «Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 66, 1987, σελ. 73-105.

8. Βλ. τη βιβλιογραφική επισκόπηση της Λουκία Μουσουρού, «Η μελέτη των οικογενειακών φαινομένων και η Κοινωνιολογία της Οικογένειας στη σύγχρονη Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω*, No 241, 1990, σελ. 21-25.

9. Ο όρος «οικογένεια» θα χρησιμοποιείται εδώ με την πιο στενή του έννοια και θα υπονοεί τα μέλη ενός νοικοκυριού που συνδέονται, όμως με δεσμούς συγγένειας (δηλαδή συζύγους και παιδιά).

10. Για τον προβληματισμό γύρω από την έννοια του όρου «τρόποι ζωής» βλ. Jean Curie κ.ά., «Comment saisir les modes de vie des familles» στο *L' esprit des lieux*, Paris: CNRS, 1986, σελ. 313-349.

11. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας του ΕΚΚΕ βλ. Χ. Συμεωνίδου, Λ. Μαράτου κ.ά., *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*, Τόμος Α', Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1992, σελ. 43-55.

12. Για την προετοιμασία των δεδομένων και την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της παραγοντικής ανάλυσης (Analyse factorielle de correspondances) βλ. Laura Maratou-Alipranti, *Activité des femmes et travail domestique. Les modes de vie des couples athéniens*, διδακτορικό, Paris, 1988, Παράρτημα 3.

13. Για τα παραγοντικά βάρη των μεταβλητών που περιλήφθηκαν στην γυναικεία και ανδρική τυπολογία για τα οικογενειακά πρότυπα βλ. Laura Maratou-Alipranti, Παράρτημα 3, όπ.παρ.

14. Από μεθοδολογικής απόψεως ο διαχωρισμός των ατόμων σε δύο μόνον υπο-ομάδες ίσως φαίνεται αρκετά χονδροειδής. Ωστόσο, αυτό επιβαλλόταν γιατί η κατανομή τους σε περισσότερες κατηγορίες θα περιέπλεκε πολύ την ανάλυση και υπήρχε κίνδυνος, στη συνέχεια, με την πραγματοποίηση διασταυρώσεων, οι κατηγορίες να περιλάμβαναν πολύ μικρό αριθμό περιπτώσεων. Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι απόλυτος αλλά μας είναι χρήσιμος για τις περαιτέρω αναλύσεις μας.

15. Βλ. Alain Charraud, «Travail des femmes et revendications féministes», *Sociologie du travail*, No 3, 1974, σελ. 291-318 και John Scanzoni, *Sex-Roles, Life-Styles and Child-bearing*, New York, The Free Press, 1975. Για τη χώρα μας βλ. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, «Γυναικείες σταδιοδρομίες και οικιακή εργασία: Η περίπτωση των γυναικών της Αθήνας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος Α', No 4, 1989, σελ. 69-91.

16. Για την παραγοντική ανάλυση βλ. Laura Maratou-Alipranti, όπ.παρ.

17. Για τις τιμές των μεταβλητών και τα παραγοντικά τους βάρη βλ. Laura Maratou-Alipranti, όπ.παρ.

18. Όταν χαρακτηρίζουμε το πρώτο σχήμα «σχετικά προοδευτικό» και το δεύτερο «σχετικά συντηρητικό» δεν εννοούμε ότι το πρώτο αντιστοιχεί σε κάποιες σημαντικά πιο προοδευτικές θέσεις σε σχέση με το άλλο. Απλά ότι οι προοδευτικές αντιλήψεις εμφανίστηκαν πιο πρόσφατα και συνεπώς, είχαν σαν αποτέλεσμα την σταδιακή απόρριψη των παλαιότερων.

19. Σχετικά με την «Θεωρία των εφοδίων» βλ. Blood Ronald, Wolfe Donald, *The Dynamics of Married Living*, New York, The Free Press, 1960. Βλ. επίσης Jean Kellerhals κ.ά., *Microsociologie de la famille*, Paris, PUF, 1984, σελ. 45-51.

20. Βλ. ενδεικτικά τη μελέτη: Andrée Michel, *Activité professionnelle de la femme et vie conjugale*, όπ.παρ.

Νέα Οικολογία

Τεύχος 107, Σεπτέμβριος 1993

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ. 36 19 837, fax. 36 02 621.

**Αναζητώντας μια οικολογική οικονομία, της σύ-
νταξης.**

**«Μουσειακός κόμβος» Αθηνών; του Γιάννη Σακιά-
τη.**

Εκτός στόχου... του Μιχάλη Μοδινού.

Βία και αυθαιρεσία στη Ζάκυνθο, της Greenpeace.

**Λογιστικά, φορολογικά, ασφαλιστικά: ο κύκλος
που κλείνει, του Γ. Δεληβοριά.**

**Οι επτά καταδικάζουν την Αφρική, του Μιχάλη
Μοδινού.**

**Φερομόνες για την προστασία του ελαιοκάρπου,
του Ανέστη Τσιπριδίδη.**

**Κλίμα: διαπραγματεύσεις στη Γενεύη, του Αργύρη
Παναγόπουλου.**

**Ουκρανία: η επιστροφή στο Τσερνομπίλ, του Τζέ-
ημς Μηκ.**

**Αφρόδιτα και ανεξέλεγκτη αλιεία, του Ανέστη
Τσιπριδίδη.**

**Αλυσίδα υδρευτικών σκανδάλων, των Φίλων της
Τριχωνίδας.**

**«Ασφαλείς» αντιδραστήρες και επιστημονική κοι-
νότητα, του Αρ. Παναγόπουλου.**

Άννα Φιλίνη: Ελευθερία ή θάνατος για το πάρκο
Ελευθερίας;

Γιάννης Παρασκευόπουλος: Η Θεσσαλονίκη αντι-
μέτωπη με τα μπάζα.

Σ. Βούγιας: Συγκοινωνιακά ζητήματα από την επί-
χωση της παραλίας.

Μ. Μοδινός - Γ. Παρασκευόπουλος: Αττική: μεγά-
λα έργα ή έξυπνες παρεμβάσεις;

Γιάννης Σακιάτης: Συσκευασίες αναψυκτικών και
μπύρας: σκληρές μάχες.

Τάκης Νικολόπουλος: Προς ευρωπαϊκά οικο-προϊ-
όντα.

Α. Ντέρνινγκ και Χ. Μπρόου: Η οικολογία της κτη-
νοτροφίας.

Το σύνδρομο της επίκτητης ανοσολογικής ανεπάρκειας (AIDS) και η Εκκλησία

Σύρμω Λάμπρου*
Ιωάννης Χλιαουτάκης**

Το Σύνδρομο Επίκτητης Ανοσολογικής Ανεπάρκειας (ΣΕΑΑ = AIDS) είναι μια ασθένεια που προξενεί θάνατο. Ξεπερνώντας τα όρια μιας απλής επιδημίας έδρασε ως «κοινωνικός αποκαλυπτής»¹, όσον αφορά στη λειτουργία της κοινωνίας. Η σύνδεσή του με έννοιες-κλειδιά των δυτικών κοινωνιών (αίμα, σπέρμα) προκάλεσε στο κοινό αντιδράσεις φόβου και πανικού², φέρνοντας στην επιφάνεια εντάσεις και συγκρούσεις που ως τη στιγμή της εμφάνισής του βρίσκονταν σε λανθάνουσα κατάσταση.

Αρχικά η καινούργια αυτή νόσος έγινε αιτία να αποκαλυφθούν ζητήματα κοινωνικού στιγματισμού για ορισμένες περιθωριακές ομάδες (ομοφυλόφιλοι, τοξικομανείς) που θεωρήθηκαν ως «ομάδες υψηλού κινδύνου». Εκδηλώθηκε έτσι μια ισχυρή τάση να ταυτισθούν οι ομάδες αυτές με τους προσβεβλημένους από τον ιό και μελέτες έδειξαν ότι αναπτύχθηκε στο κοινό μια στάση αποστασιοποίησης από αυτούς τους τελευταίους^{3, 4}. Αργότερα και χάρη στις ενημερωτικές προσπάθειες των ειδικών (ιατρών, κοινωνιολόγων κ.ά.), η θεώρηση αυτή αντικαταστάθηκε από μία νέα έννοια, τη «συμπεριφορά υψηλού κινδύνου»⁵, η

* Κοινωνιολόγος.

** Επίκουρος Καθηγητής στο ΤΕΙ Αθηνών.

οποία φαίνεται να ανταποκρίνεται περισσότερο στην εικόνα της πραγματικότητας.

Σ' ένα άλλο επίπεδο, το AIDS έγινε αντικείμενο πολυφωνικών αναλύσεων όπου κάθε κοινωνικός εταίρος διεκδικεί τη νόμιμη άποψη του φαινομένου. Παρουσιάζεται, έτσι, ως μια ευκαιρία για κάθε κοινωνική ομάδα που μπορεί ν' ασκήσει μια συμβολική εξουσία και να επαναπροσδιορίσει τη θέση της στον κοινωνικό χώρο⁶.

Η σύγχρονη ιατρική επιστήμη, βρίσκεται αντιμέτωπη (εκ νέου) μ' ένα μεταδοτικό νόσημα χωρίς προηγούμενο, είναι ανίκανη μέχρι σήμερα να δώσει τη λύση και έτσι είναι υποχρεωμένη ν' ανακαλύψει καινούριες πρακτικές, προσαρμοσμένες στον επείγοντα χαρακτήρα της κατάστασης. Η ιατρική πράξη διαφοροποιείται, μπαίνοντας σε μια προ-επαναστατική περίοδο⁷. Η σχέση ιατρού-ασθενή μεταβάλλεται και γίνεται πιο οικεία, αφού συζητούνται θέματα ταμπού –σεξουαλικές συνήθειες, τοξικομανία– και μαζί της αλλάζει ο ίδιος ο ρόλος του ιατρού μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Η ιδιαιτερότητα του HIV απαιτεί από τον ιατρό καινούριες θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις και παράλληλα συνεχή εναρμομόνιση και ανανέωση των γνώσεών του, αφού ο ιός εισάγει ένα νέο κεφάλαιο στο ίδιο το αντικείμενο της ιατρικής επιστήμης. Μ' αυτό τον τρόπο προσδιορίζεται εκ νέου η επαγγελματική ικανότητα του ιατρού.

Πέρα από τις προαναφερθείσες αλλαγές που επήλθαν στον ιατρικό τομέα, το AIDS άνοιξε μια ρωγμή στο επιστημονικό οικοδόμημα, εξαιρώντας την αποτυχία της ιατρικής γνώσης να δώσει λύση σ' ένα ακόμη πρόβλημα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο τοποθετήθηκε η Εκκλησία επεμβαίνοντας ως ηθική αρχή. Η ηθική λειτουργεί ως αντικείμενο της κοινωνικά αναγνωρισμένης αρμοδιότητάς της, που την εξουσιοδοτεί να έχει το δικό της λόγο.

Η άμεση σύνδεση του AIDS με τη σεξουαλικότητα και άρα με ζητήματα ηθικής, εμφανίζει δικαιωμένη, με μια πρώτη ματιά, την επέμβαση της Εκκλησίας. Ωστόσο, για να κατανοηθεί πλήρως η ανάμειξη της στο ζήτημα του AIDS, πρέπει να εξεταστεί η κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία παρουσιάστηκε το AIDS.

Η σύγχρονη κοινωνία, που χαρακτηρίζεται από τη γρήγορη ανάπτυξη των γνώσεων και των τεχνικών και τον «πολυθεϊσμό» των αξιών⁸, φαίνεται να βρίσκεται σε κρίση. Κρίση οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική⁹. Ο μοντερνισμός αντιμάχεται τη θρησκεία ως εννοιολογικό σύστημα και κινητήρια δύναμη των προσπαθειών του ανθρώπου. Παραδόξως, δημιουργεί συγχρόνως το περιθώριο μιας ουτοπίας που η ίδια της η δομή σχετίζεται με μια

θηρσκευτική προβληματική της σωτηρίας¹⁰.

Στην παρούσα εργασία μελετάται η τοποθέτηση της Εκκλησίας ως προς το AIDS. Αναλύεται η λογική της και επισημαίνεται το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται ο εκκλησιαστικός λόγος για να γίνει δυνατή η κατανόηση της σημασίας του μέσα στον ιδιαίτερο χώρο παραγωγής του.

1. Δεδομένα και μεθοδολογία

Μελετήθηκαν δέκα κείμενα-εισηγήσεις επισήμων εκπροσώπων της Καθολικής¹¹⁻²⁰ και τρεις της Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας²¹⁻²³, που δημοσιεύτηκαν μετά το 1987 και που αναφέρονται στις κύριες πλευρές του AIDS.

Τα κείμενα αυτά επιλέγησαν και μπορούν να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικά, επειδή καταγράφουν, τόσο την εξέλιξη του κυρίαρχου εκκλησιαστικού λόγου, όσο και τις διαφορετικές απόψεις που μπόρεσαν να εκφραστούν στο πλαίσιό του ή ακόμα και έξω απ' αυτό, στο διάστημα αυτών των ετών.

Η ανάλυση του λόγου τοποθετείται σήμερα μέσα σ' ένα θεωρητικό πλαίσιο που συνδυάζει στοιχεία, τόσο από την γλωσσολογία, όσο και από τις κοινωνικές επιστήμες. Έτσι, ο λόγος δεν μελετάται ως απλό σύνολο σημείων, αλλά λαμβάνονται υπόψη και οι κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες παράγεται. Οι μελέτες ως προς την ανάλυση του λόγου, συναντούν ακόμα και σήμερα δυσκολίες για την απόκτηση μιας μοναδικής υπόστασης, τόσο στο εσωτερικό της γλωσσολογικής θεωρίας, όσο και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η αρχή του προβληματισμού τοποθετείται στη δεκαετία του 1950 και θεμελιώνεται στη σχέση που διέπει τις προθέσεις του ομιλούντος υποκειμένου με τον ειδικό μηχανισμό που παράγει σε μια προσδιορισμένη κατάσταση²⁴. Κατοπινές μελέτες επέτρεψαν να τεκμηριωθεί ακόμη περισσότερο αυτή η σκοπιμότητα που εγγράφεται μέσα στην εκφραστική δραστηριότητα του υποκειμένου. Ο λόγος θεωρείται τώρα δράση που στοχεύει να παράγει ένα αποτέλεσμα στον αποδέκτη του. Το ενδιαφέρον του παραπάνω προβληματισμού έγκειται στον συσχετισμό του λόγου και της δράσης –του λόγου θεωρημένου ως μακρο-πράξη– και των τροποποιήσεων που αυτός επιφέρει στη φυσική και κοινωνική κατάσταση του δρόντος υποκειμένου²⁵.

Στην παρούσα εργασία ο εκκλησιαστικός λόγος μελετάται – στα πλαίσια αυτού του συλλογισμού– ως μέσο εξάσκησης μιας

εξουσίας και κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας²⁴. Η ανάλυση περιεχομένου που επιχειρείται, συνίσταται στον έλεγχο της πληροφορίας που περιέχεται στα κείμενα, με τη βοήθεια ενός αντικειμενικού σχήματος ανάγνωσης, του οποίου τα αποτελέσματα ερμηνεύονται από την οπτική του προαναφερθέντος μεθοδολογικού πλαισίου.

Αυτό το σχήμα ανάγνωσης αντανακλά το πρότυπο μέσα στο οποίο εκφράζεται σε γενικές γραμμές ο εκκλησιαστικός λόγος και μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: α) επισημαίνεται το γεγονός, δηλαδή το αντικείμενο του λόγου (AIDS), β) παρουσιάζονται τα κριτήρια βάσει των οποίων γίνεται η εκτίμηση του γεγονότος (ηθικές αρχές), γ) εκτιμάται η υπάρχουσα κατάσταση (πλεονεκτήματα-μειονεκτήματα) και, δ) προτείνονται λύσεις στο πρόβλημα (κανόνες συμπεριφοράς).

2. Ανάλυση και συζήτηση

2.α. Η επισήμανση του γεγονότος

AIDS: Αντικείμενο του εκκλησιαστικού λόγου

Οι εκκλησιαστικοί εκπρόσωποι ομιλούν για το AIDS αντλώντας στοιχεία κύρια από τον ιατρικό λόγο, που αποτελεί την πρώτη πηγή πληροφόρησης. Τα επιστημονικά δεδομένα, όμως, επιλέγονται και διαφοροποιούνται, έτσι ώστε το AIDS να παρουσιάζεται περισσότερο ως ηθική παρά ως βιολογική ασθένεια. Έτσι, εκφράσεις όπως «σήμα συναγερμού», «απειλή», «σκληρή δοκιμασία», «κακό»^{11, 12, 13, 21, 22}, χαρακτηρίζουν ηθικά το AIDS, συσχετίζοντάς το ταυτόχρονα με την ανθρώπινη αδυναμία και τη θεϊκή παρουσία.

Θανατηφόρα επιδημία

Μπορεί να λεχθεί ότι με το AIDS εμπλέκεται κανείς σε μια καινούρια σχέση με το θάνατο, υποχρεώνεται να αποδεχτεί τη ζωή μαζί με το θάνατο – την *οροθετικότητα*, όπως επίσης το θάνατο με τη σεξουαλικότητα.

Ο τεχνικός λόγος εξυμνεί τη ζωή χωρίς το θάνατο. Η ζωή παρουσιάζεται ως η μόνη αξία, ο δε θάνατος συνοψίζεται σ' ένα πρόβλημα που οφείλει να βρει τη λύση του μέσα στην επιστημονική πρόοδο. Όμως, με το AIDS τίθεται σε αμφισβήτηση η πίστη στην παντοδυναμία της επιστήμης, που έχει γίνει, όπως ο J. Ha-

bermas έχει δείξει, ιδεολογία που προσπαθεί να επιβάλει τον δικό της ορθολογισμό²⁶. Μπροστά στο θάνατο, καταρρέει η αποτελεσματικότητα του επιστημονικού λόγου του ιατρού και της – σχεδόν – μαγικής του ικανότητας (μαγική επειδή είναι ικανή ν' ανακουφίσει τον πόνο και να δώσει μια εξήγηση, δηλαδή σημασία σε ό,τι προσβάλλει την υγεία και τη ζωή του ανθρώπου). Ο θάνατος παραμένει ένα μυστήριο στο οποίο η Εκκλησία δε δίνει λύση, μπορεί όμως να ρυθμίσει την αγωνία και το φόβο μέσα σ' ένα συμβολισμό όπου τα πάντα νοούνται ως ζωή – ο Θεός δημιουργός της ζωής. Τίθεται λοιπόν θέμα ελπίδας και πίστης στις χριστιανικές θεωρίες για την «ουσία» και το «σκοπό» του θανάτου^{11, 13}.

Το εκκλησιαστικό σώμα ανταγωνίζεται στην «αγορά» των συμβολικών αγαθών με άλλες ομάδες ειδικών που ασκούν συμβολική εξουσία, των οποίων οι επιδόσεις εμφανίζονται ανώτερες των εκκλησιαστικών. Έτσι η Εκκλησία δεν έχει πλέον την ικανότητα να κατευθύνει τις καθημερινές πρακτικές των ατόμων στο σεξουαλικό, ηθικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό τομέα²⁷. Το AIDS και η έως τώρα έλλειψη επιστημονικής απάντησης ως προς τη θεραπεία του, φέρνει τους δύο ανταγωνιστές – κληρικούς και ιατρούς – σε μια ισότιμη σχέση, νομιμοποιώντας παράλληλα την τοποθέτηση της Εκκλησίας.

Μεταδοτική ασθένεια

Οι τρόποι μετάδοσης του ιού του AIDS, αγγίζουν το χριστιανισμό μέσα από τις έννοιες της ζωής, της αγάπης και της γονιμότητας. Στη θεολογική παράδοση το αίμα είναι πηγή ζωής, η σεξουαλική πράξη πηγή αγάπης και το σπέρμα πηγή γονιμότητας. Οι τρεις αυτές πηγές όμως, αποτελούν και οι τρεις τους κυριότερους τρόπους μετάδοσης του ιού, πράγμα που σημαίνει ότι η Εκκλησία δεν μπορούσε να μην επέμβει στο θέμα του AIDS αφού θίγονται τρία βασικά σημεία της ιδεολογίας της.

Ως προς τη μεταδοτικότητα της νόσου ο εκκλησιαστικός λόγος δίνει ιδιαίτερη σημασία στη σεξουαλική οδό έτσι ώστε ως αιτία της επιδημίας και μάλιστα της ίδιας της ασθένειας, να θεωρείται η συμπεριφορά των ατόμων και κύρια οι σεξουαλικές τους συνήθειες^{12, 22}. Ο τρόπος με τον οποίο ο εκκλησιαστικός λόγος θέτει το AIDS, η επιλογή και παρουσίαση γεγονότων αναμφίβολα πραγματικών (η σεξουαλική οδός είναι βεβαίως τρόπος μετάδοσης του ιού), στοχεύει να επηρεάσει τους αποδέκτες ως προς τον τρόπο που αυτοί κατανοούν το AIDS. Επιπλέον, νομιμοποιείται η θέση της Εκκλησίας όσον αφορά στην πρόληψή του, που

όπως θα δούμε, εξετάζεται μέσα σ' ένα πλαίσιο το οποίο χαρακτηρίζεται από την ηθική διαφθορά.

2.β. Κριτήρια εκτίμησης

Ηθικές αρχές

Η Εκκλησία, όταν παίρνει θέση σ' ένα οποιοδήποτε θέμα, οφείλει να επιλέξει μέσα από το ιδεολογικό της σύστημα έναν ορισμένο αριθμό ιδεών που αρμόζουν στο καινούριο μήνυμα. Ο λόγος της αποκτά συνάφεια και νομιμότητα, μόνο όταν ανάγεται στο αρχέγονο συμβολικό της σύστημα, το Ευαγγέλιο.

Η σχετική με το AIDS επιχειρηματολογία που προβάλλεται τόσο από τους Καθολικούς όσο κι από τους Ορθόδοξους εκπροσώπους, αφορά στην ιδέα της αγάπης. Ο Θεός αγαπά όλους τους ανθρώπους και δε θέλει τον πόνο και το θάνατό τους^{11, 12, 22, 23}.

Αντίθετα με την αντίληψη μιας μερίδας του κοινού και ορισμένων επίσημων θέσεων μέσα από τον εκκλησιαστικό χώρο που κρίνουν το AIDS ως «θεϊκή τιμωρία»^{2, 14}, οι εκκλησιαστικές αρχές, μη θέλοντας να δώσουν την εικόνα ενός Θεού-τιμωρού αποστασιοποιούνται από τέτοιες δηλώσεις, υποστηρίζοντας ότι ο Θεός δεν βασανίζει και δεν τιμωρεί, ούτε μισεί τους ανθρώπους^{15, 22}.

Η διαφορά που υπάρχει ως προς την ερμηνεία του AIDS δηλώνει καθαρά την ανομοιογένεια στη σκέψη και στη δράση στο εσωτερικό της Εκκλησίας. Η εικόνα της ενότητας του εκκλησιαστικού σώματος διαλύεται, παραχωρώντας τη θέση της σε μια ποικιλία μηνυμάτων τα οποία άλλωστε εγγράφονται στην ίδια τη λογική της λειτουργίας του θρησκευτικού χώρου⁶. Έτσι, η αντίληψη ότι το AIDS αποτελεί θεϊκή τιμωρία βρίσκει τις ρίζες της σ' έναν αρχαϊκό χριστιανισμό, εκφράζεται από τους πιο συντηρητικούς και δικαιώνει τις προσδοκίες ενός ορισμένου κοινού. Αρνούμενοι τη σχέση της ασθένειας με τη θεϊκή τιμωρία, οι εκκλησιαστικοί εκπρόσωποι θεωρούν το AIDS ως συνέπεια της απομάκρυνσης των ανθρώπων απ' το δρόμο του Θεού. Έτσι, το AIDS, χρεώνεται στα προσωπικά αμαρτήματα και συνεπώς στις συγκεκριμένες πράξεις των ανθρώπων που τα γεννούν^{12, 13, 15, 21, 22}.

Ωστόσο, η ιδέα της αγάπης, χρησιμοποιείται κυρίως για να υπενθυμιστούν οι αρχές του χριστιανισμού πάνω στη σεξουαλικότητα. Αυτή η τελευταία, βάζει σε άμεση σχέση το σώμα με την ψυχή, κάνοντας τα ένα αδιαχώρητο σύνολο που πληρώνεται μέσα στη μόνη επιτρεπτή ιερή ένωση, το γάμο. Ο γάμος νοείται

ως σχέση αγάπης και πίστης που δίνει πληρότητα στην ανθρωπινή ύπαρξη^{11, 12, 13, 21, 22}.

Η προβολή αυτών των αρχών, σημαίνει ότι για κάθε κατηγορία συμπεριφοράς υπάρχει ένα ιδανικό μοντέλο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση. Έτσι, η Εκκλησία, μπορεί να ασκεί κριτική στην κοινωνικό-ιστορική πραγματικότητα και συγχρόνως να προτείνει κανόνες συμπεριφοράς.

2.γ. Εκτίμηση της κατάστασης

Πλεονεκτήματα - Μειονεκτήματα

Ο τρόπος με τον οποίο ο εκκλησιαστικός λόγος εκτιμά το γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο και αναλύει τις πράξεις και τις συμπεριφορές των ατόμων, βασίζεται στο διχοτομικό σχήμα καλό-κακό. Χαρακτηριστικές είναι οι αποδοκίμασιες ορισμένων κοινωνικών φαινομένων και η ρητή πολεμική ως προς τις αξίες και τις πρακτικές της σύγχρονης κοινωνίας.

Η ατομική συμπεριφορά

Θεωρώντας ως αιτία της εξάπλωσης του AIDS την ατομική συμπεριφορά, ο εκκλησιαστικός λόγος ασκεί έντονη κριτική στις πράξεις των ατόμων, στην εξάρτηση από τοξικές ουσίες και κύρια στις σεξουαλικές τους συνήθειες. Η τοξικομανία δεν νοείται ως ατομικό πρόβλημα, αλλά ως κοινωνικό με τραγικές ηθικές διαστάσεις. Στο σημείο αυτό δεν τίθεται θέμα αμφισβήτησης του εκκλησιαστικού λόγου, αφού όλοι αναγνωρίζουν ότι η τοξικομανία αγγίζει τις αδυναμίες του κοινωνικού συστήματος που ήρθαν στην επιφάνεια με την εμφάνιση του AIDS. Η κριτική, όμως, ασκείται εντονότερη στις σεξουαλικές συνήθειες των ατόμων.

Η σεξουαλικότητα, με τον τρόπο που τη ζει ο σημερινός άνθρωπος, υποβαθμίζεται στον εκκλησιαστικό λόγο και αντιπαράθεται στην ιδανική αντίληψη αυτής, που απαιτεί ισότιμη συμμετοχή του σώματος και της ψυχής^{11, 22}. Ουσιαστικά εμφανίζονται στο λόγο έννοιες που εδώ και πολύ καιρό συζητούνται και διαφοροποιούνται ως προς τη σημασία που τους δίνεται. Οι κληρικοί για αιώνες δίδασκαν ότι το σώμα είναι αδύναμο, είναι το όπλο που προτιμά ο σατανάς και η μόνη σχισμή απ' όπου μπορούσε να κινηθεί ένα νικηφόρο πόλεμο ενάντια στους χριστιανούς και το Θεό²⁸. Η αντίληψη αυτή του σώματος άλλαξε στις αρχές του 19ου αιώνα με την ανάπτυξη της ιατρικής που επέτρεψε να το γνωρίσουμε και να το θεραπεύσουμε καλύτερα. Έκτοτε παύει να

θεωρείται εχθρός και γίνεται διαθέσιμο για την απόλαυση. Στις ημέρες μας οι διάφοροι χειριστές της βιο-εξουσίας εξασφαλίζουν όλο και περισσότερο την κυριότητα του σώματος και των απολαύσεών του. Στο ζεύγος σώμα-ψυχή, το σώμα αποκτά σήμερα τον κυρίαρχο ρόλο, καταστρέφοντας τους πολιτισμικούς κώδικες που σχημάτισε η διδασκαλία της Εκκλησίας. Επιχειρηματολογώντας πάνω στην ανεπάρκεια της προτεραιότητας στο σώμα^{13, 22, 23}, οι εκκλησιαστικοί προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν τα όρια της αρμοδιότητάς τους.

Η κριτική τους όμως, δεν περιορίζεται στο ατομικό πεδίο, αλλά επεκτείνεται και στο κοινωνικό μέσα από τις δυσμενείς κριτικές που ασκούνται στην κοινωνική πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώθηκε από την επιστημονική και τεχνική πρόοδο. Ο εκκλησιαστικός λόγος παρουσιάζει έναν κόσμο χαστικό, αμφίβολο, αβέβαιο. Έτσι ο ίδιος εμφανίζεται ως ο θρίαμβος της ουσίας πάνω στη μη-ουσία. Από την άλλη πλευρά, ο μοντερνισμός παρουσιάζει ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την παραγωγή ενός τέτοιου λόγου. Οι εξελίξεις και οι αλλαγές που γίνονται στον κοινωνικό χώρο αγγίζουν άμεσα τις σχέσεις των ανθρώπων, την οργάνωση της κοινωνίας, τις αξίες. Η επιστροφή του θρησκευτικού συναισθήματος, που αποδεικνύεται με την εμφάνιση καινούριων θρησκευτικών κινήματων, δείχνει ότι η ανθρωπότητα ακολουθεί με δυσκολία την εξέλιξη. Με την αντίδραση στην αβεβαιότητα και τη διαφθορά, τα κινήματα αυτά λειτουργούν ως διεξοδος στην κρίση του μοντερνισμού¹⁰.

Η πρώτη εικόνα που δημιουργείται με την ανάλυση αυτή, είναι ότι το αντικείμενο της διαμάχης (ανάμεσα στην Εκκλησία και τους ανταγωνιστές της στην «αγορά» των συμβολικών αγαθών), αφορά στην ίδρυση ενός νέου τύπου κοινωνίας. Ουσιαστικά όμως, πρόκειται για τη θέση που θ' αντιστοιχεί στην Εκκλησία και τους εκπροσώπους της σ' αυτή την κοινωνία. Η σεξουαλικότητα γίνεται ο κύριος άξονας για τον προσανατολισμό της προσωπικής συνείδησης. Ο έλεγχός της σημαίνει τη ρύθμιση ενός μεγάλου μέρους της λειτουργίας της κοινωνίας που μέχρι τον 18ο αιώνα ανήκε στο θρησκευτικό χώρο. Αργότερα, το Κράτος άρχισε να επεμβαίνει όλο και περισσότερο, αν και η αρχή του διαχωρισμού εδραίωσε την Εκκλησία στον ιδιωτικό τομέα και το Κράτος στο δημόσιο. Με την εμφάνιση του AIDS το έδαφος αναταράσσεται εκ νέου.

Η συμπεριφορά της Πολιτείας

Το AIDS είναι μια ιδιωτική ασθένεια, που όμως οι συνέπειές της την κάνουν δημόσια. Ο χειρισμός της ανήκει στην πολιτική και περνάει μέσα από την τροποποίηση της ατομικής συμπεριφοράς. Απαιτείται, λοιπόν, η σύμπραξη των ατόμων που γίνεται εφικτή με την ευαισθητοποίησή τους. Έτσι και σύμφωνα με τις οδηγίες της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, οι κυβερνήσεις άρχισαν ενημερωτικές εκστρατείες, με κεντρικό άξονα την προώθηση της χρήσης του ανδρικού προφυλακτικού. Οι εισηγήσεις των εκκλησιαστικών αρχών αντιτίθενται, στο σύνολό τους, στη χρήση του προφυλακτικού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία απορρίπτει τα προτεινόμενα προληπτικά μέτρα και θεωρεί την ενημερωτική εκστρατεία «ελλιπή, προκλητική και ασαφή»²². Η προσπάθεια, για την Καθολική Εκκλησία, να σταματήσει η εξάπλωση του AIDS με τη χρήση προφυλακτικού είναι «όχι μόνο ελάχιστα αξιόπιστη από τεχνικής πλευράς, αλλά πάνω απ' όλα ηθικά απαράδεκτη»¹⁶.

Ο εκκλησιαστικός λόγος εντάσσει τη χρήση προφυλακτικού και την αντισύλληψη μέσα στο ίδιο συλλογιστικό πλαίσιο. Σύμφωνα μ' αυτό, οι ενημερωτικές εκστρατείες υποβαθμίζουν τη σεξουαλικότητα «σε μια τεχνική και κτηνιατρική άποψη»¹⁷. Μέσα απ' αυτή την οπτική το «σημαντικό δεν είναι τόσο αν πρέπει να προσφύγουμε στο προφυλακτικό ή όχι, αλλά η ανάγκη μιας γενικότερης εκπαίδευσης, η οποία θα ανταποκρίνεται στα χριστιανικά πρότυπα», υπογραμμίζουν κατ' επανάληψη οι θεωρητικοί της Εκκλησίας^{12, 13, 17, 19, 20, 21, 22}.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα μέτρα που παίρνει η Πολιτεία, νομιμοποιώντας τον ιατρικό λόγο, δεν είναι τίποτε άλλο παρά επιβάρυνση της παρούσας κατάστασης. Αν όμως, η θέση αυτή αποτέλεσε την κυρίαρχη στους κόλπους της Εκκλησίας, αξίζει να παρατηρηθεί ότι, μετά από δημοσκοπήσεις που έδειξαν την αποδοκιμασία του κοινού για την αυστηρότητα της τοποθέτησης, η Καθολική Εκκλησία υιοθέτησε μια πιο ήπια στάση, σύμφωνα με την οποία τώρα πια η χρήση του προφυλακτικού είναι ηθικά αποδεκτή στο όνομα του «λιγότερου κακού»¹⁸.

Μέσα απ' αυτές τις εκφράσεις, υπονοείται η αναγνώριση ενός μέσου πρόληψης, που η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας εκτιμά ως το μόνο αποτελεσματικό για να σταματήσει την εξάπλωση του AIDS. Παρατηρείται συνεπώς μια ανομοιογένεια στις τοποθετήσεις των εκπροσώπων της Καθολικής Εκκλησίας. Παρόλο που βρίσκονται στο ίδιο θεσμικό πλαίσιο, οι κληρικοί έχουν τη δυνατότητα να τροποποιήσουν την ιδεολογική παραγωγή της Εκκλη-

σίας για να προσαρμόσουν το μήνυμα στην κοινωνική ζήτηση. Η εναρμόνιση αυτή γίνεται σε σχέση με τις διαθέσεις των εκκλησιαστικών και τις προσδοκίες του κοινού, το οποίο (κοινό) αναγνωρίζεται και ικανοποιείται μέσα από τις διαφορετικές απόψεις^{27, 29}.

Ας υπογραμμιστεί ωστόσο, ότι οι διαφορές μπορούν να εκφράζονται μόνο στο σημείο που δεν απειλούν την ομαλή λειτουργία και τη συνάφεια της Εκκλησίας. Έτσι, ο Επίσκοπος Gaillois που αντιτάχθηκε στον επίσημο λόγο και πήρε πολύ γρήγορα θέση υπέρ της χρήσης του προφυλακτικού, κινδύνεψε με αφορισμό από το Βατικανό³⁰.

Τελικά, η αλλαγή στο μήνυμα της Καθολικής Εκκλησίας όσον αφορά στη χρήση του προφυλακτικού, μπορεί να θεωρηθεί ως μια υποχώρηση που αποσκοπεί στην ικανοποίηση του κοινού. Η ουσιαστική όμως διαμάχη που κρύβεται πίσω από το θέμα της χρήσης ή μη του προφυλακτικού, αφορά στον έλεγχο της σεξουαλικότητας, της ιδιωτικής, δηλαδή, ζωής των ατόμων. Η διαμάχη αυτή έχει τις ρίζες της στο διαχωρισμό ακόμα του Κράτους από την Εκκλησία. Μέχρι εκείνη τη στιγμή τον έλεγχο της ιδιωτικής ζωής των ατόμων κατείχε αποκλειστικά η Εκκλησία. Σιγά-σιγά όμως, η κοινωνία άρχισε ν' αναπτύσσει όλο και περισσότερους μηχανισμούς, προορισμένους να ελέγξουν την ατομική συμπεριφορά. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων, αναπτύχθηκε μια σειρά κοινωνικών μέτρων που σε τελική ανάλυση φιλτράρουν τη σεξουαλικότητα των πολιτών (οικογενειακός προγραμματισμός κ.ά.)³¹.

Σήμερα, ο έλεγχος της αναπαραγωγής και της σεξουαλικότητας τίθεται πολύ πιο έντονα με το AIDS. Η επιδημία αυτή παρουσιάζεται ως παράγοντας αποσταθεροποίησης απ' τη στιγμή που αποδιοργανώνει ριζικά τη δημόσια ζωή³². Ο χειρισμός της από το Κράτος έγκειται στη διευθέτηση της ιδιωτικής συμπεριφοράς, δηλαδή των συγκεκριμένων, καθημερινών πρακτικών του καθενός. Η πολιτεία σεβόμενη από τη μία τις ατομικές πρακτικές, εισχωρεί από την άλλη όλο και περισσότερο μέσα στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής. Ως εγγυητής της τάξης και της δημόσιας υγιεινής έχει, σε σχέση με την Εκκλησία, ένα σημαντικό πλεονέκτημα: όλη τη θεσμική υπεροπλία για τον έλεγχο της δημόσιας σφαίρας: τα Υπουργεία Υγείας, Παιδείας, Εσωτερικών και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Με τον τρόπο που το Κράτος χειρίστηκε την επιδημία του AIDS, με τις εκστρατείες ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης, έφερε στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας υποθέσεις, που μέχρι

τώρα ήταν αυστηρά ιδιωτικές. Πρόκειται για την ανακατάταξη των σχέσεων μεταξύ του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου.

Όπως υποστηρίζει ο J. Habermas³³, σήμερα στη Δύση ζούμε τη διαφθορά και την αποσύνθεση του δημόσιου χώρου και παρευρισκόμαστε στον «επανα-φεουδαρχισμό» της κοινωνίας (μη διαφοροποίηση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό). Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα διαφωνίες ούτε συζητήσεις και ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται και στη συνέχεια «πωλούνται» στο δημόσιο χώρο. Παράλληλα ο ιδιωτικός χώρος γίνεται ημι-δημόσιος. Τα ιδιωτικά προβλήματα εκτίθενται όλο και περισσότερο κάτω από τους προβολείς του δημόσιου χώρου.

Το Κράτος, για ν' αντιμετωπίσει το AIDS και να εξασφαλίσει μια αποτελεσματική επικοινωνία με το κοινό, ωθήθηκε στη παραδοχή μιας κάποιας ελευθερίας των ηθών. Η πρόληψη, μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, απαιτεί παραδόξως αυτήν την επίσημη ελευθερία των ηθών. Ταυτόχρονα, οι αυστηρά ιδιωτικές υποθέσεις –οι αντισυλληπτικές τεχνικές, η σεξουαλικότητα, η ελευθεριότητα των σχέσεων– γίνονται το αντικείμενο μιας δημόσιας αναγνώρισης. Στην ιδιοποίηση από το Κράτος των προβλημάτων που αγγίζουν τα ήθη, την ηθική και την ιδιωτική ζωή των ατόμων, η Εκκλησία δεν μπόρεσε παρά ν' αντιδράσει και να τοποθετηθεί, για ν' αντισταθεί σ' αυτό που εκείνη αντιλαμβάνεται ως απόπειρα αποσταθεροποίησης της θέσης που καταλαμβάνει στον κοινωνικό χώρο.

2.δ. Λύσεις που προτείνει η Εκκλησία για το AIDS

Κανόνες συμπεριφοράς

Οι λύσεις που προτείνει η Εκκλησία για το πρόβλημα του AIDS αγγίζουν από τη μια τη σεξουαλική ηθική και από την άλλη μια γενικότερη ηθική. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για συγκεκριμένους κανόνες που, σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό λόγο, αποτελούν και τη μοναδική λύση για την αναστολή της εξάπλωσης του ιού. Οι κανόνες αυτοί αφορούν στο γάμο και στην αποχή από τη σεξουαλική πράξη^{11, 12, 13, 15, 22, 23}.

Με τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί η Εκκλησία ως λύσεις για το πρόβλημα του AIDS, προστατεύει τα συμφέροντά της στην ιδιωτική ζωή των ατόμων. Ωστόσο, οι προτάσεις της μπορούν να χαρακτηριστούν κοινότυπες και ξεπερασμένες. Οι αρχές της σεξουαλικής ηθικής που υποστηρίζονται είναι ίδιες μ' αυτές είκοσι αιώνες πριν, παρόλο που τα σημερινά προβλήματα επιβάλλουν

μια διαφορετική αντιμετώπιση των καταστάσεων (δηλαδή σήμερα επιβάλλεται η χρήση του προφυλακτικού). Το γεγονός αυτό θέτει το πρόβλημα της κοινωνικής αποτελεσματικότητας του εκκλησιαστικού λόγου και των πιθανοτήτων που έχει να γίνει αποδεκτός.

Αν όμως ληφθεί υπόψη η κρίση που περνά η Εκκλησία σήμερα¹⁰, η αποδοχή των προτεινόμενων κανόνων θα έλυσε τα προβλήματα που βάζουν σε αμφισβήτηση την ύπαρξη του κλήρου και κατά συνέπεια τη δύναμη της Εκκλησίας. Η υπεράσπιση της παραδοσιακής ηθικής της οικογένειας, υποστηρίζει ο Bourdieu, εξασφαλίζει στην Εκκλησία την ύπαρξη της, στο μέτρο που εξαρτάται από την χριστιανική οικογένεια για την αναπαραγωγή του ιερατικού σώματος και της λαϊκής πελατείας της²⁷.

Ένα δεύτερο πεδίο όπου η Εκκλησία προτείνει κανόνες, αφορά στη συμπεριφορά των ατόμων και της πολιτείας γενικότερα απέναντι στους φορείς του AIDS. Οι αξίες που υπαγορεύουν την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου τρόπου δράσης, απορρέουν από την ηθική αρχή «ο Θεός είναι αγάπη» και έχουν να κάνουν με την αδελφικότητα, την αλληλεγγύη και το σεβασμό. Οι προτάσεις των εκκλησιαστικών αρχών αγγίζουν όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής: οικονομία, εκπαίδευση, τοπική αυτοδιοίκηση, ιατρική. Επίσης, οι ίδιες οι Εκκλησίες, καλούνται να δράσουν, είτε αυτόνομα, είτε σε συνεργασία με το Κράτος για να εξασφαλιστεί η προστασία των προσβεβλημένων και η επίλυση του προβλήματος του AIDS^{12, 13, 22}.

Επιμύθιο

Ο εκκλησιαστικός λόγος είναι παραδοσιακός, χαρακτηρίζεται δηλαδή από καθιερωμένες αρχές και αντιλήψεις για τα θέματα που άπτονται του AIDS. Δεν θα έπρεπε όμως να θεωρηθεί η αδιαλλαξία αυτή ως προσήλωση στο παρελθόν, αλλά ως στρατηγική της Εκκλησίας, αποβλέπουσα στην επανακατάκτηση του κόσμου, που ξεφεύγει σταδιακά από τον έλεγχό της. Ο λόγος της ως προς το AIDS εκφράζει ένα μέσο αξιοποίησης και επικύρωσης της θέσης της μέσα στον κοινωνικό χώρο.

Σημειώσεις

1. Chummeck N., «Le SIDA: un révélateur social», *Actions et Recherches*, 1988, 3: 33-39.
2. Χλιαουτάκης Ι., «Κρίσεις και Στάσεις των κατοίκων Δ. Αττικής ως προς το ΣΕΑΑ», *Εκλογή κοινωνικών θεμάτων*, 1989, 81: 27-35.
3. Χλιαουτάκης Ι., «Κοινωνιολογική προσέγγιση των στάσεων των κατοίκων της Δ. Αττικής απέναντι στο ΣΕΑΑ και στους προσβεβλημένους», *Επιθεώρηση ΕΚΚΕ*, 1990, 77:148-171.
4. Χλιαουτάκης Ι., Γουσογούνης Ν., Δαρβίρη Χρ., «Κοινωνιολογική μελέτη της κοινωνικής αποδοχής των προσβεβλημένων από το ΣΕΑΑ», *Ελ. Επιθ. Δερμ. Αφρ.*, 1990, 3: 244-249.
5. Παπασευαγγέλου Γ., *Τι νέα για το AIDS?*, 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο AIDS, Μάρτιος 1991, Αθήνα.
6. Bourdieu P., «Genèse et structure du champ religieux», *Revue Française de Sociologie*, 1971, vol. XII, no 3.
7. Sobel A., «Mutations viro-induites et adaptatives du savoir-faire médical», *Actions et Recherches*, 1988, 3: 87-98.
8. Weber M., *Économie et Société*, T.I., Plon, Paris, 1970.
9. Baudrillard J., *La société de consommation*, Folio, Paris, 1970.
10. Leger D., *Vers un nouveau christianisme?*, Cerf, Paris, 1986.
11. Déclaration de la commission sociale de l' épiscopat français, *Le SIDA: de la peur à la solidarité*, Documentation Catholique, 23/06/1987.
12. Déclaration de l' épiscopat Belge, *SIDA*, Service Catholique Français de Presse et d' Information (S.N.O.P.), no 666, 1987.
13. Déclaration du bureau administratif de la conférence Catholique des États Unis, *SIDA aux multiples visages: une reponse selon l' Évangile*, Documentation Catholique no 1958, 1987.
14. Cardinal Siri, «Archevêques de Genes (Italy)», *Le Monde*, 24/06/88.
15. *Compte-rendu du Week-End à Grenoble*, Institut Catholique de Lyon, 1989.
16. «Observatore romano», *Le Monde*, 8/11/88.
17. Thevenot X., *SIDA: Rumeurs et faits*, Clerf, 1988.
18. Cardinal Decourtay, *Le Monde*, 13/12/1988.
19. Déclaration du Comité permanent de la Conférence Épiscopal de l' Irlande, *À propos du SIDA*, rendu publique le 12/1/187.
20. Document du Comité exécutif du Conseil Decumenique des Églises Reykjavik; rendu publique le 26/11/87, publiée par le bulletin d' information protestant no 1033.
21. Μητροπολίτης Φωκίδος Αθηναγόρας, «Η άποψη της Εκκλησίας για το AIDS», ανάτυπο του περιοδικού *Εκκλησία*, Αθήνα 1990.
22. Αρχιμ. Ιερόθεος Βλάχος, *Η θεολογική πλευρά του προβλήματος του AIDS*, Ανατολικά τομ. Α, εκδ. Ιερά Μονή γενεθλίου της Θεοτόκου, 1989.
23. Κοτταρίδης Δ.Σ., *Η απειλή του AIDS*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 1987.
24. Foucault M., *L' ordre du discours*, Gallimard, Paris 1969.

25. Maingueneau D., *Initiation aux méthodes de l' analyse du discours*, Hachette, Paris, 1976.
26. Habermas J., *La technique et la science comme idéologie*, Gallimard, Paris, 1973.
27. Bourdieu P., «La Sainte Famille», *Actes de la recherche en sciences sociales*, no 44-45, Nov. 1985.
28. Duby G., *Les 3 ordres ou l' imaginaire du féodalisme*, VRF, Paris, 1981.
29. Bourdieu P., «Une interpretation de la théorie de la religion selon Max Weber», *Archives européennes de Sociologie*, XII, 1971.
30. *Le Monde* du 20/06/1987.
31. Foucault M., *La volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 1976.
32. Bauchard J., «Le Sida: une maladie d' Etat», *Actions et Recherches*, 1988, 3: 7-14.
33. Habermas J., *L' espace publique*, Payot, Paris, 1986.

Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Κριτική αξιολόγηση του άρθρου της Χ. Βιτσιλάκη*

*Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη***

Η διαπραγμάτευση ενός θέματος, όπως οι καταλήψεις των σχολείων από μαθητές, είναι ένα εγχείρημα ενδιαφέρον, αλλά συγχρόνως δύσκολο, ιδιαίτερα όταν η προσέγγισή του αποσκοπεί στην αναζήτηση μιας αιτιώδους σχέσης μεταξύ της συγκεκριμένης συμπεριφοράς των μαθητών και της διαδικασίας κοινωνικοποίησής τους.

Τόσο στο θέμα της κοινωνικοποίησης, όσο και σε εκείνο της απόκλισης οι θεωρητικές προσεγγίσεις είναι πολλές και συχνά αντιφατικές, χωρίς μέχρι σήμερα να έχει διατυπωθεί, για κανένα από τα δύο αυτά κεφάλαια της Κοινωνιολογίας, μια θεωρία που να ερμηνεύει συνολικά το φαινόμενο που μελετά και να είναι συγχρόνως γενικά αποδεκτή.

Στην περίπτωση της κοινωνικοποίησης, οι προσπάθειες που έχουν γίνει με στόχο τη συγχώνευση των δύο βασικών κοινωνιολογικών θεωρητικών κατευθύνσεων, της κοινωνιοκεντρικής-κανονιστικής και της ατομοκεντρικής-ερμηνευτικής, σε ένα ολικό θεωρητικό μοντέλο κοινωνικοποίησης (π.χ. Habermas, Wentworth, Hurrelmann), δεν κατέληξαν σε ένα πειστικό και γενικά αποδεκτό σχήμα.

Από την άλλη πλευρά, οι θεωρίες της απόκλισης αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα και αποτελούν το πεδίο αντιπαράθεσης, όχι μόνον επιστημόνων με διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς, αλλά και επιστημών ή επιστημονικών κλάδων, όπως η Κοινωνιολογία, η Παιδαγωγική και Ψυχολογία ή η Κοινωνική ψυχολογία και η Εγκληματολογία.

* Το άρθρο της Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις» δημοσιεύτηκε στο 11ο τεύχος του «Βήματος των Κοινωνικών Επιστημών», σελ. 125-166.

** Ειδικός Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τα προβλήματα αυτά είναι αναπόφευκτο να προβάλλονται σε μια προσπάθεια μελέτης και αιτιώδους σύνδεσης των δύο αυτών φαινομένων (κοινωνικοποίηση, απόκλιση). Τα κενά, οι ασάφειες, οι αντιφάσεις γίνονται τότε αναπόφευκτα.

Αν στα στοιχεία αυτά προστεθούν και θεωρητικά ή μεθοδολογικά λάθη, που ενδεχόμενα οφείλονται στην επιφανειακή ενασχόληση και με τα δύο αυτά αντικείμενα της Κοινωνιολογίας τότε, η διαπραγμάτευση ενός τόσο επίκαιρου και ενδιαφέροντος θέματος, όπως οι καταλήψεις των σχολείων, μπορεί να αποδειχθεί αμφίβολης αξίας και χρησιμότητας.

Παραβλέποντας πολλές επιμέρους αδυναμίες θα μπορούσε κανείς να σταθεί σε θέματα περισσότερο ουσιαστικά για την αξιολόγηση αυτής της εργασίας:

1. Η επιγραμματική και ασαφής αναφορά στις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της κοινωνικοποίησης και της απόκλισης αποτελεί την πρώτη και αρκετά σημαντική αδυναμία αυτής της προσπάθειας. Οι αναφορές στη θεωρία είναι αρκετά σύντομες και γι' αυτό δύσκολο να κριθούν επί της ουσίας. Το ίδιο ασαφές παραμένει μέχρι το τέλος της εργασίας το θεωρητικό μοντέλο το οποίο χρησιμοποιείται για τη μελέτη του φαινομένου.

Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα διατυπώνονται στο κεφάλαιο με τίτλο «Θεωρητικός και μεθοδολογικός προβληματισμός», έχει κανείς την εντύπωση, πως το μοντέλο αυτό θα είναι στη βάση του μαρξιστικό με έναν τόνο συμβολικού ιντεραξιονισμού, αφού η συντάκτρια αναφέρει:

«Αποδεχόμενοι τον καθοριστικό ρόλο της οικονομικής υποδομής, αλλά αποποιούμενοι τις μονοδιάστατες προσδιοριστικές της δυνατότητες, εστιάζουμε, στην παρούσα εργασία, την προσοχή μας στους συλλογικούς αυτούς φορείς –θεσμοποιημένους και μη, οικονομικά καθορισμένους και μη– που μέσα από τη δράση τους πλάθουν αξίες και πρότυπα».

Η εντύπωση όμως αυτή ανατρέπεται στη συνέχεια, όταν η συντάκτρια με απόλυτο τρόπο μας βεβαιώνει πως «ένα από τα βασικά πορίσματα της έρευνας (...) είναι ότι οι καταλήψεις των σχολείων τον χειμώνα του 1991 ήταν περίπτωση μίμησης».

Η προσέγγιση όμως μιας μορφής αποκλίνουσας συμπεριφοράς με μεθοδολογικό εργαλείο τον μαρξισμό –έστω και διανθισμένο με ιντεραξιονισμό– και η ερμηνεία του φαινομένου αυτού ως μίμηση, είναι στοιχείο που γεννά μια σειρά από ερωτήματα.

Άξιο προσοχής είναι στην προκειμένη περίπτωση, ακόμη και αν δεχθούμε την εκδοχή της μίμησης, πως ένα από τα «βασικότερα πορίσματα» της έρευνας δεν έχει «ντυθεί» θεωρητικά. Ενώ δηλαδή το στοιχείο «μίμηση» έχει αναχθεί σε αποφασιστικής σημασίας παράγοντα ερμηνείας του φαινομένου της κατάληψης, δεν γίνεται καμιά αναφορά στα όσα περί μίμησης και αντιγραφής συμπεριφοράς αναφέρονται στη σχετική με την κοινωνικοποίηση και την απόκλιση βιβλιογραφία. Τουλάχιστον, οι θέσεις

του G. Tarde για το ρόλο της μίμησης στην αποκλίνουσα (εγκληματική) συμπεριφορά και η απάντηση του Durkheim σ' αυτές (όπως εκφράζονται μέσα από το έργο του «τα κοινωνικά αίτια της αυτοκτονίας») θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη. Αλλά, και οι θεωρίες της μάθησης και ειδικότερα του Sutherland («differential association theory») δεν μπορεί σε μια τέτοια περίπτωση να παραληφθεί.

Αντί όμως αυτών, παρατηρεί κανείς να επιστρατεύονται μια σειρά ετερόκλητων στοιχείων, όπως η ψυχοσωματική ανάπτυξη, η νοητική ανάπτυξη (Piaget), οι ομάδες ομηλικών, μέχρι το «χάσμα γενεών», το cohort effect και τα M.A.T., προκειμένου να ερμηνευθεί μια μορφή αποκλίνουσας συμπεριφοράς, όπως οι καταλήψεις.

Έτσι όμως, έχει κανείς την εντύπωση, πως χρησιμοποιείται ένα πολυ-παραγοντικό ερμηνευτικό μοντέλο και όχι αυτό που προαναγγέλλεται. Ένα πολυπαραγοντικό, ωστόσο, μοντέλο, το οποίο λόγω της ασαφούς μεθοδολογίας που ακολουθείται δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένο αντιφάσεων:

Για παράδειγμα, ενώ από τη μια πλευρά η εργασία καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι καταλήψεις ήταν «μίμηση», διαπιστώνει συγχρόνως πως, σύμφωνα με την άποψη του 54% των μαθητών, αποτελούσαν και «μια συνειδητή πράξη μέσω της οποίας οι μαθητές διεκδικούσαν συλλογικά αιτήματα για τη θεατίωση της παιδείας».

2. Εντελώς ακατάληπτο φαίνεται να είναι το κεφάλαιο περί «νοητικής ανάπτυξης» των μαθητών και οι «διαπιστώσεις» στις οποίες προβαίνει η ερευνήτρια με τη βοήθεια... δύο ερωτήσεων.

Ενώ από τη μία πλευρά διαπιστώνεται πως «η εικόνα που διαμορφώνεται από τα προαναφερθέντα στοιχεία σκιαγραφεί ένα νεανικό πληθυσμό, η πλειοψηφία του οποίου εκφράζει, μέσα από τις καταλήψεις, μια νεανική επιπολαιότητα και διάθεση φυγής από τη σχολική καθημερινότητα και συνάμα μια πολύ συγκεκριμένη κριτική των εκπαιδευτικών θεμάτων» και πως «μόνο μία μειοψηφία» έχει να επιδείξει μια γενικευμένη αφαιρετική σκέψη, καθώς και έναν «φιλοσοφικά, υπαρξιακά ή πολιτικά εμβαθυμένο προβληματισμό», διευκρινίζεται στη συνέχεια πως «τα πορίσματα αυτά δεν (...) αντανακλούν διαβαθμίσεις νοητικής ανάπτυξης της ελληνικής νεολαίας», για να κλείσει το κεφάλαιο με την «επιβεβαίωση»: «Θεωρητικά λοιπόν, επιβεβαιώνεται το στοιχείο αυτό της κλασσικής θεώρησης του Piaget (...), στο οποίο λίγοι δίνουν σημασία, ότι δηλαδή η διαμόρφωση της γενικευμένης ή αφαιρετικής σκέψης εξαρτάται και προσδιορίζεται από τις εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες».

Και βέβαια δεν γίνεται καμία αναφορά (μια και το θέμα της εξέλιξης και της ωρίμανσης θεωρείται από τη συντάκτρια του άρθρου άξιο προσέγγισης) στον Kohlberg, ο οποίος, βασισμένος στον Piaget, διατύπωσε τη θεωρία των έξι σταδίων ηθικής εξέλιξης και ωρίμανσης, που στην προκειμένη περίπτωση θα ενδιέφερε περισσότερο από εκείνη του Piaget.

3. Ένα τόσο ακανθώδες θέμα, όπως είναι ο ρόλος της οικογένειας και του σχολείου στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και του συ-

στήματος, «τακτοποιείται» με εκπληκτική ευκολία και ταχύτητα, με τη βοήθεια δύο ερωτήσεων, οι οποίες μάλιστα δεν απευθύνονται στους βασικούς εκπροσώπους των θεσμών αυτών, όπως είναι οι γονείς και οι παιδαγωγοί, προκειμένου να αξιολογηθούν οι στάσεις στους στο θέμα, αλλά σε πρώην μαθητές, δύο χρόνια μετά τις καταλήψεις.

Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τα αποτελέσματα του πίνακα 8.

4. Η θέση της συντάκτριας, πως όταν μια αποκλίνουσα συμπεριφορά δεν τιμωρείται, σημαίνει πως γίνεται και αποδεκτή, θα πρέπει να θεωρηθεί ως απλοποίηση. Ούτε είναι πάντα «ιδιοποιό στοιχείο αποκλίνουσας συμπεριφοράς (...) η ρητή και αταλάντευτη καταστολή της από τους αρμόδιους κοινωνικούς φορείς».

Υπάρχουν άπειρες περιπτώσεις παραβίασης κοινωνικών κανόνων με τη σιωπηρή συναίνεση μιας κοινωνίας. Η σχέση κοινωνικός κανόνας - απόκλιση - κοινωνικός έλεγχος είναι πολυδιάσταση και πολλές φορές αμβλύνονται τα κριτήρια τόσο για τον προσδιορισμό της απόκλισης, όσο και της αντίδρασης του κοινωνικού ελέγχου απέναντι σ' αυτή, αφού συνεκτιμηθούν διάφοροι παράγοντες και ειδικότερα όταν θέλουμε να αποφύγουμε όξυνση της κατάστασης. Στην περίπτωση των καταλήψεων θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας –συν τοις άλλοις– και αυτή τη διάσταση της υπόθεσης, όταν εκφέρουμε κρίσεις στον τρόπο αντίδρασης των φορέων κοινωνικοποίησης.

Εκτός αυτού, στο σχολείο πολλές μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς θεωρούνται παραβάσεις εσωτερικών κανονισμών του, οι οποίες δεν ενεργοποιούν αυτόματα τους θεσμούς του επίσημου κοινωνικού ελέγχου (αστυνομία, εισαγγελικές/δικαστικές αρχές). Εκλαμβάνονται δηλαδή ως εσωτερικό θέμα του οργανισμού (σχολείο) που θεωρείται ως μια κοινότητα που έχει τη δυνατότητα και τη διακριτική ευχέρεια να αξιολογεί και να διευθετεί, μέχρι ενός σημείου, τις υποθέσεις της με τα όργανα που διαθέτει.

Στη σύγχρονη και σχετική με το θέμα της αποκλίνουσας/παραβατικής συμπεριφοράς στα σχολεία βιβλιογραφία, εκφράζεται η άποψη να αποτελεί έργο του σχολείου η διευθέτηση αποκλίνουσας συμπεριφοράς των μαθητών, ακόμη και ο χαρακτηρισμός μιας πράξης ως αποκλίνουσας. Κι αυτό, γιατί ο δάσκαλος μπορεί καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον «αρμόδιο» να αποφανθεί τόσο για τη συμπεριφορά του μαθητή, όσο και για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, επειδή είναι ο μόνος που γνωρίζει όλα τα στοιχεία μιας πράξης και ειδικότερα το «δρον υποκείμενο» (μαθητή) και την «περίσταση της πράξης».

5. Η παρατήρηση, ότι οι μαθητές δεν γνώριζαν αν η συμπεριφορά τους ήταν αποκλίνουσα, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα της θέσης ότι οι καταλήψεις ήταν «μίμηση».

Για την Κοινωνιολογία είναι σαφές, πως τα άτομα στις σημερινές σύνθετες κοινωνίες συμμετέχουν σε ένα πολύπλοκο σύστημα ρόλων και κατά συνέπεια και κανόνων ρυθμιστικών της συμπεριφοράς τους, πράγμα που καθιστά σχεδόν φυσικό το γεγονός να μη γνωρίζει κανείς με ακρίβεια ποιών κανόνων είναι αποδέκτης, ποιά δράση του ενεργοποιεί

τον κοινωνικό έλεγχο και ποιά όχι. Το πρόβλημα αυτό της διάκρισης κοινωνικά αποδεκτών ή μη αποδεκτών συμπεριφορών είναι εντονότερο στους ανηλίκους και λόγω ηλικίας. Πολλές φορές, όχι μόνο στην περίπτωση ανηλίκων, αλλά και ενηλίκων, η συνειδητοποίηση ενός κανόνα συντελείται μόνον με την παράβασή του (Popitz).

Στην περίπτωση των καταλήψεων η άγνοια του κανόνα δικαιολογείται και για έναν ακόμη λόγο: έλλειπαν βασικά στοιχεία του κανόνα, προκειμένου αυτός να γίνει συνειδητά σεβαστός ή να παραβιαστεί συνειδητά από τους μαθητές. Τα στοιχεία αυτά ήταν: η σαφήνεια στη διατύπωση του κανόνα, το πλαίσιο μέσα στο οποίο μία συγκεκριμένη συμπεριφορά θα συνιστά παράβασή του, καθώς και οι συνέπειες της παράβασης αυτής (βλ. σημείο 7).

6. Η επιλογή και ο χαρακτήρας του δείγματος συνιστούν μια άλλη αδυναμία αυτής της εργασίας. Πρόκειται για ένα περιορισμένο δείγμα με απεριόριστες φιλοδοξίες, αφού προσβλέπει στην εκπροσώπηση του φαινομένου των καταλήψεων σε πανελλαδική κλίμακα.

Η απάντηση σε ερωτήματα που αφορούν γεγονότα που διαδραματίστηκαν δύο χρόνια πριν την έρευνα, σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο από εκείνο μέσα στο οποίο καλούνται τα υποκείμενα της έρευνας (φοιτητές) να κρίνουν αυτά τα γεγονότα, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την εγκυρότητα των στοιχείων. Δύο χρόνια για τον έφηβο σημαίνουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις στάσεις, τις αντιλήψεις, τις αξιολογικές του κρίσεις. Πόσο μάλλον όταν οι απόψεις αυτές εκφέρονται από «τακτοποιημένους» φοιτητές.

Η επισήμανση από την ερευνήτρια, ότι έχει επίγνωση των μεθοδολογικών αδυναμιών (αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος) δεν αλλάζει την κατάσταση, πόσο μάλλον όταν και αυτή η επισήμανση αναιρείται σε σχετική παραπομπή (βλ. σημείωση 9).

7. Δεν διευκρινίζεται γιατί η κατάληψη του σχολείου είναι συμπεριφορά που «αντιβαίνει στην έννομη τάξη» ή γιατί αποτελεί αξιόποινη πράξη «καθαυτή». Η διευκρίνιση αυτή είναι απαραίτητη και σημαντική, τη στιγμή που δεν υπάρχει άρθρο στον Ποινικό Κώδικα (Π.Κ.), που να ρυθμίζει ειδικά το θέμα της κατάληψης. Η πράξη αυτή ρυθμίζεται από το άρθρο 334 §3 του Π.Κ. «περί διατάραξης οικιακής ειρήνης» και διώκεται αυτεπάγγελτα μεν, αλλά μόνον μετά από έκφραση της αντίθεσης του Διευθυντή του Σχολείου προς τη συγκεκριμένη πράξη. Μόνο τότε είναι δυνατή και η άσκηση δίωξης σε βάρος των γονέων για «παραμέληση άσκηση εποπτείας ανηλίκου» άρθ. 360 του Π.Κ.

Τα αδικήματα δε, που διαπράττονται στη διάρκεια της κατάληψης (φθορές ή άλλες πράξεις βίας), όσο και αν είναι υποπροϊόντα της, διαχωρίζονται από αυτή και διώκονται από τα αντίστοιχα άρθρα του Π.Κ. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η συμπεριφορά δεν είναι απλώς αποκλίνουσα, αλλά παραβατική. Διάκριση που η συντάκτρια του άρθρου δεν επιχειρεί.

Ακόμη, η θέση της συντάκτριας πως στην κανονιστική προσέγγιση η απόκλιση είναι στοιχείο συνυφασμένο με τη «φύση» της συμπεριφοράς,

δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ούτε ο Parsons ούτε ο A. Cohen ή ο Sutherland ή ο Durkheim (εκπρόσωποι της κανονιστικής προσέγγισης) διατύπωσαν ποτέ την άποψη πως η αποκλίνουσα συμπεριφορά είναι ιδιότητα που ενυπάρχει στην ίδια τη «φύση» της συμπεριφοράς, αγνοώντας το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή εμφανίζεται.

8. Αυτό που κανείς μάταια αναζητά στην εργασία αυτή, ανεξάρτητα από την τοποθέτησή του απέναντι στο φαινόμενο των καταλήψεων, είναι η συστηματική σύνδεση των αιτημάτων των μαθητών και της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος με τη συγκεκριμένη συμπεριφορά των μαθητών.

Η επιγραμματική αναφορά στο στοιχείο αυτό δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη από μια μελέτη που, όπως διατείνεται η συντάκτριά της, έχει ως σημείο αναφοράς τη «φύση του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και τις ιστορικές-πολιτισμικές συνθήκες του, καθώς και τις κοινωνικές συγκρούσεις που πηγάζουν απ' αυτόν».

Αντί μιας τέτοιας μορφής αντιπαράθεσης, συνάγεται πως οι καταλήψεις είχαν ως στόχο την ... ανατροπή του εκπαιδευτικού θεσμού, αφού η συντάκτρια παρατηρεί: «Ακόμα και με τα κριτήρια των "κριτικών" και "αντιεξουσιαστικών" θεωρητικών και εμπειρικών προσεγγίσεων η εν λόγω περίπτωση θεωρείται αποκλίνουσα συμπεριφορά. Η κριτική στο δομημένο αυταρχισμό των εξουσιαστικών κοινωνικών θεσμών –οικογένειας, σχολείου, κράτους– και η αντιπρόταση για ισότιμες σχέσεις και δημοκρατικό διάλογο μεταξύ κοινωνικοποιητικών φορέων και υπό-κοινωνικοποίηση νεαρών ατόμων, δεν αναιρούν την αναγκαιότητα του σχολείου, ούτε καθιστούν θεμιτή την ολική ανατροπή του εκπαιδευτικού θεσμού μέσω της συλλογικής δράσης των μαθητών».

Βέβαια, η επισήμανση των αδυναμιών αυτής της εργασίας δεν σημαίνει, σε καμιά περίπτωση, πως αυτή δεν έχει πολλές θετικές πτυχές. Για παράδειγμα, πολύ εύστοχος είναι οι παρατηρήσεις για τα διάφορα κοινωνικά κινήματα, για την επίδραση του αντιαυταρχικού κινήματος και των συγκεκριμένων πολιτικών-κοινωνικών συνθηκών στη διαμόρφωση στάσεων στην ελληνική κοινωνία κ.λ.π.

Αν και σε ποιο βαθμό όμως η κατάληψη αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, όπως υποστηρίζεται στην εν λόγω εργασία, είναι θέμα που δεν είναι εύκολο να απαντηθεί χωρίς τη βοήθεια μιας διαχρονικής και συγκριτικής μελέτης. Ακόμη δυσκολότερο είναι να διερευνηθεί με τα μεθοδολογικά εργαλεία αυτής της εργασίας, αν οι γονείς στα πλαίσια του κοινωνικοποιητικού τους έργου «καλλιέργησαν στα παιδιά τους την αντίληψη της κατάληψης σαν αποκλίνουσα ή σαν κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά».

Η απόφαση του Υπουργείου Παιδείας για παράταση της σχολικής χρονιάς σε όσα σχολεία πραγματοποιήθηκαν καταλήψεις κατά το σχολικό έτος 1992/93 και η αποδοχή αυτής της απόφασης χωρίς ουσιαστικές αντιδράσεις, τόσο από τους μαθητές όσο και από βασικούς θεσμούς κοινωνικοποίησης (οικογένεια, σχολείο), μάλλον αναιρούν μια τέτοια θέση.

Η κριτική αξιολόγηση της συγκεκριμένης εργασίας φέρνει για μια ακόμη φορά στο προσκήνιο ένα θέμα που απασχόλησε και απασχολεί όλους όσους ασχολούνται με θέματα επιμερικής έρευνας και ειδικότερα το θέμα της εγκυρότητας και αντικειμενικότητας των αποτελεσμάτων.

Η κοινωνική πραγματικότητα, όντας δύσκολο να χωρέσει στα τετραγωνίδια ενός ερωτηματολογίου, είναι ευνόητο να υποβάλλεται σε αφαιρέσεις για τους σκοπούς της μεθόδου μελέτης της. Τα στοιχεία που θα επιλεγούν για τη συρρίκνωσή της και το «στρίμωγμά» της σε τετραγωνίδια, είναι αναπόφευκτο να φέρνουν τη σφραγίδα του μελετητή, αντικατοπτρίζοντας έτσι περισσότερο τις αντιλήψεις του, τις προκαταλήψεις και τις εκτιμήσεις του και λιγότερο τις πραγματικές συνιστώσες ενός φαινομένου.

Τέλος, οι αδυναμίες της εργασίας, που επισημάνθηκαν, θα πρέπει να αποδοθούν, εκτός των άλλων, και στο γεγονός ότι δεν έχουν εκπονηθεί παρόμοιες μελέτες, οι οποίες θα αποτελούσαν ένα είδος οδηγού για τη συντάκτριά της. Το γεγονός ότι επιχειρείται, εντούτοις, κάτι τέτοιο θα πρέπει να αξιολογηθεί οπωσδήποτε ως πολύ θετικό.

Το εγχείρημα αυτό, όχι μόνο εμπλουτίζει τη σχετική βιβλιογραφία, αλλά δίνει ερεθίσματα για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Άλλωστε, μια έρευνα δεν θεωρείται ότι πέτυχε το στόχο της μόνο όταν έχει λύσει βασικά θεωρητικά ζητήματα, αλλά, προπάντων, όταν δίνει ερεθίσματα και θέτει ερωτήματα. Από την άποψη αυτή η παρούσα εργασία έχει πετύχει πλήρως το στόχο της.

ΤΕΥΧΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

Γιώργος Σταμάτης, Το "Μεγάλο Λαύριο": Β.Ο.Ο.Τ. ή TURNKEY Απόστολος Αποστολίδης / Σπύρος Βάσσος, Κριτική ανάλυση της μελέτης των R. Turvey, M. Beesley και H. Ειθιμόγλου για τη σκοπιμότητα της εφαρμογής της μεθόδου Β.Ο.Ο.Τ. στην κατασκευή και εκμετάλλευση της μονάδας παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος 672 MW στο Λαύριο Θεόδωρος Μαριόλης, Αντιδράσεις τιμών σε γραμμικά συστήματα σύνθετης παραγωγής Παναγιώτης Βουγιουκλάκης / Θεόδωρος Μαριόλης, Ο προσδιορισμός των τιμών σε διασπώμενα συστήματα παραγωγής, στα οποία τα μέγιστα ποσοστά κέρδους του βασικού και του μη βασικού υποσυστήματος είναι ίσα

Κριτικά Σημειώματα

Γ. Μηλιός, Στοιχεία οικονομικής αγνοσίας (το διδακτικό βιβλίο "Πολιτικής Οικονομίας" της Γ' Λυκείου)

Βιβλιοκρισίες

12

ΑΝΟΙΞΗ 1993

Προτάσεις - Συνέδρια - Ανακοινώσεις =

Τα δικαιώματα του ανθρώπου στην Αφρική

Η 11η και 12η Σύνοδος της Αφρικανικής
Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων
και Δικαιωμάτων των Λαών και ο ρόλος
των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων

Χρήστος Θεοδωρόπουλος*

«In Africa, the year 1991 proved momentous. Several despotic governments lost power, others were belatedly forced to concede the principle of democratic accountability, and two major long-running civil wars came to an end. The "winds of change" that had become noticeable in 1990 were blowing more strongly still. However, human rights violations continued in all parts of the continent, in some places reaching unprecedented levels».

Human Rights Watch, *World Report 1992*, σελ. 33

1. Εισαγωγή

Το έργο που επιτελείται από την Αφρικανική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών για την αντιμετώπιση οξυμμένων προβλημάτων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και για την προαγωγή των δικαιωμάτων αυτών στην «μαύρη ήπειρο», έχει δικαιολογημένα

* Διδάκτωρ Διεθνών Σπουδών.

αποσπάσει το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας¹. Το ενδιαφέρον αυτό επικεντρώνεται ειδικότερα στις τακτικές συνόδους της Επιτροπής, οι οποίες γίνονται δύο φορές το χρόνο και είναι δημόσιες κατά ένα μεγάλο μέρος με συμμετοχή παρατηρητών από πολλά μέρη του κόσμου. Από τις συνόδους αυτές, οι δύο τελευταίες, δηλαδή η *11η Τακτική Σύνοδος* (Τύνιδα, 2-9 Μαρτίου 1992) και η *12η Τακτική Σύνοδος* (Μπαντζούλ, Γκάμπια, 12-21 Οκτωβρίου 1992), παρουσίασαν αυξημένο ενδιαφέρον, επειδή έγιναν σε μια κρίσιμη και μεταβατική περίοδο που περικλείει όχι μόνο μεγάλες ελπίδες, αλλά και μεγάλα ερωτηματικά για την κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αφρική: Από τη μια μεριά το ξήλωμα του συστήματος apartheid στη Νότιο Αφρική² και η ανάπτυξη της δημοκρατίας και του πολυκομματισμού σε πολλές αφρικανικές χώρες³ αποτελούν χωρίς αμφιβολία σπουδαία θήματα προόδου. Από την άλλη, όμως, η ραγδαία άνοδος του ισλαμικού φονταμενταλισμού σε ορισμένες χώρες⁴, η εκτεταμένη πρακτική σε ορισμένες άλλες των βασανιστηρίων, των εξεφανίσεων και των παράνομων φυλακίσεων⁵ και η αυξανόμενη περιθωριοποίηση της Αφρικής ως συνόλου στη διεθνή οικονομία⁶, αποτελούν φαινόμενα άκρως ανησυχητικά για τη διατήρηση και των πλέον στοιχειωδών ακόμη δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Αυξημένο ενδιαφέρον παρουσίασαν και τα δυο εργαστήρια για τη συμμετοχή των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής που προηγήθηκαν των δυο παραπάνω τακτικών συνόδων με πρωτοβουλία της Διεθνούς Επιτροπής Νομικών (International Commission of Jurists - ICJ). Πρόκειται συγκεκριμένα για το *2ο* και το *3ο Εργαστήριο για τη Συμμετοχή των ΜΚΟ στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής* (Τύνιδα, 29 Φεβρουαρίου - 1 Μαρτίου 1992 και Μπαντζούλ, 9-11 Οκτωβρίου 1992, αντίστοιχα) που αποτελούν ένα ad hoc forum διαβουλεύσεων της μη κυβερνητικής κοινότητας –αφρικανικής και μη– για την αποτελεσματικότερη παρέμβασή της στο χώρο της προστασίας και προαγωγής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αφρική.

2. Η Αφρικανική Επιτροπή και η μη κυβερνητική κοινότητα

Σε σχέση με το 1ο Εργαστήριο που έγινε στην Μπαντζούλ στις 5-7 Οκτωβρίου 1991⁷, το *2ο Εργαστήριο για την Συμμετοχή των ΜΚΟ στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής* προσέελκυσε αυξημένο αριθμό ΜΚΟ ανθρωπίνων δικαιωμάτων (περίπου 30 αφρικανικών και 20 άλλων ΜΚΟ από τους οποίους οι περισσότεροι έχουν καθεστώς παρατηρητή στην Αφρικανική Επιτροπή⁸). Ο σκοπός του Εργαστηρίου ήταν τριπλός: να συμβάλει στην ανάπτυξη ηπειρωτικών και εθνικών στρατηγικών από τις ΜΚΟ για την εφαρμογή του Αφρικανικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών, να προάγει το διάλογο μεταξύ των ΜΚΟ και της Αφρικανικής Επιτροπής και, τέλος, να επιτρέψει στις ενδιαφερόμενες

ΜΚΟ να πάρουν συντονισμένα ενεργό μέρος στις εργασίες της τακτικής συνόδου της Επιτροπής.

Το πρώτο μέρος των εργασιών του Εργαστηρίου αφιερώθηκε στη συζήτηση των δυο θεμάτων της ημερήσιας διάταξης της 11ης Συνόδου της Επιτροπής που αναφέρονται στις ουσιαστικές διατάξεις του Αφρικανικού Χάρτη – το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι⁹ και το δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας¹⁰ με ειδική αναφορά στο θεσμό της νομικής συνδρομής (legal aid). Το δεύτερο μέρος εξέτασε τους τρόπους με τους οποίους οι ΜΚΟ μπορούν να υποβάλλουν προσφυγές στην Επιτροπή με βάση το άρθρο 55 του Αφρικανικού Χάρτη¹¹, τη δυνατότητα υποβολής από τις ΜΚΟ «εναλλακτικών εκθέσεων» στις επίσημες εκθέσεις των Αφρικανικών Κρατών που υποβάλλονται για εξέταση στην Επιτροπή¹² και, τέλος, έκανε έναν κριτικό απολογισμό της δράσης της Επιτροπής, αλλά και των ΜΚΟ κατά τους προηγούμενους έξι μήνες¹³. Οι εκπρόσωποι των συμμετεχουσών ΜΚΟ αποφάσισαν να υποβάλουν τα συμπεράσματα και τις συστάσεις τους στην 11η Σύνοδο της Αφρικανικής Επιτροπής και στον Γενικό Γραμματέα του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας (ΟΑΕ)¹⁴.

Το 3ο Εργαστήριο για τη Συμμετοχή των ΜΚΟ στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής με τη συμμετοχή 36 Αφρικανικών και 19 άλλων ΜΚΟ εξέτασε, στο πλαίσιο της αναφοράς του στις ουσιαστικές διατάξεις του Αφρικανικού Χάρτη, το Δικαίωμα στην Ανάπτυξη και τα Δικαιώματα των Γυναικών¹⁵.

Σχετικά με το Δικαίωμα στην Ανάπτυξη, το Εργαστήριο πρότεινε στην Επιτροπή να υιοθετήσει επειγόντως σχετική απόφαση που να παίρνει υπόψη της την αλληλεξάρτηση του δικαιώματος αυτού με τις οικουμενικές αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθώς και τα εμπόδια στην υλοποίησή του, όπως το βάρος του χρέους, το κοινωνικό κόστος των προγραμμάτων δομικής αναδιάρθρωσης και ορισμένων μονόπλευρων αναπτυξιακών πολιτικών, τη διαφθορά κυβερνητικών παραγόντων και τη μη αναγκαιότητα ορισμένων αμυντικών δαπανών.

Σχετικά με τα Δικαιώματα των Γυναικών, το εργαστήριο σημείωσε ότι η συνεχιζόμενη περιθωριοποίηση της αφρικανίδας παραβιάζει την αρχή της ισότητας και ότι η έμφαση που δίνει ο Αφρικανικός Χάρτης στις πολιτισμικές αξίες¹⁶, θα πρέπει να ερμηνεύεται προς όφελος των οικουμενικών αξιών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Οι προτάσεις του Εργαστηρίου που αφορούν διαδικαστικά ζητήματα αναφέρονται σε δυο κυρίως θέματα: Πρώτον, στην ανάγκη να συντομευθούν οι διαδικασίες ενώπιον της Επιτροπής, να περιορισθεί η μυστικότητα των διαδικασιών αυτών και να υπάρχει μεγαλύτερη πρόσβαση στο έργο της Επιτροπής. Δεύτερον, στην ανάγκη να δημοσιοποιήσει η Επιτροπή κανόνες σχετικά με την εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων και τις εκτιμήσεις της σχετικά με το παραδεκτό των προσφυγών που δεν θα βάζουν σε κίνδυνο την προστασία της ταυτότητας του θύματος¹⁷.

3. Το έργο της Αφρικανικής Επιτροπής

Από την ίδρυσή της το 1987, η Αφρικανική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προβλήματα εμπέδωσης και ανάπτυξης, αλλά και αποδοχής των διαδικασιών της¹⁸. Χαρακτηριστικά εν προκειμένω είναι τα σχετικά σχόλια της 4ης ετήσιας έκθεσης πεπραγμένων¹⁹, του τελικού ανακοινωθέντος της 10ης Τακτικής Συνόδου²⁰, καθώς επίσης και αυτής ακόμη της 11ης Τακτικής Συνόδου της Επιτροπής²¹.

Παρά την ύπαρξη των παραπάνω προβλημάτων, η Επιτροπή μπόρεσε να κάνει κάποια αξιοσημείωτη πρόοδο κατά την 11η Τακτική Σύνοδό της στην Τύνιδα, ιδιαίτερα στα παρακάτω δυο θέματα της ημερήσιας διάταξης, τα οποία συγκέντρωσαν, όπως άλλωστε αναμενόταν, το ζωηρό ενδιαφέρον των παρατηρητών: εξέταση περιοδικών εκθέσεων των Κρατών και προωθητικές δραστηριότητες.

1. Σύμφωνα με το άρθρο 62 του Αφρικανικού Χάρτη, κάθε Κράτος-μέλος έχει την υποχρέωση να υποβάλλει κάθε δύο χρόνια έκθεση για τα νομοθετικά ή άλλα μέτρα που έχει λάβει για την υλοποίηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, τις οποίες ο Χάρτης εγγυάται. Οι πρώτες τέτοιες εκθέσεις εξετάστηκαν από την Επιτροπή κατά την 9η Τακτική Σύνοδό της στο Λάγος, τον Απρίλιο 1991²². Ο αριθμός των εκθέσεων αυτών όμως, παραμένει μέχρι σήμερα ιδιαίτερα ισχνός²³. Η ημερήσια διάταξη της 11ης τακτικής συνόδου προέβλεπε την εξέταση (ή την συνέχιση της εξέτασης) των εθνικών εκθέσεων της Αιγύπτου, του Τόγκο, της Τανζανίας και της Νιγηρίας. Από τις σχετικές συζητήσεις που έγιναν, η πληρέστερη ήταν εκείνη πάνω στην έκθεση της Αιγύπτου²⁴, η οποία κατέδειξε και την ανάγκη άμεσης επίλυσης μιας σειράς διαδικαστικών προβλημάτων (π.χ., πληρότητα και του ερωτηματολογίου και των απαντήσεων) καθώς επίσης και το αληθινό χάσμα απόψεων ανάμεσα στις κυβερνητικές θέσεις και σε εκείνες της μη κυβερνητικής κοινότητας.

Ειδικότερα, παρουσιάζοντας και προφορικά ενώπιον της Επιτροπής σε δημόσια συνεδρία την επίσημη έκθεση της χώρας του, ο εκπρόσωπος της αιγυπτιακής κυβέρνησης επανέλαβε ότι όλες οι βασικές αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών βρίσκουν την εφαρμογή τους στην Αίγυπτο. Με το ίδιο πνεύμα απάντησε και στις διακριτικές ερωτήσεις των μελών της Επιτροπής. Από την άλλη πλευρά, όμως, η Αιγυπτιακή Οργάνωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (Egyptian Organization for Human Rights - EOHHR) διένειμε έγγραφο στο οποίο με έμφαση δηλώνεται ότι «κάθε σημείο» της επίσημης αιγυπτιακής έκθεσης χρειάζεται λεπτομερή απάντηση²⁵. Η οργάνωση αυτή διένειμε υλικό σχετικά και με άλλες σοβαρές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αίγυπτο, καθώς και με τους περιορισμούς που ειδικότερα υφίστανται στη δράση τους εκεί οι ΜΚΟ²⁶.

2. Σε αντίθεση με την Ευρωπαϊκή και την Διαμερικανική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όπου το «προστατευτικό» στοιχείο των δραστηριοτήτων είναι κυρίαρχο, η Αφρικανική Επιτροπή έχει ευρείες «προωθη-

τικές» αρμοδιότητες που κατά πολύ ξεπερνούν εκείνες της Ευρωπαϊκής και της Αμερικανικής²⁷. Οι προωθητικές αυτές δραστηριότητες της Αφρικανικής Επιτροπής έχουν παρουσιάσει μια συνεχή αυξητική τάση. Η οργανωτική πλευρά του γεγονότος αυτού, όπως ήταν φυσικό, απασχόλησε ιδιαίτερα την Επιτροπή, η οποία, στο τέλος των σχετικών διαβουλεύσεων, υιοθέτησε και ένα φιλόδοξο πρόγραμμα δραστηριοτήτων για το άμεσο μέλλον. Ενδιαφέροντα σημεία του προγράμματος αυτού είναι και τα παρακάτω:

– Η δημιουργία ενός *Κέντρου Πληροφόρησης και Στοιχειοθέτησης* που θα λειτουργεί στο πλαίσιο της Γραμματείας της Επιτροπής. Η Επιτροπή αποφάσισε επίσης ότι η εξωτερική βοήθεια την οποία θα ζητήσει –και από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα– θα είναι ευπρόσδεκτη εάν είναι σύμφωνη με τα σχέδιά της για το υπό ίδρυση Κέντρο.

– Η θεωρητική και σε βάθος έρευνα και επεξεργασία εννοιών όπως το δικαίωμα στην ανάπτυξη και το δικαίωμα σ' ένα ικανοποιητικό περιβάλλον, οι επιπτώσεις των «προγραμμάτων δομικής προσαρμογής» στα δικαιώματα του ανθρώπου στην Αφρική²⁸, το ζήτημα της αυτοδιάθεσης των μειονοτήτων στην Αφρική, η επέμβαση εξωαφρικανικών δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις των αφρικανικών κρατών στο όνομα ενός δικαιώματος ανθρωπιστικής παρέμβασης, η μεταχείριση των μεταναστών από τις αναπτυσσόμενες χώρες και η «ανθρώπινη διάσταση» της Σύμβασης Λομέ ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τις Χώρες ΑΚΕ²⁹.

Από τις αποφάσεις τις οποίες η Επιτροπή υιοθέτησε κατά το κλείσιμο των εργασιών της, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφερόμενες στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και το δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας. Και αυτό γιατί με τις αποφάσεις αυτές, η Επιτροπή υπογράμμισε τον ερμηνευτικό ρόλο τον οποίο είναι διατεθειμένη να παίξει ακόμη πιο ενεργητικά στο μέλλον.

Τα κύρια θέματα που απασχόλησαν την *12η Τακτική Σύνοδο της Επιτροπής* ήταν η εξέταση των περιοδικών εκθέσεων των Κρατών³⁰, των προσφύγων³¹, του δικαιώματος στην ανάπτυξη, των διοικητικών και οικονομικών θεμάτων καθώς και η υιοθέτηση ενός προγράμματος προωθητικών δραστηριοτήτων για το άμεσο μέλλον³².

Κατά τη διάρκεια της Συνόδου αυτής, η Επιτροπή έκανε και νέα θέματα προόδου στην κατεύθυνση της προαγωγής, αλλά και της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Αφρική, όπως επίσης και στην παραπέρα ανάπτυξη των σχέσεών της με τις ΜΚΟ. Όπως δικαιολογημένα γράφτηκε, «η Επιτροπή απέκτησε μια περισσότερο εξέχουσα θέση στην παρακολούθηση των επιδόσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα Κράτη-μέλη του ΟΑΕ»³³.

Η θέση αυτή, όμως, πολύ απέχει ακόμη από τις δικαιολογημένες προσδοκίες όλων για επαρκή *προστασία* των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Αφρική. Οι σχετικές προστατευτικές δυνατότητες της Αφρικανικής Επιτροπής παραμένουν μηδαμινές αν όχι ανύπαρκτες στην πράξη. Το επείγον αίτημα, που τώρα προβάλλεται όλο και πιο έντονα, είναι να τροποποιηθούν από τον ΟΑΕ οι άκρως περιοριστικές σχετικές διατάξεις του

Αφρικανικού Χάρτη και, μακροπρόθεσμα, να δημιουργηθεί ένα Αφρικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για να ενισχύσει την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση στο θεσμικό σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αφρική³⁴. Ο άνεμος εκδημοκρατισμού που πνέει τώρα στην Αφρική, αλλά και οι όροι προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που θέτουν οι χώρες του Βορρά για τη συνέχιση της συνεργασίας³⁵, φαίνεται να δημιουργούν κάποιες τέτοιες προϋποθέσεις³⁶. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι κατά την ομιλία του στη τελετή έναρξης των εργασιών της 12ης Συνόδου της Επιτροπής, ο Υπουργός Δικαιοσύνης της Γκάμπια ανέφερε ότι η κυβέρνησή του βρίσκεται σε επαφή με άλλες αφρικανικές κυβερνήσεις για να συζητήσει την τροποποίηση των άρθρων του Χάρτη που ο χρόνος έδειξε ότι είναι ανεπαρκή³⁷. Η πρωτοβουλία αυτή, για την οποία δυστυχώς δεν υπάρχουν ακόμη πολλές λεπτομέρειες, θα αποφέρει θετικά αποτελέσματα αν πράγματι συμπεριλάβει και τις διατάξεις του Χάρτη που έχουν δεχθεί την εντονότερη κριτική κατά τις δημόσιες συνεδρίες της Επιτροπής και αν, βεβαίως, ολοκληρωθεί μέσα σε εύλογο χρόνο και αφού παρθούν υπόψη και οι απόψεις όλων των ενδιαφερόμενων φορέων.

4. Προβλήματα - Προοπτικές

Παρά την πρόοδο που, χωρίς αμφιβολία, έχει μέχρι τώρα επιτευχθεί από την ίδρυση της Επιτροπής και, ιδιαίτερα, κατά την 11η και 12η Τακτική Σύνοδό της για την προστασία και την προαγωγή των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Αφρική, βασικά ερωτήματα εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα. Ένα πέπλο μυστικότητας, για παράδειγμα, ακόμη περιβάλλει τη συζήτηση, αλλά και τις συστάσεις της Επιτροπής, για τις προσφυγές που λαμβάνει. Το ίδιο ισχύει και για τις ενέργειες του ΟΑΕ που γίνονται –αν γίνονται– σε απάντηση των συστάσεων της Επιτροπής. Ο κατάλογος τέτοιων ερωτημάτων είναι πράγματι μακρύς.

Υποστηρίζεται ευρέως ότι η εισαγωγή του πολυκομματισμού στις αφρικανικές χώρες θα επιφέρει μια ριζική μεταμόρφωση του πολιτικού κλίματος και, συνακόλουθα, μια ριζική βελτίωση του κλίματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η μέχρι τώρα πρακτική του πολυκομματισμού, όμως, και ειδικότερα η περίπτωση της Ακτής του Ελεφαντοστού και της Σενεγάλης (από το 1990 και 1988 αντίστοιχα), δείχνει ότι από μόνο του το γεγονός αυτό, παρά τις θετικές πλευρές του, δεν αποτελεί πανάκεια για τα προβλήματα της Αφρικής. Η επανεκλογή του Προέδρου Daniel T. Arap Moi στην Κένυα (Ιανουάριος 1993) ίσως επιβεβαιώσει με ακόμη δραματικότερο τρόπο τα παραπάνω. Έχει μάλιστα λεχθεί ότι «ακόμη και η γνήσια δημοκρατία δεν θα λύσει τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα της ηπείρου τα οποία μετατρέπουν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε έναν απλό εμπαιγμό»³⁸.

Ο πολυκομματισμός, ο εκδημοκρατισμός και οι εθνικές και περιφερειακές πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης καθώς και η επιλογή των σχε-

τικών μοντέλων ανάπτυξης θα παραμείνουν προφανώς για αρκετό ακόμα χρόνο στα χέρια των κυβερνήσεων, πράγμα που θα συνεχίσει να αποτρέπει αποτελεσματικά την ουσιαστική παρέμβαση της Αφρικανικής Επιτροπής σε ζητήματα που αποτελούν προϋπόθεση για την υλοποίηση όλων των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από τον Αφρικανικό Χάρτη³⁹. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, οι ευθύνες των ΜΚΟ –ιδιαίτερα των αφρικανικών– είναι χωρίς αμφιβολία ιδιαίτερα αυξημένες⁴⁰. Από τη σκοπιά αυτή, το γεγονός που ίσως μακροπρόθεσμα αποδειχθεί καταλυτικής σημασίας, είναι το ότι η Αφρικανική Επιτροπή κατά την 11η και 12η Σύνοδό της όχι μόνο ζήτησε τη βοήθεια των ΜΚΟ στο έργο της, αλλά και αναγνώρισε με επίσημο τρόπο την ευθύνη των οργανώσεων αυτών για την ίδια την επιτυχία του αφρικανικού συστήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Σημειώσεις

1. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για την Αφρικανική Επιτροπή, βλ. U.O. Umozurike, «The African Commission on Human and Peoples' Rights», *RevAfCommHRP*, Vol. 1, 1991, σελ. 5-15, Claude E. Welch Jr., «The Organization of African Unity and the Promotion of Human Rights», *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 29 (1991), σελ. 535-555, και Amnesty International, *The Organization of African Unity and Human Rights*, AI Index: IOR 63/01/91, July 1991, σελ. 15 κ.ε. Οι Κανόνες Διαδικασίας της Επιτροπής αναδημοσιεύονται σε παράρτημα στο Χρ. Θεοδωρόπουλος (επιμ.) *Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ευρώπη και στην Αφρική - Συγκριτική Ανάλυση* (ΙΜΔΑ, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1992) σελ. 177-205 και «ο Αφρικανικός Χάρτης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών», στο ίδιο, σελ. 161-176. Το ενδιαφέρον συγκεντρώνει και η πρακτική της Επιτροπής η σχετική με την ανάπτυξη της έννοιας των «δικαιωμάτων των λαών», βλ. Wolfgang Beneduk, «Reflections on the Concept of Peoples' Rights in the African Charter», *Bulletin of Human Rights*, (UN, New York, 1992).

2. Βλ. αντί πολλών, το μηνιαίο *Focus on South Africa* (RSA) για τις πιο πρόσφατες εξελίξεις. Για μια γενικότερη θεώρηση του ζητήματος, βλ. Χρ. Θεοδωρόπουλος-Γρ. Τσάλτας (επιμ.), *Απαρτχάιντ-Διεθνείς Εξελίξεις-Ελλάδα* (Βιβλιοθήκη Ι.Δ.Ι.Σ., No. 2, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1991).

3. Βλ. ενδεικτικά το «Dossier on Human Rights, Democracy and Development», στο *The Courier* (ACP-EC), No. 128, 1991, σελ. 48-84, το «Dossier: Les enjeux de la démocratie en Afrique» στο *Aujourd'hui l' Afrique* (France), No. 42, Sept. 1991, σελ. 2-19, και την έκθεση του Klaas van Walraven στο *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2/1992, σελ. 224-229.

4. Βλ., π.χ., Farid Nurrein Daoud, «Le Soudan: Deux Ans et Demi après le Coup d' État Islamiste», *Aujourd'hui l' Afrique*, Nos 43/44, Janvier 1992, σελ. 32-33. Στις αρχές Μαρτίου 1992, η κυβέρνηση της Αλγερίας έθεσε εκτός νόμου το Ισλαμικό Μέτωπο Σωτηρίας (Front Islamique du Salut - FIS), *La Presse de Tunisie*, 5-3-1992.

5. Από τις πολυάριθμες σχετικές μελέτες και αναφορές, βλ. Joanna Oyediran - Paul Hunt, *Evidence of Torture in Africa*, African Centre for Democracy and Human Rights Studies, Occasional Paper No 2, Sept. 1991, και Amnesty International, *Tynisia: Prolonged Incommunicado Detention and torture*, AI Index: MDE 30/04/92, March 1992, σελ. 2. Βλ. επί-

σης και το σχετικό *Δελτίο Τύπου* της Ελληνικής Επιτροπής της Διεθνούς Αμνηστίας, «Τυνησία: Χιλιάδες άτομα κρατούνται παράνομα. Διαδεδομένα τα βασανιστήρια κατά της Ισλαμικής Αντιπολίτευσης», Αθήνα, 4 Μαρτίου 1992.

6. Ενώ η βοήθεια προς την Αφρική μειώνεται, το εξωτερικό χρέος της Ηπείρου αυξάνεται με αποτέλεσμα αφρικανικές χώρες να πληρώνουν μέχρι 150% και πλέον των εξαγωγικών τους εισπράξεων για την εξυπηρέτηση του χρέους τους. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Χρ. Θεοδωρόπουλος, «Η συνεργασία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με τις αναπτυσσόμενες χώρες στα πλαίσια της τέταρτης σύμβασης της Λομέ», *Διεθνές Δίκαιο και Διεθνής Πολιτική*, τεύχος 21:1992, σελ. 160 κ.ε.

7. Βλ. σχετικά *Conclusions and Recommendations of the 1st Workshop* (ICJ, mimeo).

8. Για τον κατάλογο των παρατηρητών αυτών, βλ. παραπάνω, υποσημείωση 1, Παράρτημα IV, σελ. 215-217.

9. Άρθρα 10 και 11 του Αφρικανικού Χάρτη.

10. Άρθρο 7 του Αφρικανικού Χάρτη.

11. Βλ. το σχετικό εγχειρίδιο με τίτλο «How to Address a Communication to the African Commission on Human and Peoples' Rights» (*ICJ*, Jan. 1992).

12. Η εξέταση της δυνατότητας αυτής έγινε αναγκαία γιατί στις ΜΚΟ δεν επιτρέπεται ακόμη να απευθύνουν άμεσα ερωτήσεις στους κυβερνητικούς αντιπροσώπους που παρουσιάζουν ενώπιον της Επιτροπής τις επίσημες εκθέσεις των κρατών τους.

13. Βλ. εκτενέστερα *General Report of the Workshop*, Tunis, 1 March 1992.

14. Μερικές από τις συστάσεις αυτές αφορούν στην εκλογή γυναικών στην Αφρικανική Επιτροπή, στην ενίσχυση της ανεξαρτησίας της Επιτροπής και την καλύτερη λειτουργία της Γραμματείας της και στην παροχή της δυνατότητας στις ΜΚΟ να βοηθούν την Επιτροπή στην εξέταση των περιοδικών εκθέσεων των κρατών-μελών. Βλ. *General Report of the Workshop*, όπ.παρ.

15. Βλ. συνοπτική παρουσίαση των εργασιών στο *Newsletter* (The African Society of International and Comparative Law), 9/1992, σελ. 3.

16. Βλ. άρθρα 18 και 29 του Χάρτη.

17. Για ολόκληρο το κείμενο της Αναφοράς του Εργαστηρίου, βλ. *AJICL*, Vol. 4 (1992).

18. Βλ. U.O. Umozurike, όπ.παρ., σελ. 14. Βλ. επίσης W. Benedek, «The 9th Session of the ACHPR», *Human Rights Law Journal*, 12/1991, σελ. 216 κ.ε.

19. «4th Annual Activity Report of the ACHPR 1990-1991 of 25 March 1991» (covering the 8th and 9th Ordinary Sessions in Banjul - October 1990 - and Lagos - March 1991), *RevAfComm HPR*, Vol. 1, 1991, σελ. 51-61.

20. *Final Communiqué of the Tenth Ordinary Session of the ACHPR* (Banjul, 8-15 October 1991), ACHPR/X (COMFIN). Το οικονομικό παραμένει «πηγή μεγάλης ανησυχίας για την Επιτροπή», στο ίδιο.

21. *Final Communiqué of the 11th Ordinary Session of the ACHPR* (Tunis, 9th March 1992) ACHPR/COMM/FIN/(XI) Rev. 1. Βλ. επίσης σχετικά σχόλια των M. Nowak και Klaas van Walraven στο *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2/1992, σελ. 222-4.

22. Πρόκειται ειδικότερα για τις εκθέσεις της Λιβύης, της Τυνησίας, της Νιγηρίας, της Τανζανίας και της Ρουάντα. Για μια ενδιαφέρουσα εκτίμηση της σχετικής πρακτικής της Επιτροπής μέχρι τον Οκτώβριο 1991, βλ. Felice D. Gaer, «First Fruits: Reporting by States under the African Charter on Human and Peoples' Rights», *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1/1992, σελ. 29-42.

23. Η Επιτροπή απευθύνει με κάθε ευκαιρία εκκλήσεις προς κράτη μέρη που δεν έχουν υποβάλλει εκθέσεις να το πράξουν όσο το δυνατό συντομότερα. Το Συμβούλιο Υπουργών του ΟΑΕ τον Ιούνιο 1992 κάλεσε τα κράτη αυτά «να τιμήσουν, μέσα στην προεπιόριστη προθεσμία, τις υποχρεώσεις τους υποβολής Εκθέσεων του Άρθρου 62 του Αφρικανικού Χάρτη», βλ. ΟΑΥ Doc.CM/Res. 1420 (LVI), παράγρ. 2.

24. *The First Report of Egypt Presented to the ACHPR Held at Nigeria during 28.2.1991*

to 13.3.1991. Arab Republic of Egypt, Ministry of Justice, 1990 (mimeo).

25. Επιστολή του εκπροσώπου της ΕΟΗΡ στον πρόεδρο της Επιτροπής με ημερομηνία 29.2.1992. Στο έγγραφο αυτό αναφέρεται ειδικότερα ότι τα βασανιστήρια στην Αίγυπτο «έχουν γίνει ρουτίνα και υποβάλλονται σ' αυτά μεγάλο ποσοστό κρτουμένων και αντιρρησιών συνείδησης», ότι ο έλεγχος των γενικών εκλογών παραμένει ακόμη στα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας κάνοντας έτσι αμφίβολη τη δυνατότητα διεξαγωγής ελεύθερων και τίμιων εκλογών και ότι οι έκτακτοι νόμοι σε ισχύ από τον Οκτώβριο 1981 εξαλείφουν στην πράξη τις ελευθερίες του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, την ελευθερία της έκφρασης και του δικαιώματος να ιδρύει κάποιος πολιτικά κόμματα και ενώσεις.

26. Βλ. π.χ., την έκθεση *Restricting the Human Rights Movement in Egypt - Legal Restrictions on Independent Non-Governmental Organizations* (Lawyers' Committee for Human Rights - EOHR, December 16, 1991), σελ. 1.

27. Βλ. σχετικά το άρθρο 45 παράγρ. 1 του Αφρικανικού Χάρτη. Σχετικά με τις προστατευτικές αρμοδιότητες της Αφρικανικής Επιτροπής, πέντε νέες προσφυγές ελήφθησαν ενώ 22 άλλες εκκρεμούσαν κατά την 11η Σύνοδο, θλ. ACHPR/COMM/FIN/(XI) Rev. 1, σελ. 5.

28. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει σοβαρά και την Οικονομική Επιτροπή του ΟΗΕ για την Αφρική η οποία έχει παρουσιάσει ένα δικό της εναλλακτικό πλαίσιο στα προγράμματα αυτά. Βλ. σχετικά *African Alternative Framework to Structural Adjustment Programmes, for Socio-Economic Recovery and Transformation* (UN-UNECA, Addis Ababa, April 1991).

29. Κατά τη διατύπωση ενός Επιτρόπου «ενδεικτική για την γενικότερη αφρικανική θέση πάνω στο τελευταίο αυτό ζήτημα: "The Lomé Convention speaks of open borders to trade, but the difficulty begins when it comes to men"!».

30. Εξετάσθηκαν τρεις νέες εκθέσεις: της Σενεγάλης, της Ζιμπάμπουε και της Γκάμπια. Το Πράσινο Ακρωτήριο, η Νιγηρία και το Τόγκο δεν έστειλαν αντιπροσώπους. Αποφασίσθηκε οι εκθέσεις των τριών αυτών χωρών να εξετασθούν στην 13η Σύνοδο ανεξάρτητα από την παρουσία κυβερνητικών αντιπροσώπων.

31. Εξετάσθηκαν 24 παλαιές και 10 νέες προσφυγές.

32. Βλ. εκτενέστερα την *Final Communique of the 12th Session of the ACHPR, Banjul, The Gambia-21 October 1992*, ACHPR/XII/COMFIN.

33. Claude E., Welch Jr., «ACHPR: Analysis of 12th Session», mimeo, σελ. 3.

34. Βλ., π.χ., Philip Amoah, «The African Charter on Human and Peoples' Rights - An Effective Weapon for Human Rights?» *African Journal of International and Comparative Law*, Vo. 4 (1992), σελ. 240. Παρόμοιες προτάσεις έκανε και το συνέδριο της Καμπάλα (ΟΗΕ-Φόρουμ Αφρικανικής Ηγεσίας) το Μάιο 1991. Βλ. τη σχετική αναφορά του Klaas van Walraven, στο *NOHR* 3/1991, σελ. 326-7.

35. Βλ. γενικά, Χρ. Θεοδωρόπουλος, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο πλαίσιο των σχέσεων Ευρώπης-Αφρικής», στο *Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ευρώπη και στην Αφρική*, όπ.παρ., υποσημ. 1, σελ. 89 επ. Η εφαρμογή της πολιτικής της Κοινότητας για τα δικαιώματα του ανθρώπου, τη δημοκρατία και την ανάπτυξη με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου συνεπάγεται θετικά ή αρνητικά μέτρα στο πλαίσιο της οικονομικής βοήθειας, *Ελεύθερος*, 5.5.1992.

36. Βλ. επίσης το άρθρο 3(γ) της Συνθήκης που ιδρύει την Αφρικανική Οικονομική Κοινότητα (1991), σύμφωνα με το οποίο «Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη... επίσημα διακηρύσσουν την προσηλωσή τους στην αρχή... της αναγνώρισης, προαγωγής και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων των λαών σύμφωνα με τις διατάξεις του Αφρικανικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών». Για το κείμενο της Συνθήκης, θλ. 30 *ILM* L241 (1991) 1245 κ.ε.

37. *Newsletter*, ASICL, No. 9/1992, σελ. 1.

38. Klaas van Walraven στο *NQHR*, 2/1991, σελ. 195-6.

39. Σε αφρικανικό επίπεδο, κάποια πρόδος φαίνεται να σημειώνεται τελευταία με τον προτεινόμενο περιορισμό της αρχής της μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις των Κρατών (άρθρ. 3.2 του Χάρτη του ΟΑΕ), η οποία έχει χαρακτηρίσει την πρακτική του ΟΑΕ από την ίδρυσή του. Για ένα σχόλιο, βλ. Klaas van Walraven, «Organization of Africa Unity», *NQHR*, 3/1992, σελ. 351-5.

40. Το γεγονός αυτό υπογραμμίστηκε ιδιαίτερα από το διεθνές συνέδριο της Arusha (Τανζανία, Φεβρουάριος 1990). Βλ. African Charter for Popular Participation in Development and Transformation, *IFDA Dossier* 79, October/December 1990, σελ. 3 κ.ε.

Η σημασία της Κοινωνιολογίας και ο ρόλος του κοινωνιολόγου στη μέση εκπαίδευση

Νίκος Φακιολάς, Γρηγόρης Λάζος***

Ο προβληματισμός πάνω σε θέματα παιδείας είναι πάντοτε επίκαιρος, συνήθως ανεξάντλητος και σπάνια συναινετικός εξαιτίας των ιδεολογικών και πολιτικών φορτίσεων που τον συνοδεύουν. Η κατανόηση των προβλημάτων της παιδείας προϋποθέτει την ανάπτυξη και εξειδίκευση της ίδιας της Κοινωνιολογίας. Η αντιμετώπιση των ειδικότερων και καθημερινών δυσκολιών στην εκπαιδευτική πράξη διευκολύνεται από την παρουσία του εκπαιδευτικού πτυχιούχου κοινωνιολογίας στο σχολείο κάθε βαθμίδας και τη διεύρυνση της διδασκαλίας του σχετικού μαθήματος.

Η ίδια η παιδεία συνθέτει ένα πεδίο κοινωνικών σχέσεων, θεσμοθετημένων ή άτυπων, που αφορούν κάθε ηλικία και κάθε κατηγορία πολιτών. Παιδεία όμως δεν είναι μόνο η συμμετοχή και ένταξη ενός ατόμου στους μηχανισμούς της εκπαίδευσης, αλλά και η γενικότερη πολιτισμική και ανθρωπιστική καλλιέργεια ενός ατόμου, η εξοικείωσή του με τη γνώση και τις τεχνικές για την απόκτηση και διαρκή διεύρυνσή της (J. Habermas, 1981). Είναι αυτονόητο ότι στις σύγχρονες κοινωνίες οι εκπαιδευτικές διαδικασίες αποτελούν το βασικό πυρήνα ανάπτυξης της ευρύτερης παιδείας σε συνάρτηση βέβαια με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες κάθε χώρας. Εξάλλου, όσο περισσότερες ειδικές γνώσεις και ενδιαφέροντα έχει ο κάθε εργαζόμενος, τόσο αυξημένη θα είναι η παραγωγικότητα και αποδοτικότητά του (Φραγκουδάκη Άννα, 1985, σ. 24).

Τα σχολεία όλων των βαθμίδων αποτελούν το βασικό μηχανισμό επίτευξης συγκεκριμένων στόχων κάθε οργανωμένης κοινωνίας σε σχέση με την ένταξη των νεαρών μελών στον κορμό της. Οι στόχοι αυτοί είναι

* Πρόεδρος Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων.

** Κοινωνιολόγος - Καθηγητής μέσης εκπαίδευσης.

η μετάδοση βασικών και ειδικών γνώσεων, η ολοκλήρωση της προσωπικότητας κάθε νέου, η κοινωνικοποίηση της νεολαίας γενικά, η εξασφάλιση των στοιχειωδών προϋποθέσεων για επαγγελματική κατάρτιση και επιμόρφωση των νέων και η βελτίωση των όρων διαβίωσης και δημιουργικότητας ή παραγωγικότητας των νέων (Ν. Φακιολάς, 1993). Γύρω από τους ορατούς αυτούς στόχους υπάρχουν και μια σειρά άλλοι υπολανθάνοντες, ενώ δεν αποκλείονται διαστρεβλώσεις ή αλληλοαποκλεισμοί τους. Παράλληλα οι εκπαιδευόμενοι προσπαθούν να αξιοποιήσουν το πλεονέκτημα της συμμετοχής τους στα ανώτατα ιδιαίτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα ως μέσο ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και αυξημένου γοήτρου (Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, 1974). Ο εσωτερικός αυτός διακανονισμός επικράτησε σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας και έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένων ερευνών, (Κ. Τσουκαλάς, 1979).

Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες περικλείοντας κοινωνικές σχέσεις ατόμων και ομάδων μπορούν σε ανταγωνιστικές κοινωνίες να αποτελέσουν σημεία τριβής και πηγές διαρκών συγκρούσεων, εργαλεία αποπροσανατολισμού κοινωνικών ομάδων και μηχανισμούς διατήρησης και διευρυμένης αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων (H. Becker, 1961).

Κάτω όμως από ορισμένες προϋποθέσεις μπορούν ταυτόχρονα να αποτελέσουν μέσα ανάπτυξης κριτικής σκέψης και εναλλακτικών στάσεων ζωής, συντελεστές αναίρεσης ανισοτήτων και πρακτικές κοινωνικής απελευθέρωσης (P. Freire, 1974).

Στο κέντρο αυτών των αντιφάσεων, σε περίοδο διάχυτης κοινωνικής κρίσης θεσμών και αξιών και σε μια χρονική στιγμή κατακόρυφης έντασής τους για τους νέους, όταν καλούνται να πάρουν τελικές αποφάσεις για τη ζωή και την καριέρα τους, εμπλέκεται και η Κοινωνιολογία ως επιστήμη και ως μάθημα δέσμης στην Γ' Λυκείου. Εύλογα γεννιέται το ερώτημα, αν μπορεί η Κοινωνιολογία ως επιστήμη αρχικά να συμβάλλει στην ομαλή εξέλιξη ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων που περιλαμβάνουν μαθητές, δασκάλους, γονείς, παιδαγωγούς, ερευνητές, συγγραφείς εγχειριδίων, πολιτικούς, κρατικούς τεχνοκράτες και δημοτικούς αρμοδίους. Παράλληλα, το ίδιο σημαντικό είναι να εξεταστεί κάτω από ποιές συνθήκες κάποιες από τις ιδιότητες και δυνατότητες της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης διατηρούνται ή αναπαράγονται στη διάρκεια της διδασκαλίας του μαθήματος της Κοινωνιολογίας στην Δ' δέσμη της Γ' του Γενικού Λυκείου ή μέσα από τη διαδικασία των γενικών εξετάσεων.

Η Κοινωνιολογία ως επιστήμη και ιδιαίτερα ο εξειδικευμένος κλάδος της, η Κοινωνιολογία της παιδείας, έχει δυναμικά την ικανότητα να διεισδύσει αναλυτικά και να αναδείξει τόσο τους άξονες οργάνωσης και λειτουργίας ενός κοινωνικού σχηματισμού, όσο και τους κοινωνικο-οικονομικούς όρους και τις συνθήκες που καθορίζουν το περιεχόμενο και την ποιότητα της εκπαίδευσης σε αυτόν προσδιορίζοντας συγχρόνως το ρόλο και τη χρησιμότητα της ίδιας ως μαθήματος στο αναλυτικό πρόγραμμα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Οι δυνατότητες αυτές συνυπάρχουν ανεξάρτητα αν οι θεωρητικές και οι μεθοδολογικές κατευθύνσεις

της Κοινωνιολογίας έχουν απολογητικό ή ριζοσπαστικό χαρακτήρα. Ο βαθμός διεισδυτικότητας και η έκταση των επιρροών είναι το μόνο που διαφέρει σε κάθε περίπτωση χωρίς αυτό να γίνεται πάντα κατανοητό ή με συνειδητό τρόπο (N. Luhmann, 1982).

Με βάση αυτά τα δεδομένα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η επιστήμη της Κοινωνιολογίας δεν ξανοίγεται εύκολα σε αμύητους θαυμαστές ούτε προπαντός προσφέρεται για τη συμπλήρωση του ωραρίου φιλόδοξων εραστών της από άλλους επιστημονικούς κλάδους. Είναι μια επιστήμη που λιγότερο διδάσκεται και περισσότερο βιώνεται (J. Habermas, 1981, σελ. 335), στα σημεία επιτυχούς σύγκλισης των αναγκών των μαθητών, των επιθυμιών των γονέων τους, των δυνατοτήτων των καθηγητών, των ορίων του γνωστικού αντικείμενου της, της επιστημονικής κατάρτισης και των παιδαγωγικών δεξιοτήτων των συγγραφέων διδακτικών εγχειριδίων και των προθέσεων της πολιτείας στο εκπαιδευτικό και πολιτικό επίπεδο.

Γεννιέται όμως το ερώτημα, αν μπορεί η Κοινωνιολογία να προσφέρει στο νεαρό πολίτη και ιδιαίτερα στο μελλοντικό κοινωνικό επιστήμονα κάθε ξεχωριστού κλάδου. Και μήπως γι' αυτά που ακριβώς έχει πραγματικά να προσφέρει θεωρείται από διάφορα κέντρα εξουσίας ως «επικίνδυνη» επιστήμη που καλύτερα είναι να υποβαθμιστεί ή να αντικατασταθεί από κάποια άλλη πιο ανώδυνη, τεχνοκρατική κοινωνική επιστήμη καθόλα σημαντική, αλλά αναντίστοιχη με τα προβλήματα, τις ιδιαιτερότητες και τους προβληματισμούς των νέων στους οποίους κυρίως απευθύνεται. Ο έφηβος αναζητεί, κριτικάρει, αμφισβητεί, αμφιβάλλει, οραματίζεται, ελπίζει, έχει πολλαπλές πνευματικές ή κοινωνικές ανάγκες και αναρίθμητα ερωτηματικά.

Η Κοινωνιολογία ως επιστήμη ανταποκρίνεται αρμονικά λόγω της ίδιας της φύσης της στις καίριες αυτές ανάγκες της νεολαίας μας. Η Κοινωνιολογία είναι κατ' εξοχήν αναλυτική και κριτική επιστήμη. Αναλύει και κριτικάρει κάθε αυτονόητο, κάθε απόλυτο, κάθε δογματισμό (H. Marcuse, 1964). Κάθε θέση αποτελεί ερώτημα, κάθε ερώτημα νέα υπόθεση εργασίας σε ένα άλλο επίπεδο που μπορεί να ανοίξει καινούργιους ορίζοντες στην επιστήμη της Κοινωνιολογίας. Για την Κοινωνιολογία όλα γύρω μας είναι προϊόντα ανθρώπινης σκέψης και προσπάθειας, τίποτε δεν είναι τέλειο, όλα είναι διορθώσιμα και με μέτρο κάτι το μεταβλητό, τον ίδιο τον κοινωνικό άνθρωπο με τις ανάγκες και τις αδυναμίες του (D. Bell, 1973). Κατά συνέπεια, η Κοινωνιολογία παρέχει στους νέους τα εργαλεία για όραμα, αλλά και τα μέσα για ρεαλισμό και προσοείωση. Τους επιτρέπει να ασκούν τη φαντασία τους χωρίς τον κίνδυνο μετάπτωσής της σε παραπλανητικές φαντασιώσεις (H. Marcuse, 1964). Πραγματεύεται ως επιστήμη την ίδια την κοινωνία του ανθρώπου στις σύγχρονες μορφές και στις διαχρονικές μεταπτώσεις της προσφέροντας στους μνημόνους εραστές της τη δυνατότητα να αναγνωρίσουν τους συνδετικούς κρίκους και να εντοπίσουν τις αιτιακές σχέσεις των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων και της ανθρώπινης δραστηριότητας. Διαπραγματεύεται το μέλλον της ίδιας της κοινωνίας, αφού μπορεί να αναδείξει τους κρίκους που

συνδέουν τα μέρη της και τα ρήγματα που απειλούν τη συνοχή τους. Αποτελεί την κυριότερη ανθρωπιστική επιστήμη για την κατανόηση του παρόντος και την εξασφάλιση του μέλλοντος κάθε οργανωμένης κοινωνίας. Μπορεί ακόμη να στηρίξει κάθε ανθρώπινη προσπάθεια για την αποτελεσματική αντιμετώπιση καιρίων και σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων (H. Gerth-C.W. Mills, 1953).

Στο μαθητή του Λυκείου, ιδιαίτερα, η Κοινωνιολογία αναβαθμίζει θεαματικά το ενεργό του λεξιλόγιο, δηλαδή, δεν του δίνει μόνο τις λέξεις έννοιες που καταλαβαίνει, αλλά και τις λέξεις-έννοιες που χρησιμοποιεί (R. Sennett, 1980). Έτσι, διευρύνει τους πνευματικούς ορίζοντες όλων των μαθητών, πέρα από στερεότυπα, δογματισμούς ή στείρες περιπλανήσεις (H. Kelman, 1989). Ακόμα μπορεί να δώσει τα αναγκαία εφόδια στους μαθητές για να βαθύνουν την επικοινωνία και τις σχέσεις τους με το σχολικό και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Ακόμη στο επίπεδο του Λυκείου είναι μια επιστήμη αναγκαία για όσους σκοπεύουν να εστιάσουν μελλοντικά τα ενδιαφέροντά τους στις κοινωνικές και στις ανθρωπιστικές επιστήμες (J. Schumpeter, 1942). Σε διεθνές επίπεδο αυτό έχει γίνει κατανοητό και το μάθημα διδάσκεται ευρύτατα στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση σε πολλές αναπτυγμένες χώρες. Στην Ελλάδα, παρόλο που το μάθημα διδάσκεται σε πολλά Πανεπιστημιακά Τμήματα Κοινωνικών, Παιδαγωγικών, Οικονομικών, Πολυτεχνικών, Νομικών, Υγειονομικών σπουδών, σε πολλές Ιδιωτικές Σχολές και Ανώτερες Σχολές Τ.Ε.Ι. καθώς και σε Στρατιωτικές Σχολές, στη μέση εκπαίδευση είναι ανύπαρκτο. Είναι φανερό, λοιπόν, η ανάγκη για αναβάθμιση και εξυγίανση της Κοινωνιολογίας στη μέση εκπαίδευση και όχι η παραπέρα συρρίκνωσή της με αμφισβητήσιμη επιχειρηματολογία και αβασάνιστες τακτικές.

Η Κοινωνιολογία στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Η εισαγωγή της Κοινωνιολογίας στο Λύκειο δημιούργησε δικαίως κάποιες ελπίδες εκσυγχρονισμού των εκπαιδευτικών θεσμών καθώς αποτελούσε ένα σημαντικό βήμα για την προώθηση της κριτικής σκέψης και στάσης μαθητών και εκπαιδευτικών. Η πραγματικότητα όμως διέψευσε τις προσδοκίες και των δύο πλευρών, καθώς έμειναν καθηλωμένες στις σελίδες του μοναδικού εγχειριδίου που έπρεπε να απομνημονεύσουν. Οι κυριότερες αιτίες που προκάλεσαν τη δυσάρεστη αυτή εξέλιξη ήταν πρώτα και κύρια η ίδια η λογική του θεσμού των γενικών εξετάσεων, που αποθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή των μαθητών στη διαδικασία της μάθησης και έπειτα η άστοχη επιλογή αρχικής ανάθεσης της κοινωνιολογίας σε καθηγητές άλλων ειδικοτήτων, η αποσπασματική διδασκαλία του μαθήματος απρόοπτα στην Δ΄ δέσμη της Γ΄ Λυκείου, το δυσνόητο διδακτικό εγχειρίδιο, η κατάρτιση του αναλυτικού προγράμματος με βάση τα

κεφάλαιά του και τέλος η εμμονή πολλών αρμοδίων του Υπουργείου Παιδείας και των Περιφερειών στον παραγκωνισμό των κοινωνιολόγων και του μαθήματος της Κοινωνιολογίας. Ένα μάθημα όμως όπως η κοινωνιολογία δεν υπακούει εύκολα σε μηχανιστικές μεθοδεύσεις και απαιτεί ολοκληρωμένες κριτικές αναλύσεις για τα κοινωνικά δρώμενα και προβλήματα μέσα από την σε βάθος κατανόηση των διδασκομένων εννοιών, πράγμα που είναι εντελώς αντίθετο με την αναγκαστική τακτική της απομνημόνευσης. Πανεπιστημιακοί κοινωνιολόγοι αναγκάστηκαν να υποστηρίξουν ότι με τον τρόπο που οι μαθητές γίνονται κοινωνοί της κοινωνιολογικής γνώσης, η Κοινωνιολογία οδηγείται στο περιθώριο και οι κοινωνιολόγοι εκτός των κυρίαρχων εκπαιδευτικών λειτουργιών που συνθέτουν την παιδεία ενός λαού.

Ο ανορθόδοξος αυτός τρόπος διδασκαλίας δεν είναι ασφαλώς άσχετος με τις επαναλαμβανόμενες αποτυχίες των μαθητών στο μάθημα της Κοινωνιολογίας στις γενικές εξετάσεις.

Για να ξεπεραστούν οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις υπάρχει ανάγκη για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου και της σημασίας της Κοινωνιολογίας ή και γενικότερα των μαθημάτων των κοινωνικών επιστημών σε τέτοια βάση, ώστε και να αίρονται τα υπάρχοντα αδιέξοδα και να δημιουργούνται οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την αναβάθμιση του μαθήματος και την σταδιακή επέκτασή του στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Είναι πεποίθηση όλων των κοινωνιολόγων ότι η αναβαθμισμένη διδασκαλία της Κοινωνιολογίας είναι απόλύτως αναγκαία, γιατί δίνει τη δυνατότητα στη νέα γενιά να αποσαφηνίσει στοιχειωδώς την πολυπλοκότητα της σύγχρονης χειμαρώδους κοινωνικής πραγματικότητας. Καταλυτική επίσης θεωρείται η επίδραση της διδασκαλίας τέτοιων μαθημάτων στην ανάπτυξη της κοινωνικής ευαισθησίας και του κοινωνικού προβληματισμού μεταξύ των μαθητών. Συλλογικά οι κοινωνιολόγοι, αλλά και επιστήμονες συναφών κλάδων, είναι αντίθετοι με οποιαδήποτε παραπέρα υποβάθμιση του μαθήματος θεωρώντας ότι οι κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα η Κοινωνιολογία αποτελούν απαραίτητο στοιχείο για μια ολοκληρωμένη μόρφωση των νέων.

Η Κοινωνιολογία σήμερα στο Λύκειο

Το μάθημα της Κοινωνιολογίας μπήκε στο αναλυτικό πρόγραμμα της Δ' δέσμης στην Γ' Λυκείου από το 1983 και αποτελεί ένα από τα εξεταζόμενα γνωστικά αντικείμενα στις Γενικές Εξετάσεις για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τότε και όμως η βιωματική σχέση μαθητή και Κοινωνιολογίας αναζητιέται εναγώνια από τους κοινωνιολόγους που «πατριωτικά» ανέλαβαν να διδάξουν το μάθημα, όπου και όταν τους το επιτρέψουν οι γραφικοί μανδαρίνοι και κάτω από ελάχιστες προϋποθέσεις για αποδοτικότητα και καταξίωση. Αντίστοιχες αντικειμενικές δυσκολίες υπάρχουν και στην ολοκλήρωση της τυπικής εκπαιδευτικής διαδικασίας που απλά στοχεύει στη μετάδοση και αφο-

μοίωση κάποιων γνώσεων από την πλευρά του μαθητή με τη βοήθεια του καθηγητή και του διδακτικού εγχειριδίου. Αναμφισβήτητα με την έναρξη κάθε νέας σχολικής χρονιάς ενεργοποιείται μια πρωτόπειρη, σύνθετη σχέση μεταξύ των μαθητών της Δ΄ δέσμης, του καθηγητή Κοινωνιολογίας, των συγγραφέων του σχετικού εγχειριδίου και του σχολικού περιβάλλοντος. Όλα αυτά συμβαίνουν στην εκπνοή του χρόνου προετοιμασίας των μαθητών για τις γενικές εξετάσεις, μια περίοδο αυτονόητα κρίσιμη για όλους.

Οι καθηγητές νομιμοποιούνται να καθοδηγήσουν τους μαθητές σε μια νέα γνωστική περιπλάνηση κατανόησης της φύσης και της σκοπιμότητας της Κοινωνιολογίας και παράλληλα να τους διδάξουν τρόπους αφομοίωσης του περιεχομένου του διδακτικού εγχειριδίου με τελικό στόχο την απόδοσή τους στις γενικές εξετάσεις. Είναι αμφισβητήσιμο, αν υπάρχουν οι προϋποθέσεις και τα κίνητρα στους καθηγητές και στους μαθητές τους για να ανταποκριθούν ενεργά σε αυτή την πρόκληση του σχολείου. Πολύ περισσότερο αμφισβητείται η δυνατότητα να μετατραπεί μια καθόλα τυπική εκπαιδευτική σχέση σε ουσιαστική και δημιουργική επικοινωνία μαθητή-καθηγητή με τελικό στόχο την ανασύνθεση και ολοκλήρωση της προσωπικότητας του μαθητή, τη συνειδητοποίησή του, το γόνιμο προβληματισμό του, τη διεύρυνση των οραμάτων και αναζητήσεών του και την ικανοποίηση των συνολικών αναγκών του ως υπεύθυνου και ισότιμου κοινωνικού μέλους. Είναι όμως μάλλον πολυτέλεια να επεκταθεί ο διάλογος στο σκέλος αυτό, αν δεν αναιρεθούν πρώτα οι δυσλειτουργίες της τυπικής εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Σε όλα τα Λύκεια της χώρας υπηρετούσαν (Μάης '92) 324 κοινωνιολόγοι καθηγητές, ποσοστό 30% του συνόλου που διδάσκουν Κοινωνιολογία. Οι υπόλοιποι (748), σύμφωνα με τα στοιχεία έρευνας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου είναι καθηγητές άλλων γνωστικών αντικειμένων (Ν. Πετρόπουλος, 1993). Από το Τμήμα Κοινωνιολογίας των Παντείου Πανεπιστημίου έχουν ήδη αποφοιτήσει (Δεκέμβρης '92) 1454 κοινωνιολόγοι από τους οποίους ελάχιστος αριθμός έχει διοριστεί, ενώ προστίθενται, σε αυτούς οι απόφοιτοι Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, 43 μέχρι τώρα. Οι αρμόδιοι διευθυντές των Λυκείων και του Υπουργείου Παιδείας αδιαφορούν για την τύχη των νέων αυτών επιστημόνων και επιμένουν να τους κρατούν μακριά από το Λύκειο, παρόλο που είναι οι μόνοι κατάλληλοι να διδάξουν το γνωστικό τους αντικείμενο. Έτσι, μπορεί η Κοινωνιολογία να μπήκε στο Λύκειο, αλλά οι κοινωνιολόγοι απωθούνται έξω από αυτό. Ασφαλώς δεν έχει κατανοηθεί ούτε από το Υπουργείο Παιδείας η ανάγκη να διδάσκεται το μάθημα της Κοινωνιολογίας στη μέση εκπαίδευση από κοινωνιολόγους, αλλά κυρίως δεν έχει κατανοηθεί ότι ο κοινωνιολόγος μπορεί να έχει ένα ευρύτερο κοινωνικό και παιδαγωγικό ρόλο μέσα στα σχολεία. Αν όμως γίνει δεκτό ότι κατανοήθηκαν αυτές οι αναγκαιότητες, τότε διαφαίνεται η πρόθεση των αρμοδίων να καταργήσουν κάθε προσπάθεια εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της παιδείας.

Μαθητές και γονείς είναι δύσκολο να κάνουν τη διάκριση μεταξύ κοι-

ωνιολόγου και καθηγητή κάποιας άλλης ειδικότητας που διδάσκει το μάθημα. Όσοι από αυτούς κατανοούν το πρόβλημα και διαμαρτύρονται γίνονται θύματα παραπληροφόρησης, αφού τους διαβεβαιώνουν αβασάνιστα ότι δεν υπάρχουν κοινωνιολόγοι ή δεν θέλουν να διοριστούν στα συγκεκριμένα σχολεία.

Οι κοινωνιολόγοι-καθηγητές δέχονται τις επιπτώσεις ενός κοινωνικού ρατσισμού μέσα στα σχολεία. Γνωρίζουν πόσο δύσκολο και επίπονο είναι το έργο που καλούνται να αναλάβουν. Διαπιστώνουν ότι δεν υπάρχουν οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις για να επιτύχουν στις προσπάθειές τους. Επιμένοντας να εκπληρώσουν το ρόλο τους αποδεικνύουν ότι προσπαθούν να δώσουν κάτι περισσότερο από εκείνο που η πολιτεία ή και η κοινωνία μας νομιμοποιείται να τους ζητήσει, αν μάλιστα συνυπολογιστούν και οι υπόλοιπες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη ζωή και την εργασία τους και το σχετικά νεαρό της ηλικίας τους.

Οι μαθητές αντιλαμβάνονται τις πραγματικές δυσκολίες του καθηγητή συνήθως ως υποκειμενικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του και αυτόματα χρεώνουν σε αυτόν ένα δυσανάλογο μεγάλο μέρος των προβλημάτων της παιδείας ή της εκπαίδευσης και της έντασης που τους προκαλούν τα μαθήματα ή οι εξετάσεις με δεδομένα τα κοινωνικά και ψυχολογικά αδιέξοδα της προχωρημένης εφηβείας τους. Ο μαθητής πασχίζει από ένα αδιαμόρφωτο άτομο να εξελιχθεί σε προσωπικότητα. Έχει ενδόμυχα την ελπίδα ότι η Κοινωνιολογία μπορεί να τον βοηθήσει σε αυτό, αλλά καθηλωμένος παθητικά στα θρανία του σχολείου και του φροντιστηρίου βλέπει καθημερινά να διαψεύδονται οι πόθοι του. Έτσι, είναι κατανοητό για ποιο λόγο αποστασιοποιείται από το σχολείο και τον καθηγητή. Προσκολλάται στο φροντιστήριο και στην τεχνική απομνημόνευσης των σελίδων του εγχειρίδιου που θα του επιτρέψουν, κατά τη γνώμη του, να πετύχει στις εξετάσεις. Οι εξετάσεις γίνονται αυτοσκοπός, παρόλο που και ο μαθητής καταλαβαίνει πως δεν κατανοεί και όλα υποτάσσονται στις σελίδες του βιβλίου και στους εξεταστές-βαθμολογητές. Το βιβλίο όμως δεν έχει γραφτεί για μαθητές Λυκείου και οι ίδιοι το γνωρίζουν από τους προηγούμενους συμμαθητές τους. Γράφτηκε με βιασύνη από ανομοιογενή ομάδα 12 συγγραφέων και μερίδα τους δεν είχε καμιά σχέση με παιδαγωγικές διαδικασίες. Αποτελεί συρραφή μικρών πραγματειών για κεντρικά κοινωνιολογικά ζητήματα που θα μπορούσαν να απασχολήσουν μνημένους στην Κοινωνιολογία φοιτητές στο Πανεπιστήμιο. Δεν υποτάσσεται στην αποστεωμένη λογική των εξετάσεων, αφού δεν έχει τις κατάλληλες υποδοχές για επιτυχή απομνημόνευση. Ο κοινωνιολόγος-καθηγητής, που θα μπορούσε να απαλύνει την αποστροφή των μαθητών για το εγχειρίδιο, γρηγορά διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει χρόνος για σχολιασμούς και αναλύσεις, αλλά μόνο η άμεση ανάγκη για διεκπεραίωση της διδακτικής ύλης. Τα φροντιστήρια και ο Σχολικός Σύμβουλος επαυξάνουν το άγχος του που προστίθεται στα αδιέξοδα των μαθητών. Έτσι μοιρολατρικά πορεύονται μαζί ως δεσμώτες των εξετάσεων και όχι εραστές της παιδείας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η Κοινωνιολογία δυσφημίζεται και ο ρόλος της υποβαθμίζεται επικίν-

δυνα ή καταργείται συνολικά.

Ο κοινωνιολόγος δεν τολμά να ζητήσει θέματα κρίσης στις εξετάσεις και μετατρέπεται σε μεταφραστή του βιβλίου στο σχολείο ή σε ερμηνευτή του στο φροντιστήριο και γενικά σε παραδειγματοποιό, όταν έχει έμπνευση. Τα θέματα των εξετάσεων είναι συνήθως απομνημονεύσιμα «κομμάτια» από το βιβλίο και συχνά μπορούν να αναζητηθούν από το μαθητή σε διαφορετικές συγχρόνως σελίδες. Όποιοι έχουν τύχη πετυχαίνουν να αναπαράγουν το συγκεκριμένο απόσπασμα που επιθυμεί η ΚΕΓΕ και το οποίο δίνεται στους βαθμολογητές ως πρότυπο για την αξιολόγηση του κάθε γραπτού. Η θεματολογία των γενικών εξετάσεων (1992) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Από την πολλαπλότητα των πιθανών ζητημάτων, οργανώσιμων σε διαφορετικές κατηγορίες, η Επιτροπή Κοινωνιολογίας της ΚΕΓΕ, αποτελούμενη από έναν κοινωνιολόγο, ένα νομικό και ένα φιλόλογο, εστίασε την προσοχή της σε μια μικρή περιθωριακή κατηγορία θεμάτων και έβγαλε από αυτήν όλα τα ζητήματα. Το χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης κατηγορίας ήταν η αναμενόμενη δυνατότητα των υποψηφίων της Δ' δέσμης να απαριθμήσουν μηχανικά μια σειρά στοιχείων. Όποιος μπορούσε να θυμηθεί $(8)+(4)+(2+2)+(5+3+2)=26$ στοιχεία θα άριστευε στο βάλλο των εξετάσεων 92. Συγχρόνως δόθηκε ζήτημα με συγκεκριμένη διατύπωση που παρέπεμπε το μαθητή σε διαφορετικά σημεία του βιβλίου. Στις εύλογες αντιδράσεις των μαθητών, των κοινωνιολόγων-βαθμολογητών, του Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων, της ΟΛΜΕ και της ΑΣΓΜΕ, το Υπουργείο Παιδείας αδιαφόρησε ενισχύοντας την αδιαλλαξία και αλαζονεία της ΚΕΓΕ, αφού τα διορισμένα μέλη της δεν μπορούσαν να κατανοήσουν και δεν ενδιαφέρθηκαν να διορθώσουν αποτελεσματικά και έγκαιρα τις αβλεψίες και τα λάθη τους σε βάρος των υποψηφίων και μάλιστα όσων είχαν τη δυνατότητα να απαντήσουν με κριτικό τρόπο.

Ένα επιπλέον πρόβλημα είναι η αξιολόγηση και βαθμολόγηση των γραπτών των υποψηφίων για τα ΑΕΙ, αφού πολλοί βαθμολογητές δεν είναι οι ίδιοι κοινωνιολόγοι και δεν μπορούν να αποστασιοποιηθούν από τις τυποποιημένες εκφράσεις του εξεταζόμενου εγχειριδίου. Το αποτέλεσμα και πάλι είναι σε βάρος της ίσης μεταχείρισης των μαθητών ενώ αδικούνται όσοι μαθητές έμαθαν να επιστρατεύουν έναν κριτικό τρόπο σκέψης. Όσοι από τους μαθητές έχουν τη δυνατότητα, εξαγοράζουν λοιπόν τις προϋποθέσεις για να πετύχουν στο Πανεπιστήμιο. Οι άλλοι αναθεματίζουν το σχολείο, το βιβλίο, την ατυχία τους ή αμφισβητούν την ειλικρίνεια του κοινωνιολόγου που σε κάποια ανύποπτη στιγμή τους μίλησε για την ανάγκη κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης, το αίτημα για την κατάργηση κάθε εκμετάλλευσης, το δικαίωμα κάθε νέου στη μόρφωση, στην εργασία και στην ποιότητα ζωής. Οι πόθοι των περισσότερων μαθητών διαψεύδονται καθημερινά μέσα στο ίδιο το σχολείο, οι κοινωνικές αποστάσεις μεγαλώνουν και η κοινωνική αδικία εκφράζεται αμείλικτα με την πρώτη ανακοίνωση των αποτελεσμάτων στις γενικές εξετάσεις.

Δεν θα ήταν παράδοξο, αν οι ίδιοι οι κοινωνιολόγοι απαιτούσαν να αποστασιοποιηθεί η Κοινωνιολογία από αυτή τη συμπαιγνία της σχολικής

πράξης όπου οι κοινωνικές αδικίες αναπαράγονται και νομιμοποιούνται μέσα από την εκπαίδευση και επεκτείνονται στον επαγγελματικό στίβο, όπου η γνώση και η παιδεία δεν προωθούνται και όπου ο μαθητής αποθαρρύνεται από το να αναπτύξει πρωτοβουλίες που θα το επιτρέψουν να ολοκληρωθεί ως προσωπικότητα, να αποκτήσει αυτοδυναμία, να γίνει δημιουργικός εταίρος και ενεργός πολίτης.

Οι κοινωνιολόγοι όμως στην πλειονότητά τους μέσα από βαθύτερους προβληματισμούς και νηφαλιότητα απέφυγαν τέτοιες ακραίες τοποθετήσεις που απειλούν άμεσα την εκπαίδευση με οπισθοδρόμηση και βαρύνουν τους ίδιους με στίγματα ευθυνοφοβίας και παραίτησης. Οι κοινωνιολόγοι μπορούν με ευνοϊκότερους όρους να αγωνιστούν για μια καλύτερη και αποδοτικότερη παιδεία σε όφελος όλων των νέων όπου και αν ανήκουν. Πρωταρχικός τους στόχος είναι να πάψει το εκπαιδευτικό σύστημα να αποτελεί ένα μηχανισμό υλοποίησης και εκλογίκευσης των επιλογών του Κράτους και άλλων κέντρων εξουσίας στην κατεύθυνση της διατήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας και της κυρίαρχης ιδεολογίας που τη νομιμοποιεί (Ν. Πουλαντζάς).

Οι ενέργειες του Υπουργείου Παιδείας και των σχετικών φορέων

Η ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας, που προέκυψε μετά τις εκλογές του 1990, ανέπτυξε μια στρατηγική για την υποβάθμιση του μαθήματος της κοινωνιολογίας στη μέση εκπαίδευση με πρώτο βήμα την αντικατάστασή του από την πολιτική οικονομία στα εξεταζόμενα μαθήματα της Δ' δέσμης. Η αναχρονιστική αυτή πρωτοβουλία παρουσιάστηκε ως πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Στην ουσία ήταν μια απόφαση της ηγεσίας του Υπουργείου Παιδείας που διαβιβάστηκε στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για να δικαιολογηθεί. Η επιχειρηματολογία που ανέπτυξε όμως το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ήταν ανεπαρκέστατη και αποκαλυπτική των προθέσεων και σκοπιμοτήτων των εμπνευστών της. Το κύριο επιχείρημα για την αντικατάσταση του μαθήματος της Κοινωνιολογίας ήταν ότι στην Δ' δέσμη προετοιμάζονται υποψήφιοι για Οικονομικές Σχολές κυρίως. Μια απλή ματιά όμως στο μηχανογραφικό δελτίο είναι ικανή να πείσει κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο ότι οι Σχολές Κοινωνικών και Παιδαγωγικών Σπουδών, στις οποίες η Κοινωνιολογία αποτελεί κύριο μάθημα, είναι αριθμητικά πολύ περισσότερες.

Ανησυχητική είναι εξάλλου η περισσή σπουδή του Υπουργείου Παιδείας να υποβαθμίσει την Κοινωνιολογία πριν ακόμα συζητηθούν τα νέα αναλυτικά προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης και οι νέοι τύποι Λυκείου. Έχει επίσης απορρίψει την πρόταση της ομάδας εργασίας για την επέκταση του μαθήματος της Κοινωνιολογίας στο Γυμνάσιο, παρόλο που τα μέλη της ομάδας διορίστηκαν γι' αυτό το σκοπό με απόφαση του Υπουργείου Παιδείας. Το Υπουργείο Παιδείας εξακολουθεί να αυθαιρετεί

και να παραπαίει, ενώ έχει εμπλακεί σε σοβαρό αδιέξοδο με το μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας, αφού απέτυχε παταγωδώς στην προσπάθειά του να αντικαταστήσει εσπευσμένα το διδασκόμενο, δοκιμασμένο εγχειρίδιο. Η εκλογίκευση που επιχειρείται είναι για άλλη μια φορά ακατανόητη. Φυσικά κανένας διάλογος δεν υπάρχει μεταξύ του Υπουργείου Παιδείας και των σχετικών επιστημονικών φορέων, αφού ο αρμόδιος Υπουργός αρνείται συστηματικά να τους δεχτεί προτιμώντας τη συνδιαλλαγή με άτομα προσκείμενα στον κομματικό του χώρο. Στους μαθητές έχει βέβαια δημιουργηθεί τεράστια σύγχυση που μόνο σε αποτυχίες μπορεί να τους οδηγήσει.

Τη σύγχυση επέτειναν και ορισμένα από τα Μ.Μ.Ε., στα οποία δημοσιογραφούντες ανεύθυνοι ανέφεραν ότι η Κοινωνιολογία δεν θα ταλαιπωρήσει πλέον στις εξετάσεις τους υποψήφιους για τα Α.Ε.Ι., παρόλο που δεν είχε γίνει καμιά σχετική νομοθετική ρύθμιση από το Υπουργείο Παιδείας. Στην ουσία καμιά επιστήμη δεν ταλαιπωρεί τους υποψήφιους, αλλά το προβληματικό εκπαιδευτικό και εξεταστικό μας σύστημα που χρειάζεται ριζικές αλλαγές, στον προσδιορισμό των οποίων η Κοινωνιολογία μπορεί να συνεισφέρει αποφασιστικά.

Η Κοινωνιολογία έχει μπει στο στόχαστρο και άλλων επίδοξων ρυθμιστών της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Έτσι, ο ιεροκήρυκας της Ιεράς Μητρόπολης Αθηνών έχει επανειλημμένα αναφερθεί από τον άμβωνα στην Κοινωνιολογία με υποτιμητικό τρόπο θεωρώντας μια επιστήμη με συγκροτημένο θεωρητικό κορμό και μεθόδους έρευνας και παραγωγής νέας γνώσης ως κάποιο ανεπιθύμητο για την Εκκλησία αυθαίρετο και ψυχοφθόρο ιδεολόγημα.

Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, μοναδικό κρατικό κέντρο διερεύνησης των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων και εξελίξεων, θρίσκεται τα τελευταία 3 χρόνια σε απόλυτο μαρασμό, αφού έχει περικοπεί η χρηματοδότηση νέων ερευνητικών προγραμμάτων.

Ο Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων, το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και οι φοιτητές Κοινωνιολογίας έχουν επανειλημμένα εκφράσει τη δυσαρέσκειά τους για τις πρόσφατες μεθοδεύσεις του Υπουργείου Παιδείας και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Στην προσπάθειά τους να αναστείλουν τις ενέργειες για υποβάθμιση ή πλήρη εξάφaniση του μαθήματος της Κοινωνιολογίας έχουν βρει κατανόηση μόνο από την ΟΛΜΕ και την ΑΣΓΜΕ που έχουν σαφώς κατανοήσει τη σημασία της Κοινωνιολογίας στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα σε μια περίοδο κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων στη χώρα μας και διεθνώς. Η ανάπτυξη κριτικής αναλυτικής σκέψης στους μαθητές, αποτελεί αναγκαίο όρο για την επιδίωξη και αυτογνωσία τους. Η Κοινωνιολογία μπορεί να τους προσφέρει εκείνη τη θεμελιακή υποδομή γνώσεων, ώστε να είναι ικανοί να κατανοήσουν και να εξηγήσουν τα σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα της εποχής μας.

Η επιστημονική κοινότητα, αλλά και κάθε σκεπτόμενος πολίτης, δεν μπορούν να μένουν σιωπηροί σε αυτήν τη μεθοδευμένη προσπάθεια

υποβάθμισης της κριτικής σκέψης, έρευνας και διδασκαλίας. Η ανάγκη δημιουργικής εγρήγορσης δεν αφορά μόνο την επιστήμη και το μάθημα της Κοινωνιολογίας, που κινδυνεύουν με αφανισμό, αλλά αφορά όλες τις επιστήμες, την ανάπτυξη και τον ορθολογικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Συμπερασματικά, τονίζεται ότι η μορφή, το περιεχόμενο και οι τρόποι διδασκαλίας του μαθήματος της Κοινωνιολογίας πρέπει να τροποποιηθούν. Οι φορείς της εκπαίδευσης και η επιστημονική κοινωνιολογική κοινότητα έχουν απόψεις και λειτουργικές προτάσεις. Το Υπουργείο Παιδείας, αν θέλει να δείξει ότι πραγματικά ενδιαφέρεται για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών θεσμών, οφείλει να ανοίξει ένα πραγματικό και ειλικρινή διάλογο με τους εκπροσώπους της εκπαιδευτικής, επιστημονικής και πανεπιστημιακής κοινότητας, ώστε να αξιοποιηθεί η πείρα και οι γνώσεις τους σε αυτή την κατεύθυνση.

Ενδεικτικά παρατίθενται οι προτάσεις που απορρέουν από τις θεωρητικές και εμπειρικές διεισδύσεις του άρθρου αυτού με την επίγνωση ότι δεν εξαντλούν τις συνολικές ανάγκες των μαθητών ή τις επιθυμίες των δασκάλων τους και με την ελπίδα ότι θα αποτελέσουν άξονα δράσης όλων των φορέων της εκπαίδευσης για μια καλύτερη παιδεία και ένα καλύτερο μέλλον για όλους μας και κυρίως για τους νέους.

Η Κοινωνιολογία μπορεί να επεκταθεί ως βασικό μάθημα στις άλλες τάξεις του Λυκείου και στο Γυμνάσιο. Γνώσεις κοινωνιολογικού περιεχομένου μπορούν να ενσωματωθούν και σε άλλα συναφή μαθήματα και εγχειρίδια. Η διδασκαλία και η βαθμολόγηση των γραπτών πρέπει να γίνεται από κοινωνιολόγους, αφού έχει ήδη αποφοιτήσει από τα Τμήματα Κοινωνιολογίας μεγάλος αριθμός πτυχιούχων. Απαιτείται επομένως αύξηση του αριθμού των διοριζομένων κοινωνιολόγων για να καλύψουν σταδιακά τις υπάρχουσες οργανικές θέσεις, αλλά και τις απαιτούμενες. Το εγχειρίδιο Κοινωνιολογίας είναι ανάγκη να εκσυγχρονιστεί ή να γίνει ολοκληρωτικά συγγραφή νέου με διαφανείς και αξιοκρατικές διαδικασίες. Η υποδομή και τα εποπτικά μέσα των σχολείων δεν επαρκούν για την αποδοτική διδασκαλία του μαθήματος της Κοινωνιολογίας. Είναι σκόπιμο η διδασκαλία της Κοινωνιολογίας να πλαισιώνεται με συναφείς ενδο- και εξω-σχολικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες των μαθητών για πλήρη εμπέδωση της κοινωνιολογικής γνώσης. Η πολιτεία οφείλει να προσφέρει υποστήριξη και κίνητρα στους καθηγητές μέσα από διαρκή επιμορφωτικά προγράμματα.

Ο ρόλος και οι αποδοχές των εκπαιδευτικών πρέπει να αναμορφωθούν, ώστε να αφοσιωθούν απερίσπαστοι στο λειτούργημά τους. Η διδασκαλία της Κοινωνιολογίας θα είναι ανεπαρκής, αν δεν συνοδεύεται από προγράμματα έρευνας γύρω από τα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα, τις ιδιομορφίες τους στη χώρα μας και τις επιπτώσεις τους στους εκπαιδευτικούς θεσμούς.

Είναι επιτακτική ανάγκη να επαναδραστηριοποιηθούν μαθητές και καθηγητές για μια νέα ποιότητα εκπαιδευτικής πρακτικής και επικοινωνίας. Είναι ανάγκη να αναπτυχθούν μηχανισμοί ενίσχυσης των ικανών μαθη-

τών από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και τις απομακρυσμένες περιοχές για δικαιότερη κατανομή των εκπαιδευτικών ευκαιριών και ισοτιμία στην εκπαίδευση. Η ριζική αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού και εξεταστικού συστήματος αποτελεί όραμα όλων των φορέων της εκπαιδευτικής και επιστημονικής κοινότητας για ανάπτυξη εσωτερικού και κριτικού διαλόγου σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Το επιστημονικό δυναμικό της χώρας μας είναι επαρκές και ικανότατο, αρκεί να του δοθούν τα κίνητρα και οι κατάλληλες ευκαιρίες. Αυτές τις προϋποθέσεις καλείται εναγωνίως να καλύψει η πολιτεία, όσο υπάρχουν ακόμα χρονικά περιθώρια.

Βιβλιογραφία

- Becker Howard, «Schools and Systems of Stratification», στο *Education, Economy and Society*, Τορόντο, Free Press, 1961, σελ. 102-103.
- Bell Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society*, Ν. Υόρκη, Basic Books, 1973, σελ. 332.
- Gerth H., C.W. Mills, *Character and Social Structure*, Ν. Υόρκη, Harvest Books, 1953, σελ. 251-254.
- Freire P., *Cultural Action for Freedom*, Penguin, Middlesex, 1973, σελ. 9.
- Habermas Jürgen, *The Theory of Communicative Action*, Βοστώνη, Beacon Press, 1981, τ. 1, σελ. 254-256 και 335-337.
- Kelman H.C., V. Lee Hamilton, *Crimes of Obedience*, Λονδίνο, Yale University Press, 1989, σελ. 331-332.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., *Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1974, σελ. 221.
- Luhmann Niklas, *The Differentiation of Society*, Ν. Υόρκη, Columbia University Press, 1982, σελ. 17-19.
- Marcuse Herbert, *One-Dimensional Man*, Βοστώνη, Beacon Press, 1964, σελ. 248-250 και σελ. 61, 76, 209.
- Πετρόπουλος Ν., «Κοινωνιολογία: Η "θασίλισσα των επιστημών" και οι μνηστήρες της», *Κοινωνιόγραμμα*, τεύχ. 33, 1993, σελ. 3.
- Πουланτζάς Ν., *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, εισαγωγή.
- Sennett Richard, *Authority*, Ν. Υόρκη, Vintage Books, 1980, σελ. 91-97.
- Schumpeter J.A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Ν. Υόρκη, Harper and Row, 1942, σελ. 226-228.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.
- Φακιολάς Ν., *Η εκπαίδευση στην Περιφέρεια Ιονίων, Λόγος και Πράξη*, Αθήνα, ΟΛΜΕ, 1993.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985.

James Brown

Delicately Poised Allies, Greece and Turkey
Brassey's London, 1991, σελ. 184

Το τελευταίο βιβλίο του Ελληνικής καταγωγής, καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης, James Brown, καταπιάνεται με το καυτό και πάντα επίκαιρο θέμα των Ελληνοτουρκικών σχέσεων. Το έργο φιλοδοξεί να παρουσιάσει με τρόπο μεθοδικό και επιστημονικό την πολιτική εθνικής ασφάλειας της Ελλάδας και της Τουρκίας και τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές αυτές επιδρούν στις στρατηγικές επιλογές του Ν.Α.Τ.Ο. στην Νοτιοανατολική του πτέρυγα.

Ο συγγραφέας αναγνωρίζει από την αρχή τις πολιτικές κρίσεις και τις στρατιωτικές παρεμβάσεις στις δύο χώρες που επιδρούν στη χάραξη πολιτικής. Επίσης τονίζει και τις πολύχρονες ιστορικές διαμάχες ανάμεσα στους Έλληνες και τους Τούρκους, που και αυτές επιδρούν αναπόφευκτα τόσο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις όσο και στην Ατλαντική συμμαχία γενικότερα.

Το έργο δίνει έμφαση στις σχέσεις των δύο «συμμάχων» με τις Η.Π.Α., σχέσεις που το κύριο γνώρισμά τους είναι η προσπάθεια διατήρησης της εθνικής τους ανεξαρτησίας καθώς παίζουν το ρόλο τους στο Ν.Α.Τ.Ο. και

διατηρούν στενές σχέσεις με τις Η.Π.Α.

Για το Ν.Α.Τ.Ο. το πρόβλημα δεν έγκειται μόνο στην χρησιμοποίηση της Ελλάδας και της Τουρκίας σε μια ευρύτερη στρατηγική, αλλά και στη διευθέτηση των διμερών προβλημάτων στις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Προκειμένου να επιτύχει μια σωστή και αντικειμενική ανάλυση του προβλήματος ο James Brown κάνει χρήση χαρτών της περιοχής, πινάκων και διαγραμμάτων αναφορικά με τις στρατιωτικές δυνάμεις του Ν.Α.Τ.Ο., του Συμφώνου της Βαρσοβίας, της Ελλάδας και της Τουρκίας, της διάταξης των δυνάμεών τους και του παράγοντα γεωγραφία σε περίπτωση πολεμικής σύρραξης στην περιοχή.

Αν και το έργο εκδόθηκε στις αρχές του 1991, αναγνωρίζει και τις αλλαγές στο διεθνές σύστημα με την κατάργηση του Σύμφωνου της Βαρσοβίας και την διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης.

Κάτω από τις νέες συνθήκες επισημαίνεται ότι η Ελλάδα και η Τουρκία θα συνεχίσουν να προωθούν με δυναμικό τρόπο τα εθνικά τους συμφέροντα, πράγμα που δυσκολεύει την ανά-

πτυξη Ν.Α.Τ.Οϊκής στρατηγικής, που μοιραία θα προσκρούει στις ελληνοτουρκικές διαφορές στο μέτρο που αυτές δεν επιλύονται.

Τα σημερινά ελληνοτουρκικά προβλήματα θα ήταν πολύ δύσκολο να γίνουν κατανοητά τόσο από τον ερευνητή, όσο και από οποιονδήποτε άλλον, χωρίς μια ιστορική ανάλυση-παρουσίαση γύρω από την Ελλάδα και την Τουρκία.

Ο συγγραφέας στο *Πρώτο Κεφάλαιο* κάνει μια ιστορική-αναλυτική προσέγγιση στην διαδικασία σύνδεσης της Ελλάδας και της Τουρκίας με το Ν.Α.Τ.Ο. Στη συνέχεια αναλύονται τα προβλήματα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις όπως το Κυπριακό, το Αιγαίο, ο έλεγχος της εναέριας κυκλοφορίας, η υφαλοκρηπίδα, τα χωρικά ύδατα και ο εξοπλισμός της Λήμνου. Στο κεφάλαιο αυτό εξηγεί πως τα διμερή αυτά προβλήματα υπήρξαν στην μεταπολεμική περίοδο εμπόδιο στην πλήρη ομαλοποίηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων ώστε να λειτουργήσει ομαλά και η Νοτιοανατολική πτέρυγα του Ν.Α.Τ.Ο.

Καταλήγει με την διαπίστωση ότι το Ν.Α.Τ.Ο., δεχόμενο στους κόλπους του την Ελλάδα και την Τουρκία, δεν έλαβε και την υποχρέωση να λύσει τις ελληνοτουρκικές διαφορές, αφού τα κράτη-μέλη απέρριψαν Γαλλική πρόταση για ένταξη «Πρωτοκόλλου Συμφιλίωσης» για την επίλυση διμερών διαφορών μέσα στο Ν.Α.Τ.Ο. με το επιχείρημα ότι οι μεσολαβήσεις είναι στην αρμοδιότητα του Ο.Η.Ε.

Μια σε βάθος ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας σε σχέση πάντα με την Τουρκία και το Ν.Α.Τ.Ο. επιχειρεί ο συγγραφέας στο *Δεύτερο Κεφάλαιο*, όπου αρχίζει με ανάλυση της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας από τον Εμφύλιο, (1911-1919) μέχρι το

1988. Αναφέρει με συντομία τις πολιτικές εξελίξεις μετά το 1988 δηλαδή τα γεγονότα από τον Ιούνιο του 1989 μέχρι τον Απρίλη του 1990. Βέβαια στην περίοδο αυτή που χαρακτηρίστηκε περίοδος πολιτικής αστάθειας (τρεις βουλευτικές εκλογές σε δέκα μήνες), δεν διαμορφώθηκε κάποια σημαντική αλλαγή στην πολιτική εθνικής ασφάλειας της Ελλάδας, επειδή η χώρα ταλανίζονταν από την γνωστή πολιτική σκανδαλολογία και κυβερνητική αστάθεια.

Στο ίδιο κεφάλαιο αναλύει όλες τις πλευρές του Ελληνικού στρατιωτικού κατεστημένου (αξιωματικοί, οπλίτες, θητεία κ.λ.π.), τις στρατιωτικές δαπάνες και τις λεπτές σχέσεις Ελλάδας - Η.Π.Α. - Ν.Α.Τ.Ο. κυρίως κατά την περίοδο του διακυβέρνησε τη χώρα το ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Γίνεται μια αναφορά στο θέμα της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας στην Ελλάδα, όπου ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η θητεία έχει πλέον γίνει θεσμός στην ελληνική κοινωνία και γι' αυτό δεν υπάρχουν αξιόλογες αντιδράσεις για αλλαγή του θεσμού με οποιονδήποτε τρόπο.

Το *Τρίτο Κεφάλαιο* αφιερώνεται αποκλειστικά στην Τουρκία. Εδώ αναλύεται η πολιτικοστρατιωτική κατάσταση στην χώρα αυτή από την άνοδο του Κεμάλ Ατατούρκ το 1923 και μέχρι το 1989.

Όπως και για την Ελλάδα στο προηγούμενο κεφάλαιο, έτσι και για την Τουρκία σε τούτο το κεφάλαιο, γίνεται ανάλυση του τουρκικού στρατιωτικού κατεστημένου, του κουρδικού προβλήματος, των διεθνών σχέσεων της Τουρκίας (με Η.Π.Α., Ν.Α.Τ.Ο., Μέση Ανατολή). Ο συγγραφέας δίνει έμφαση στις μεταπολεμικές εξελίξεις στην Τουρκία, τονίζοντας τις συνεχείς παρεμβάσεις των ενόπλων Δυ-

νάμεων στην πολιτική ζωή του τόπου.

Ο James Brown χαρακτηρίζει το πραξικόπημα του Μάη του 1960 «μοιραίο», αφού εκτός των άλλων είχε σαν συνέπεια την φυλάκιση του γνωστού ηγέτη Bayar και τον απαγχονισμό του πρώην πρωθυπουργού Menderes. Τα πραξικοπήματα του 1971 και 1980 αναφέρονται σαν επίσης συγκλονιστικά γεγονότα στην ιστορική πορεία της Τουρκίας.

Αναφορικά με το Κουρδικό πρόβλημα ο συγγραφέας εκτιμά ότι η Τουρκία θα συνεχίσει να καταπιέσει τους Κούρδους χρησιμοποιώντας τον στρατό.

Στο *Τέταρτο Κεφάλαιο* το έργο ξεφεύγει από τα στενά εθνικά πλαίσια και αναφέρεται στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Αναλύει τον διεθνή ανταγωνισμό στη περιοχή με έμφαση τις επιδιώξεις και την παρουσία των υπερδυνάμεων δηλαδή της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και των Η.Π.Α. στην περιοχή.

Τονίζεται η σημασία της Συνθήκης του Montreux του 1936, που έβαζε φραγμό στο μέγεθος των πλοίων που μπορούσαν να περάσουν από τη Μαύρη Θάλασσα στη Μεσόγειο, εμποδίζοντας κατά κάποιον τρόπο την σοβιετική ναυτική παρουσία στην περιοχή.

Η πιο πάνω ανάλυση είναι χρήσιμη για ιστορικούς κύρια λόγους, αλλά η διάσπαση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ακολούθησε την έκδοση του βιβλίου αυτού και έτσι δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθεί για παράδειγμα το μοίρασμα του πρώην σοβιετικού στόλου ανάμεσα στην Ρωσία και την Ουκρανία.

Το *Πέμπτο Κεφάλαιο* αναλύει την διάταξη των δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην περιοχή, των δυνάμεων του Ν.Α.Τ.Ο. και την συμβολή

της Ελλάδας και της Τουρκίας σε αυτό.

Για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω, οι αναλύσεις του κεφαλαίου αυτού θα πρέπει να αναθεωρηθούν, καθώς δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί πλήρως η στρατιωτική διάταξη της ρωσικής Κοινοπολιτείας και δεν γνωρίζουμε τι είδους σχέσεις θα διαμορφώσει αυτή με το Ν.Α.Τ.Ο.

Το *Έκτο Κεφάλαιο* αναφέρεται σε σενάριο τοπικής σύρραξης Ν.Α.Τ.Ο.-Συμφώνου της Βαρσοβίας σε ξηρά, θάλασσα και αέρα υπό το πρίσμα της στρατηγικής γεωγραφίας της περιοχής. Λόγω όμως των ραγδαίων διεθνών εξελίξεων που έχουν να κάνουν με τη διάλυση του Ανατολικού Συνασπισμού, απομακρύνθηκε ο κίνδυνος παγκόσμιας σύρραξης στην περιοχή, ενώ ταυτόχρονα αυξήθηκε ο κίνδυνος τοπικού πολέμου. Φυσικά ο συγγραφέας δεν μπορούσε να προβλέψει την πλήρη αλλαγή στο διεθνές σύστημα και με τα δεδομένα της περιόδου που τελείωσε το έργο ώστε να κάνει σωστή εκτίμηση της κατάστασης.

Το πιο ενδιαφέρον ενδιαφέρον σημείο του όλου έργου και κυρίως για την πατρίδα μας, εντοπίζεται στο *Έβδομο Κεφάλαιο*, που αποτελεί ουσιαστικά σενάριο ελληνοτουρκικού πολέμου.

Υποθέτει ότι εάν ξεσπάσει ελληνοτουρκικός πόλεμος, τα κύρια μέτωπα θα είναι στον Έβρο (περιοχή Θράκης), το Ανατολικό Αιγαίο και την Κύπρο. Στην Κύπρο εκτιμάται ότι οι τουρκικές δυνάμεις έχουν πολλά πλεονεκτήματα, χωρίς να αποκλείεται μια κατάσταση που παρομοιάζει με μονομαχία των δυνάμεων πυροβολικού θα παρέμενε χωρίς νικητή για πολύ χρόνο. Αντίθετα οι ελληνικές δυνάμεις έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να κρατήσουν τις αμυντικές θέσεις τους

δημιουργώντας έτσι ένα στρατιωτικό αδιέξοδο.

Όσον αφορά το μέτωπο του Αιγαίου η κατάσταση εμφανίζεται πολύπλοκη. Εδώ βασικό ρόλο πρόκειται να παίξει η αεροπορική υπεροχή μέσα στις πρώτες κιάλας ώρες της σύρραξης. Αν και είναι πολύ δύσκολο για τους Τούρκους να καταλάβουν ένα μεγάλο νησί του Αιγαίου (π.χ. Λήμνος, Σάμος κ.λπ.), αν τελικά το καταλάβουν θα είναι εξαιρετικά δύσκολο για τις ελληνικές δυνάμεις να το ανακτήσουν.

Σε γενικές γραμμές ο συγγραφέας εκτιμά ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να κερδίσει ένα αστραπιαίο πόλεμο ενώ η Τουρκία θα είχε μεγάλες πιθανότητες να κερδίσει έναν μακροχρόνιο πόλεμο, με δεδομένη την ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στους δύο αντίπαλους που τεκμηριώνει μέχρι την ημερομηνία έκδοσης του βιβλίου (1991).

Στο *Όγδοο Κεφάλαιο* αναλύει τις δυνάμεις του Ν.Α.Τ.Ο. του πρώην Σύμφωνου της Βαρσοβίας μελετάει το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού των οπλικών συστημάτων Ελλάδας και Τουρκίας, σε ξηρά, θάλασσα και αέρα στα πλαίσια του Ν.Α.Τ.Ο., αλλά και έξω από αυτό και την ίδρυση πολεμικής βιομηχανίας στις δύο χώρες.

Όσον αφορά το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, η ανάλυση δεν είναι πια επίκαιρη, αφού και το Σύμφωνο αυτό καταργήθηκε και οι πρώην Σοβιετικές δυνάμεις κατανέμονται ανάμεσα στην Ρωσία, Ουκρανία κ.λ.π., διαδικασία που ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί.

Το έργο κλείνει με ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα στο *Ένατο Κεφάλαιο*. Στο κεφάλαιο αυτό όπως και τα προηγούμενα τονίζεται η σπουδαιότητα της Νοτιοανατολικής πτέρυγας

του Ν.Α.Τ.Ο. για την ασφάλεια και την σταθερότητα της περιοχής.

Ο συγγραφέας επαναλαμβάνει το γνωστό ζήτημα των προβλημάτων στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και τονίζει την ανάγκη για διευθέτηση των διμερών προβλημάτων σαν προϋπόθεση ομαλής λειτουργίας της Νοτιοανατολικής πτέρυγας.

Σημειώνει ότι η οικοδόμηση μιας μακροπρόθεσμης σχέσης σταθερότητας και συνεργασίας ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία θα εξαρτηθεί τόσο από διπλωματικές ενέργειες, όσο και από στρατιωτικές ισορροπίες.

Ο συγγραφέας έχει πεισθεί ότι εξαρτάται από την Ατλαντική συμμαχία να λύσει τις ελληνοτουρκικές διαφορές, αν και παραμένει συγκρατημένα αισιόδοξος, αφού πιστεύει ότι μόνο ο χρόνος θα δείξει κατά πόσο θα ομαλοποιηθεί η κατάσταση στο Νοτιοανατολικό σκέλος του Ν.Α.Τ.Ο.

Συμπερασματικά το έργο αποτελεί μια χρήσιμη ανάλυση της Νοτιοανατολικής πτέρυγας του Ν.Α.Τ.Ο., πάντα υπό το πρίσμα των ελληνοτουρκικών διαφορών. Ορθά τονίζει ο συγγραφέας ότι μόνο με επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών μπορεί να σταθεροποιηθεί η κατάσταση στην γωνιά αυτή του Ν.Α.Τ.Ο. Επίσης ορθά μας τονίζει τους κινδύνους από μια ελληνοτουρκική σύρραξη.

Εάν το Ν.Α.Τ.Ο. επιθυμεί να παίξει σοβαρό και σταθεροποιητικό ρόλο στην «νέα τάξη πραγμάτων» στην ευαίσθητη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου με προεκτάσεις στη Μέση Ανατολή, θα πρέπει να φροντίσει να εξομαλύνει σε μόνιμη πλέον βάση τις ελληνοτουρκικές διαφορές.

Δημήτρης Ψύλλας

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών

8ο τεύχος, Σεπτέμβριος 1992

C. Goldfarb: «Μετα-ολοκληρωτική πολιτική: Η ιδεολογία τελειώνει ξανά», σελ. 9-30.

Το «τέλος της ιδεολογίας» δε σημαίνει το τέλος των σύγχρονων πολιτικών φιλοδοξιών, την κατάρρευση των επιτευγμάτων ή τη λύση των προβλημάτων. Σημαίνει μάλλον την κατάρρευση των εύκολων ιδεολογικών διχοτομήσεων, σε κομμουνιστές και αντικομμουνιστές, σε μαρξιστές και αντι-μαρξιστές. Οι θεμελιώδεις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της δημοκρατίας, συνεχίζουν να βρίσκονται στο επίκεντρο της πολιτικής θεωρίας.

A. Μοσχονάς: «Κοινωνικές τάξεις και ταξική πάλη», σελ. 59-74.

Με αφορμή το σχετικά πρόσφατο βιβλίο του Ralph Miliband (1991), ο συγγραφέας διερευνά το θέμα της ταξικής πάλης στο σύγχρονο καπιταλισμό. Προσπαθεί να παρουσιάσει κριτικά τις κύριες θέσεις του Miliband στα πλαίσια του ευρύτερου επιστημονικού προβληματισμού για τις κοινωνικές τάξεις και την ταξική πάλη στο σύγχρονο καπιταλισμό.

Θ. Διαμαντόπουλος: «Ευρώπη της Υγείας: Πραγματικότητα και επιδίωξη», σελ. 31-57.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί τη συνέχεια κι επέκταση της ανειλημμένης προσπάθειας του Τμήματος Κοινωνικής Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης στη μελέτη της παρέμβασης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο χώρο της υγείας. Ορίζοντας την Ευρώπη της Υγείας ως «ιδέα και διαδικασία οικοδόμησης ενός ιδιαίτερου Ευρωπαϊκού χώρου υγείας», η μελέτη επισημαίνει την ανάγκη για ένα πραγματικά ολοκληρωμένο Ευρωπαϊκό χώρο υγείας σε δημόσιο και ιδιωτικό επίπεδο.

Θ. Καραπαναγιωτίδης, Δ. Κυρκιλής: «Ζητήματα πολιτικής οικονομίας της μεταπολεμικής Ελλάδας: Μια κριτική προσέγγιση», σελ. 75-103.

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια κριτική προσέγγιση των μελετών για την ελληνική οικονομία που βασίζονται στο σχήμα «εξάρτηση-υπανάπτυξη». Η κριτική απευθύνεται τόσο στο εννοιολογικό επίπεδο (στις έννοιες

της «εξάρτησης», της «υπανάπτυξης», του «κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού»), όσο και στα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής φάσης της ελληνικής εκβιομηχάνισης.

Γ. Κρασανάκης: «*Τύποι γονέων κατά τις εκτιμήσεις των εφήβων: Μια έρευνα για τις στάσεις των Ελλήνων γονέων έναντι των παιδιών τους*», σελ. 107-133.

Η έρευνα αυτή επιχειρεί να διατυπώσει μια τυπολογία γονέων με βάση τις αξιολογικές εκτιμήσεις των εφήβων. Η έρευνα έγινε με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου.

Α.-Β. Ρήγα: «*Η άγαμη μητέρα στην Ελλάδα: Κοινωνική προκατάληψη ή δομική μεταλλαγή της οικογένειας*», σελ. 135-160.

Επανατοποθετώντας το φαινόμενο «άγαμη μητέρα» στη γενική προοπτική κοινωνικής αλλαγής, όπου η θέση της γυναίκας αναθεωρείται σφαιρικά, η έρευνα αυτή μας οδηγεί σε μια νέα θεώρηση των Ελληνίδων «θεληματικά» άγαμων μητέρων.

Ο. Μεγαλακάκη: «*Διδασκαλία με υπολογιστή: ένα παράδειγμα στο μάθημα της ηλεκτρονικής*», σελ. 161-169.

Στόχος αυτής της έρευνας είναι η κατασκευή ενός εκπαιδευτικού προγράμματος διδασκαλίας με υπολογιστή, ικανό να προσφέρει βοήθεια στους μαθητές ώστε να κατανοούν ευκολότερα τη διδακτέα ύλη.

Μια άλλη Άποψη

Ν. Κοτζιάς: «*Κοινωνικός χώρος και το κοινωνικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*», σελ. 171- 204.

Στη μελέτη αυτή προσδιορίζονται και αναλύονται οι αδυναμίες της κοινωνικής πολιτικής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ε.Ο.Κ.). Η Ε.Ο.Κ. χρεώνεται με κοινωνικά ελλείμματα που συνεχώς αυξάνονται. Η ακολουθούμενη οικονομική ολοκλήρωση δε συμβαδίζει, όπως θα έπρεπε, με μια αντίστοιχη ολοκλήρωση στον τομέα των κοινωνικών παροχών, λειτουργιών και ρυθμίσεων.

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Μ. Σαματάς: «*Συμπόσιο της εταιρείας «Modern Greek Studies Association» με θέμα: Η Ελλάδα σε μια Ευρώπη που αλλάζει - Κράτος, Κοινωνία, Κουλτούρα (31 Οκτωβρίου - 3 Νοεμβρίου 1991)*», σελ. 215-220.

Φ. Νικολόπουλος: «Το θέμα της συνάντησης της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ASA) για το 1992».

Βιβλιοκριτική

Μ. Ζουμπουλάκης: Π. Κορλίρας: «Φιλοσοφία της Πολιτικής Οικονομίας», Γνώση, 1991, σελ. 240.

9ο τεύχος, Δεκέμβριος 1992

Χ. Θεοδωρόπουλος: «Τα δικαιώματα των ομάδων: Αυτοδιάθεση, αυτόχθονες λαοί, μειονότητες», σελ. 7-18.

Οι τελευταίες εξελίξεις στο Διεθνές Δίκαιο σηματοδοτούν τη μετάβαση από το αφομοιωτικό σύστημα προστασίας των μειονοτήτων, το οποίο επικράτησε από τη περίοδο του μεσοπολέμου και μετά, σε μία γενικότερη αναγνώριση των δικαιωμάτων και της ταυτότητας των ομάδων. Στο άρθρο παρουσιάζονται οι σύγχρονοι προβληματισμοί γύρω από την έννοια, το νομικό status των ομάδων, και τα θεμελιώδη τους δικαιώματα, στα πλαίσια μιας νέας πολυγλωσσικής και πολυπολιτιστικής αντίληψης.

Σ. Ρίζας: «Ο εθνικισμός στη Δυτική Ευρώπη. Η περίπτωση της Σκωτίας», σελ. 19-36.

Ο σκωτικός εθνικισμός έχει βαθιές ιστορικές ρίζες που ξεκινούν πολύ πριν την εθελοντική ένωση της Σκωτίας με την Αγγλία (1707). Μετά την εξέταση του ιστορικού υπόβαθρου, αναλύονται οι διάφορες απόψεις για τα αίτια αναθέρμανσης του σκωτικού εθνικισμού μετά το 1960. Ως αίτια προβάλλονται η ανάγκη πολιτικο-οικονομικής απεξάρτησης από το Λονδίνο, οι μεταπολεμικές κοινωνικές αλλαγές γύρω από το κράτος πρόνοιας και τα Μ.Μ.Ε. και η διαδικασία σχηματισμού των εθνών-κρατών που στηρίχθηκε στην αφομοίωση επιμέρους περιφερειών. Το άρθρο καταλήγει με την ανίχνευση των πολιτικών ορίων του σύγχρονου μειονοτικού εθνικισμού.

 Π. Τερλεξής: «Ο λειτουργισμός πέθανε. Ζήτω ο λειτουργισμός», σελ. 37-67.

Το άρθρο αυτό αποτελεί μαρτυρία επανάκαμψης του λειτουργικού μοντέλου κοινωνικής ανάλυσης, που ηθελημένα ή αθέλητα στη χώρα μας εξακολουθεί να αγνοείται από την «κυρίαρχη Κοινωνιολογία». Ο λειτουργισμός ποτέ δεν παρουσιάστηκε στη χώρα μας ως ολοκληρωμένη και συνεκτική πρόταση. Στον ελληνικό κοινωνιολογικό χώρο προβάλλονται κυρίως οι θεωρίες της κοινωνικής ρήξης, οι οποίες εντάσσονται στα πλαί-

σια της ισχύουσας από καιρό διάκρισης ανάμεσα σε «αριστερά» ή «ριζοσπαστική» και «δεξιά» ή «συντηρητική» Κοινωνιολογία. Ο συγγραφέας επισημαίνει τους λόγους που οδηγούν σήμερα στην επανεξέταση αυτού του προτύπου ανάλυσης, μέσα από τα καινούρια θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα.

M. Foucault: «*Η ερμηνευτική του υποκειμένου*», σελ. 69-85.

Στο κείμενο αυτό, που αποτελεί τη περίληψη των παραδόσεων του στο College de France, ο Foucault εξετάζει τις πρακτικές των Αρχαίων Ελλήνων και των Λατίνων που αφορούσαν την «επιμέλεια εαυτού». Εκτός του «γνώθι σεαυτόν» ήταν απαραίτητο, για τον αρχαίο πολιτισμό, να γνωρίζει κανείς και πώς θα φροντίσει καλύτερα τον εαυτό του. Η «επιμέλεια» αυτή δεν χαρακτηριζόταν απλώς μία συνειδησιακή στάση, αλλά μία διακανονισμένη ενασχόληση, μία εργασία με τους τρόπους της και τους αντικειμενικούς της στόχους.

Σ. Μαυρουδέας: «*Η θεωρία της αξίας και η Ρύθμιση*», σελ. 87-120.

Ο στόχος αυτού του άρθρου είναι να αναλύσει κριτικά την θέση της προσέγγισης της Ρύθμισης απέναντι στην Μαρξική θεωρία της αξίας. Η μελέτη αυτή από την οπτική γωνία της αξιακής θεωρίας συνδέεται με ορισμένα σημαντικά αξιώματα της οικονομικής θεωρίας της αξιο-θεωρητικής πτέρυγας της Ρύθμισης· ειδικότερα σε συνάρτηση με την θεωρία και τον ρόλο του χρήματος, το ποσοστό κέρδους, την «μισθωτή σχέση» και τον ρόλο της εμπορευματικής σχέσης και το συγκριτικό βάρος της σε συνάρτηση με άλλες σχέσεις.

A. Ρήγος: «*Η "οικονομία της πληροφορίας" και τα "μαζικά μέσα ενημέρωσης"*», σελ. 121-137.

Η τεράστια και γρήγορη τεχνολογική εξέλιξη των πληροφοριακών συστημάτων σήμανε μια νέα εποχή, αυτή του διεθνικού επικοινωνιακού καπιταλισμού, όπου κυριαρχεί η «οικονομία της πληροφορίας». Σ' αυτόν το νέο παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, έχει ανατραπεί το συνολικό σύστημα ελέγχου και χειραγώγησης της «βιομηχανίας της συνείδησης», άρα και του τρόπου άσκησης και αναπαραγωγής της εξουσίας. Στο άρθρο ανιχνεύονται οι διαστάσεις, οι αντιφάσεις αλλά και οι κίνδυνοι από την επικοινωνιακή επανάσταση.

Γ. Παπαδημητρίου, Γ. Φλώρου: «*Παράγοντες που οδήγησαν τους πρωτοετείς φοιτητές του Πανεπιστημίου Μακεδονίας στην επιλογή του Τμήματος*», σελ. 139-154.

Η μελέτη αυτή προσπαθεί να προσδιορίσει και να αξιολογήσει τους παράγοντες που οδηγούν τους πρωτοετείς φοιτητές να επιλέξουν μια

συγκεκριμένη επιστημονική κατεύθυνση. Συγκεκριμένα, εξετάζονται οι παράγοντες και οι συνθήκες που επηρέασαν την απόφαση των πρωτοετών φοιτητών των πέντε Τμημάτων του Πανεπιστημίου Μακεδονίας να επιλέξουν το Τμήμα της προτίμησής τους.

Μια άλλη άποψη

Η. Ρεράκης: «*Η θρησκευτική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα*», σελ. 155-171.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να επισημάνει τους λόγους για τους οποίους η νομοθετική ρύθμιση της θρησκευτικής αγωγής που εισάγεται με το νόμο 309/76, δεν στόχευε και γι' αυτό δεν πέτυχε να δημιουργήσει τον «ορθόδοξο άνθρωπο».

Ο συγγραφέας εξετάζει το πρόβλημα κατά εκπαιδευτική βαθμίδα και αναζητεί τους τρόπους και τις μεθοδεύσεις που θα βοηθήσουν να περάσουμε από την «θρησκευτική» στην «ορθόδοξη» αγωγή του μαθητικού πληθυσμού.

Δ. Βάντσης: «*Πρόγραμμα αποκατάστασης Ποντίων: σκέψεις και παρατηρήσεις*», σελ. 173-182.

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι η διερεύνηση και η αξιολόγηση των κύριων σημείων του προγράμματος αποκατάστασης Ποντίων που έχει οργανώσει το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλλινοστούντων Ομογενών Ελλήνων (ΕΙΥΑΠΟΕ) για την όσο το δυνατόν ομαλότερη ένταξη στην κοινωνική, οικονομική και εργασιακή ζωή της χώρας μας των παλλινοστούντων ομογενών. Η αξιολόγηση του προγράμματος αυτού γίνεται υπό το πρίσμα των εμπειριών και άλλων Κρατών της Ευρώπης.

Το βήμα των φοιτητών

Ε. Φακιολάς: «*Η ατομική ιδιοκτησία και το κράτος ως «αποτέλεσμα» της ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας*», σελ. 183-201.

Συνέδρια-Ανακοινώσεις

Μ. Ζουμπουλάκης: «*Η πρόκληση της Κοινωνιο-οικονομικής*», σελ. 203-206.

Μ. Ψύλλα: «*Η επικοινωνία ως κινητήρια δύναμη της πολιτιστικής ανάπτυξης στο περιβάλλον: μία πρόταση*», σελ. 207-216.

Ι. Καμαριανός: «*Εθνική συνείδηση και τηλεόραση*», σελ. 217-225.

Βιβλιοκριτική

N. Σερεμετάκη: *S. Buck-Morss, «The Dialectics of Seeing», MIT Press, 1990.*

M. Γκούμα: *Χ. Κλαίρης, «Θέματα γενικής γλωσσολογίας», Νεφέλη, 1990.*

X. Μπαλόγλου: *Θ. Χουμανίδη, «Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος: Από της Αρχαιότητας μέχρι πτώσεως της Κωνσταντινούπολεως», Παπαζήσης, 1990.*

10ο τεύχος, Απρίλιος 1993

Σ. Ξιάρχος: *«Οι εξελίξεις στη θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης», σελ. 13-60.*

Η αποτυχία της οικονομικής πολιτικής που στηριζόταν στους πόλους και τα κέντρα ανάπτυξης δημιούργησε την ανάγκη μιας πολιτικής που ευνοεί την αποκέντρωση και αποβλέπει στην ολοκλήρωση των μικρού μεγέθους δραστηριοτήτων, στη βελτίωση των διοικητικών και οργανωτικών ικανοτήτων της περιφέρειας και στη μεταφορά των κέντρων λήψης των συλλογικών αποφάσεων προς την περιφέρεια. Στο άρθρο σκιαγραφούνται κριτικά αυτές οι προσεγγίσεις, υπό το φως των υποτιθέμενων αντιθέσεων τους, και τονίζεται η σημασία του μέγιστου δυνατού συγκολλητικού των στρατηγικών ανάπτυξης.

M. Ζουμπουλάκης: *«Θεωρητικός πλουραλισμός στην οικονομική επιστήμη», σελ. 61-86.*

Στο άρθρο διερευνώνται οι λόγοι για τους οποίους δεν είναι δυνατή η συμφωνία μεταξύ των αντίπαλων προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας στην Οικονομική. Οι λόγοι αυτοί αφορούν τόσο στις ιδεολογικές αφετηρίες της οικονομικής ανάλυσης, όσο και στην αδυναμία των υπαρχόντων κριτηρίων εμπειρικού ελέγχου (Popper, Lakatos) να αξιολογήσουν αποτελεσματικά τις διάφορες οικονομικές θεωρίες. Η αναζήτηση νέων κριτηρίων ελέγχου κατάλληλα προσαρμοσμένων στις ιδιαιτερότητες της Οικονομικής παραμένει ανοιχτή.

M. Ψαρρού: *«Αγροτική κοινότητα και καπιταλιστική ανάπτυξη», σελ. 87-109.*

Στην Ελλάδα παρατηρούνται ακόμη και σήμερα μη καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στον αγροτικό τομέα, οι οποίες συνυπάρχουν με

έναν έντονα διαδεδομένο καπιταλισμό. Στο άρθρο εξετάζονται η διαδικασία ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και οι επιπτώσεις του στο επίπεδο της ελληνικής αγροτικής κοινότητας.

Η. Θερμός: «*Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κοινωνική αλλαγή: η περίπτωση των Η.Π.Α.*», σελ. 111-138.

Αντικείμενο αυτής της μελέτης είναι η αλληλεπίδραση του κοινωνικού με το εκπαιδευτικό σύστημα, εστιάζοντας στην αμερικανική κοινωνία και ιδιαίτερα στην παιδεία, στις πολιτικές και στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού κατά την περίοδο 1960-1970. Μελετώνται ιδιαίτερα ο ρόλος του Πανεπιστημίου ως φορέα κοινωνικής και πολιτιστικής αλλαγής, καθώς και οι στόχοι του εκπαιδευτικού συστήματος στη μελλοντική κοινωνία.

Ν. Παπαδόπουλος, Η. Αθανασιάδης, Δ. Γιοκρούση-Κολς: «*Το σχολικό κλίμα: θέσεις και κρίσεις των καθηγητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*», σελ. 139-155.

Η μελέτη του σχολικού κλίματος και ειδικότερα των σχέσεων μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων είναι σημαντική, τόσο για τον τομέα της σχολικής ψυχολογίας, όσο και για τη διερεύνηση των κοινωνικών διαστάσεων του φαινομένου. Στο άρθρο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας πανελλήνιας εμπειρικής ψυχοπαιδαγωγικής έρευνας με ερωτηματολόγιο, μεταξύ των καθηγητών των Γυμνασίων και των Λυκείων όλης της χώρας.

Μ. Καίλα, Μ. Ανδρεαδάκης, Γ. Ξανθάκου, Γ. Φιλίππου: «*Αναπλαισιώσεις στην επαγγελματική εικόνα του εκπαιδευτικού*», σελ. 157-180.

Η επαγγελματική ενσωμάτωση στην εκπαίδευση προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ορισμένης αντίληψης του σχολικού θεσμού από τους εκπαιδευτικούς, καθώς και έναν προβληματισμό σχετικά με το ρόλο τους στα πλαίσια ενός ευρύτερου διαλόγου με την κοινωνία και τα αξιολογικά πρότυπα που την εκφράζουν. Η μελέτη αυτή αποτυπώνει τα αποτελέσματα μίας σχετικής προέρευνας που πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο, μεταξύ ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος λειτουργών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Ι.Ν. Κανάκης: «*Διάταξη θρανίων και ύφος επικοινωνίας στην αίθουσα διδασκαλίας*», σελ. 181-194.

Η μελέτη αυτή παρουσιάζει τα αποτελέσματα μιας έρευνας που σκοπό είχε να καταγράψει τις συνηθέστερες μορφές διάταξης θρανίων στις αίθουσες διδασκαλίας των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του Ρεθύμνου και να παρατηρήσει συστηματικά το ύφος επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές. Από τη μελέτη διαπιστώνεται ότι η

συνήθης διάταξη των θρανίων δημιουργεί, αφενός ένα δημοκρατικό-δια-
λογοκεντρικό ύφος επικοινωνίας και αφετέρου μία δασκαλοκεντρική-λο-
γοπική διδακτική διάσταση επικοινωνίας των δασκάλων με τους μαθητές.

Συνέδρια-Ανακοινώσεις

Θ.Ν. Παπαδόπουλος: «50 χρόνια από την έκθεση Beveridge: Διε-
θνές Συνέδριο για την Κοινωνική Ασφάλεια (York 27-30
Σεπτεμβρίου 1992)», σελ. 195-197.

Βιβλιοκριτική

Ε. Μπάλιας: Π. Τερλεξής, «Ο Γραφειοκρατικός νόμος: η Πολιτική
Κοινωνιολογία του Δικαίου», Παπαζήσης, 1987, σελ. 199-
204.

Π. Τερλεξής: Μ. Ανδρουλάκης, «Μετά», Νέα Σύνορα, 1992, σελ.
204-206.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

σελ. 207-215.

11ο τεύχος, Ιούλιος 1993

G. Auernheimer: «Έρευνα και ελπίδα: Η κριτική θεωρία της "Σχο-
λής της Φρανκφούρτης"», σελ. 5-22.

Η ίδρυση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας συνδέεται στενά με
τη δράση μιας γενιάς διανοητών που επηρεάστηκαν από συγκεκριμένα
κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα, της εποχής του, αλλά και την Οκτωβριανή
επανάσταση ή τις αλληπάλληλες κρίσεις στην κοινωνικο-πολιτική ζωή
της Γερμανίας του 1918. Ο συγγραφέας ενδιαφέρεται ιδιαίτερα τη
μορφή της «κλασσικής» κριτικής θεωρίας, την επεξεργασία των αλλαγών
που υπέστη και τις προοπτικές που εμφανίζονται στις χώρες της κριτικής
ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων.

Π. Αναστασιάδης: «Η ετερότητα και το πρόβλημα της υπέρβασης
του υποκειμένου», σελ. 36-39.

Η διαμάχη για την υποκειμενικότητα και την ετερότητα ιστορείται
πολύ πιο πριν απ' την «μεταμοντέρνα κατάσταση». Το εύρος των προ-
βλημάτων, που θέτει η παραπάνω διαμάχη, δεν είναι δυνατό να απαντη-
θούν αναλυτικά, στο σύνολό τους. Ο συγγραφέας του άρθρου εστιάζει

το ενδιαφέρον στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η κριτική ανάγνωση του υποκειμένου στη σκέψη του Horkheimer και του Adorno. Ο στοχασμός τους είναι ενδεικτικός των διλημάτων μιας διαλεκτικής που είναι κύριο μέλημα του γενικότερου φιλοσοφικού στοχασμού μέχρι σήμερα.

Γ. Λιοδάκης: «*Η θεωρία της γαιοπροσόδου και οι αγροτικές τιμές*», σελ. 41-72.

Στο άρθρο αυτό θεωρείται ότι η διάρθρωση της έγγειας ιδιοκτησίας, η παραγωγική αξιοποίηση της αγροτικής γης και η ζήτηση για αγροτικά προϊόντα καθορίζουν ουσιαστικά το επίπεδο της γαιοπροσόδου, ενώ η διαμόρφωση της ίδιας της γαιοπροσόδου παίζει ένα καθοριστικό ρόλο στον προσδιορισμό των τιμών της αγροτικής γης. Γίνεται μια κριτική ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας με έμφαση στη μαρξιστική θεωρία της γαιοπροσόδου.

Ν. Βαΐου, Α. Λαμπριανίδης, Κ. Χατζημιχάλης και Ζ. Χρονάκη: «*Υπεργολαβίες βιομηχανικής παραγωγής και οι επιπτώσεις τους στην ανάπτυξη της πόλης: Η περίπτωση του δήμου Συκεών στη Θεσσαλονίκη*», σελ. 73-105.

Το άρθρο αυτό υποστηρίζει ότι οι υπεργολαβίες και το φασόν δεν αποτελούν αδυναμία ή αναχρονισμό στην οργάνωση της βιομηχανίας, αλλά το δομικό χαρακτηριστικό ενός ευέλικτου παραγωγικού συστήματος που μπορεί να προσαρμόζεται εύκολα, γρήγορα και με χαμηλό κόστος στις διακυμάνσεις της αγοράς. Μέσω των υπεργολαβιών ενσωματώνεται στην παραγωγή, με διαφορετικές σχέσεις και συνθήκες εργασίας, ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους δεν καταγράφονται καν ως εργαζόμενοι.

Γ. Πετράκος, Β. Κοτζαμάνης: «*Η μητροπολιτική συγκέντρωση και το μέγεθος της μητρόπολης στην Ελλάδα 1961-1991*», σελ. 107-124.

Η διερεύνηση των παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων και η σχέση τους με την διαδικασία της ανάπτυξης, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την χώρα μας, κυρίως λόγω του μεγέθους του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας. Η διερεύνηση όμως των παραγόντων που συμβάλλουν στη δημιουργία αυτήν την κοινωνιογεωγραφικού προτύπου ανάπτυξη είναι δυσχερής. Σκοπός της μελέτης είναι να βοηθήσει στην αξιολόγηση των παραγόντων που προσδιορίζουν τη χωρική κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας, τη μητροπολιτική συγκέντρωση, καθώς και τον πληθυσμό του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας κατά την περίοδο 1961-1991.

Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη: «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις», σελ. 125-165.

Στην έρευνα αυτή χρησιμοποιούνται τα πορίσματα μιας σειράς εμπειρικών διερευνήσεων του φαινομένου των καταλήψεων, σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του κατά πόσο το θεωρητικό πλαίσιο κοινωνικοποίησης-απόκλισης και τα αντίστοιχα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του, μπορούν να εξηγήσουν το χάσμα μεταξύ θεωρητικών σχημάτων και προσδοκιών, από τη μια μεριά και των εμπειρικών δεδομένων των καταλήψεων, από την άλλη.

Μ. Ρήγου: «Το μάθημα για το μάθημα», σελ. 167-183.

Με αφορμή το βιβλίο του Ρ. Μπαρτ, *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο* (1988) η συγγραφέας εστιάζει την αναλυτική προσπάθειά της στην σχέση Θεωρία-Επικοινωνία, στα πλαίσια της παιδαγωγικής λειτουργίας, που εδώ νοείται ως «δραματική παιδείυση», όπως αυτή πραγματώνεται στο χώρο του Πανεπιστημίου.

Ο θεωρητικός τρόπος ύπαρξης του Πανεπιστημίου, κατασκευή φιλοσοφική, αντιτίθεται στη κοινωνία των επαγγελματιών, όπου η γνώση τείνει να προσλάβει τη μορφή καταναλωτικού αγαθού, χάνοντας την αξία χρήσης της και μετατρέποντας τους χρήστες-κατόχους της σε πωλητές-καταναλωτές πληροφορικού εμπορεύματος.

Μ. Παραδείση: «Η παρουσίαση της γυναίκας στις «κομεντί» του ελληνικού κινηματογράφου», σελ. 185-204.

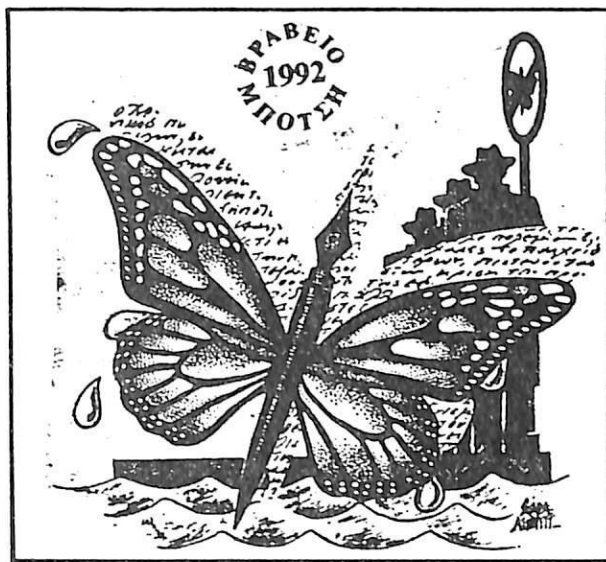
Στη μελέτη αυτή αναλύεται η θέση της γυναίκας στα τέλη της δεκαετίας του '60, όπως αυτή προβάλλεται από την ελληνικό κινηματογράφο της εποχής. Συγκεκριμένα επιλέγεται το είδος του κινηματογράφου (κομεντί) που εμπεριέχει συγκινησιακή φόρτιση και συνθήκες δημιουργίας ειδυλλίων. Η ανάλυση γίνεται σε σχέση με δύο βασικούς άξονες: το ταξικό στοιχείο και τη σεξουαλικότητα. Η προσέγγιση οδηγεί σε μια σειρά από δομικές αντιθέσεις, που αν και εικονίζονται απλώς κινηματογραφικά έχουν άμεση ωστόσο εξάρτηση και είναι συνέπεια της υποταγής ή μη στα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα συμπεριφοράς.

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Χ. Νόβα-Καλτσούνη: «Υπηκοότητα, ανθρώπινα δικαιώματα και μειονότητες: Επαναπροσδιορισμός του κοινωνικού ελέγχου στη Νέα Ευρώπη», σελ. 205-236.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ

Ο ΤΥΠΟΣ

● ΟΔΗΓΕΙ Ή ΟΔΗΓΕΙΤΑΙ ● ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΑΡΧΗΣ ● ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ («Η ΑΛΛΗ ΟΨΙΣ») ● ΓΙΑΤΙ Ο ΝΤΕΜΙΡΕΛ «ΦΙΜΩΣΕ» ΤΑ ΕΡΤΖΙΑΝΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ ● ΔΗΜ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ: ΕΡΤΖΙΑΝΑ ● ΒΒC: ΑΝΑΨΕ ΚΑΒΓΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ● ΜΑΚΗΣ ΚΟΥΡΗΣ: «ΔΕΙΓΜΑ ΓΡΑΦΗΣ...» ● ΠΟΥΛΙΤΖΕΡ «ΥΠΟΜΟΝΗΣ» ΓΙΑ 400 ΗΜΕΡΕΣ ΦΡΙΚΗ ● ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΓΝΩΣΗ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ ● Η ΜΗΧΑΝΗ ΠΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΖΕΙ ● ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ ΚΑΙ Μ.Μ.Ε. ● ΤΥΠΙΚΑ ● ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ● ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ...

ΕΤΟΣ 40-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 39-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1993

ΤΩΝ
κοινωνικών
επιστημών

Το βήμα

- **J. Galanter** Η επίλυση των κρίσιμων προβλημάτων
- **A. Κριζός** Ο κοινωνικός ρόλος στην ΕΟΚ
- **P. Διαμαντοπούλου** Η αγορά στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και το κράτος
- **A. Μοσχονά** Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα
- **Δ. Αρσενάκης** Η κατάσταση των εργαζομένων στην Ελλάδα
- **Γ. Κριζογιάννης** Το κράτος στην Ελλάδα
- **A. B. Ρίμπα** Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα
- **Ο. Μυρογιάννης** Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1993 **8**

ΤΩΝ
κοινωνικών
επιστημών

Το βήμα

- **J. Galanter** Η επίλυση των κρίσιμων προβλημάτων
- **J. Ρίμπα** Ο κοινωνικός ρόλος στην ΕΟΚ
- **A. Μοσχονά** Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα
- **P. Διαμαντοπούλου** Η αγορά στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και το κράτος
- **A. Β. Ρίμπα** Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα
- **Ο. Μυρογιάννης** Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική
- **Α. Αρσενάκης** Η κατάσταση των εργαζομένων στην Ελλάδα
- **Γ. Κριζογιάννης** Το κράτος στην Ελλάδα
- **Δ. Αρσενάκης** Η κατάσταση των εργαζομένων στην Ελλάδα
- **Α. Κριζός** Ο κοινωνικός ρόλος στην ΕΟΚ
- **J. Galanter** Η επίλυση των κρίσιμων προβλημάτων

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1993 **9**

ΤΩΝ
κοινωνικών
επιστημών

Το βήμα

- **J. Galanter** Η επίλυση των κρίσιμων προβλημάτων
- **M. Ζουμπουλάκης** Θεωρητικές προσεγγίσεις στην κοινωνική ανθρωπολογία
- **M. Wood** Η Αμερική και η Ευρώπη
- **H. Πιπιδόπουλος** Το κράτος στην Ελλάδα
- **H. Αρσενάκης** Η κατάσταση των εργαζομένων στην Ελλάδα
- **Δ. Αρσενάκης** Η κατάσταση των εργαζομένων στην Ελλάδα
- **H. Κριζογιάννης** Το κράτος στην Ελλάδα
- **A. Κριζός** Ο κοινωνικός ρόλος στην ΕΟΚ
- **H. Κριζογιάννης** Το κράτος στην Ελλάδα
- **A. Β. Ρίμπα** Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα
- **Ο. Μυρογιάννης** Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1993 **10**

ΤΩΝ
κοινωνικών
επιστημών

Το βήμα

- **H. Κριζογιάννης** Το κράτος στην Ελλάδα
- **A. Κριζός** Ο κοινωνικός ρόλος στην ΕΟΚ
- **J. Galanter** Η επίλυση των κρίσιμων προβλημάτων
- **J. Ρίμπα** Ο κοινωνικός ρόλος στην ΕΟΚ
- **A. Μοσχονά** Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα
- **P. Διαμαντοπούλου** Η αγορά στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και το κράτος
- **A. Β. Ρίμπα** Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα
- **Ο. Μυρογιάννης** Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική
- **Α. Αρσενάκης** Η κατάσταση των εργαζομένων στην Ελλάδα
- **Γ. Κριζογιάννης** Το κράτος στην Ελλάδα
- **Δ. Αρσενάκης** Η κατάσταση των εργαζομένων στην Ελλάδα

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1993 **11**

ΤΕΤΡΑΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό δεύτερο χειμώνας
άνοιξη '93

ΚΥΠΡΟΣ - ΘΡΑΚΗ: Ο ΑΚΡΙΤΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΑΠΕΙΛΕΙΤΑΙ

Λουκάς Αζιζός: *Πατριωτισμός, διεθνισμός και Κυπριακό Ζήτημα*
Σταύρος Αυγερό: *Η Θρακη στο στόχαστρο της Τουρκίας*
Παύλος Νεράντζης: *Οι εγκλωβισμένοι στα κατεχόμενα. Το διαρκές έγκλημα της Τουρκίας και οι δικές μας ευθύνες*
Ένα γράμμα από τα παιδιά του δημοτικού σχολείου της Αγίας Τριάδας στην κατεχόμενη Κύπρο

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ στον Δημήτρη Δεληολάνη

Ralf Dahrendorf: *Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η άνοδος του εθνικισμού και τα ζητήματα της δημοκρατίας*

Umberto Eco: *Μαζί με τη σαβούρα μην πετάτε και τον Μαρξ*
Χάρης Καστανίδης: *Γλώσσα και πολιτική*
Γιάννης Κυμιονής: *Η επήρεια των παντουρκιστικών ιδεωδών επί της πολιτικής των μουσουλμάνων της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης και της Νέας Γιουγκοσλαβίας*
Σωτήρης Ντάλης: *Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Από τον Περσικό Κόλπο στο Μάαστριχτ και τη Γιουγκοσλαβία*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Δήμητρα Παυλάκου: Α) Μάρο Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική, η πολιτική φετογονεμία των Ελληνίδων*, Β) Κώστας Δεληκωνσταντής, *Η παιδαγωγική του Kant, θεμελίωση, επικαιρότητα και κριτική των αντιλήψεών του για την αγωγή*, Γ) Γιάννης Νικολόπουλος, *Η υπερβατική φιλοσοφία του Kant*

Δημήτρης Δεληολάνης: Αρετίνου, *Ακόλαστα Σενάτα*

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Αίσουκος: *Οκτώ νέα βιβλία*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομιχάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

**Η ΤΑΞΙΚΗ ΝΕΥΡΩΣΗ
VINCENT DE GAULEJAC**

Η κοινωνική μετατόπιση -αντίληψη ή υποβίβωση- διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην παραγωγή νεοροτικών φαινομένων. Ο V. de Gaulejac εξετάζει αυτό το ρόλο και καταδεικνύει ότι οι περιπτώσεις αυτές πρέπει να εξετάζονται ως συνάρθρωση διαδικασιών σε πολλά επίπεδα: κοινωνικές διαδικασίες κερματισμού και ακύρωσης, ενδοκοινωνικές διαδικασίες, ενδοψυχικές διαδικασίες κ.λπ. Η φιλοσοφία του βιβλίου είναι διπλή: θεωρητικά, να συμβάλει στη συγκρότηση μιας κλινικής κοινωνιολογίας· πρακτικά να επιτρέψει στα άτομα που βρίσκονται αντιμέτωπα με το πρόβλημα της μετατόπισης μέσα στην κοινωνία να κατανοήσουν καλύτερα τις αιτιολογίες που συνιστούν. Τη μετάφραση έκανε ο Ατ. Βερβερίδης και την εισηγησιακή επιμέλεια ο Κλήμης Ναυρίδης.
Σελίδες 328

**ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ
ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΝΙΚΟΣ Σ. ΜΟΥΖΗΣ**

Σκοπός του βιβλίου είναι η εξέταση μιας εμπειρίας μοναδικής στην ιστορία της ανθρωπότητας: της οικονομικής και πολιτικής ολοκλήρωσης διαφόρων εθνών. Η προσπάθεια αυτή αναφέρεται σε σχεδόν τέσσερις δεκαετίες, μια περίοδο σύντομη που δίνει, όμως, ήδη μια εικόνα με προσωπική, μοναδική είναι η εμπειρία αυτή λόγω του στόχου της, να θεμελιώσει μια όλο και πιο στενή σχέση μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών. Πρόκειται για ένα πρακτικό έγγραφο για κάθε μέλη της των ευρωπαϊκών οικοδομημάτων. Καλύπτει όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες, αναφέρει τα κύρια δεδομένα και εξηγεί τα αναμενόμενα χαρακτηριστικά τους. Το βιβλίο εκδίδεται ταυτόχρονα με τη ελληνικά στα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, ισπανικά, σουηδικά, πολωνικά, ρουμανικά και πορτογαλικά.
Κικλοφορεί η νέα συμπληρωμένη έκδοση

**ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΡΕΟΣ
ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΒΟΥΡΑΣ**

Στο σφαιρότερο, ίσως, πρόβλημα της οικονομικής πολιτικής της χώρας μας αναφέρεται η μελέτη αυτή. Αναλύονται οι βάθος του βάρους του δημόσιου χρέους, η έκδοση νέου χρήματος ως μέσο χρηματοδότησης των δημοσίων ελλειμμάτων, η δυναμική του δημοσίου χρέους και η εξέλιξη των βαρύνων εξισορρόπησης του. Συγκρίνονται επίσης τα βικιακά δημονομικά μεγέθη Ελλάδας - ΕΟΚ και διερευνώνται οι προκλησιαστικοί παράγοντες των δημοσίων ελλειμμάτων της χώρας μας κατά την περίοδο 1974-91. Το βικιακό συμπέρασμα της μελέτης είναι ότι η ολοκλήρωση οικονομική πολιτική και όχι η υφιστάμενη οικονομική συγκυρία είναι ο παράγοντας που αποκλειστικά συμβολίζει στη διόγκωση των δημοσίων ελλειμμάτων στη χώρα μας.
Σελίδες 200

Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΗΝΩΜΕΝΩΝ ΕΘΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ (RIO DE JANEIRO). ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Π. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Γ. ΣΑΜΙΩΤΗΣ, Γ. ΤΣΑΛΤΑΣ

Πρόκειται για μια απόπειρα προσέγγισης και ανάληψης του νομικού και θεσμικού πλαισίου που προέκυψε από τη Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, το 1992, στη Βραζιλία. Επιχειρείται μια κριτική και αναλυτική προσέγγιση σε κυβερνητικό και μη κυβερνητικό επίπεδο και διερευνάται η συμβολή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη Συνδιάσκεψη και γενικότερα στην υλοποίηση του στόχου της διαρκούς ανάπτυξης. Γίνεται επίσης ανασκόπηση στα νομικά κείμενα που υιοθετήθηκαν από τη Συνδιάσκεψη, στη διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη καθώς και στη δήλωση Αρχών για την Προστασία και Ανάπτυξη των Λαών. Τέλος, παρουσιάζονται και αναλύονται τόσο η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία όσο και η Σύμβαση-Πλαίσιο για την Αλλαγή του Κλίματος. Σε παράρτημα δημοσιεύονται τα νομικά κείμενα της Συνδιάσκεψης.
Σελίδες 272

**Η ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ
ΛΟΥΚΑΣ ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ**

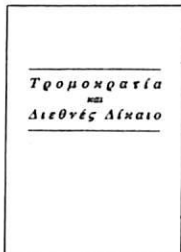
Το βιβλίο αυτό προσφέρει μια συνολική θεώρηση της εξέλιξης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αναδεικνύει τους προσδοκώμενους παράγοντες αυτής της διαδικασίας σε ένα ταχύνοντα μεταβαλλόμενο οικονομικό και πολιτικό, ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον, αναλύονται τα χαρακτηριστικά της Νέας Ευρωπαϊκής Οικονομίας, προβλάνε κεντρικές της πλέον προκείμενες, περάσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πρόκειται για μετ'επίκαιρη από τη δεύτερη αγγλική έκδοση η οποία γράφεται με μεγάλη διεθνή αναγνώριση.
Σελίδες 456

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ. Ενημερωτικός οδηγός προσανατολισμού.
Φ. ΠΙΕΡΡΟΣ, Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΩΡΗ, Ε. ΤΣΑΓΚΑΡΗ**

Ο ενημερωτικός αυτός οδηγός δίνει μια εκτενή σχετικά και κατατοπιστική περιγραφή κάθε προγράμματος και πρωτοβουλίας με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα όπως στόχοι, χρηματοδοτούμενες δραστηριότητες, προοπτικές, διάρκεια, νομική βάση, τεχνική ήθελαι και κοινωνική αρχή κ.ά. Μ' αυτή την έννοια μπορεί να αποστείλει εξαιρετικά χρήσιμο βοήθημα, ένα εργαλείο κρίσης στην προσπάθεια να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι κοινωνικές δυνατότητες. Όπως ο L. Tinbergen επισημαίνει στον πρόλογο του, το βιβλίο αυτό έρχεται να συμβάλει στην κλίση του σημαντικού ενημερωτικού ελλείμματος που έχουν οι κοινωνικοί πολίτες.
Σελίδες 606

ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΒΑΜΒΟΥΚΟΣ

Η μελέτη αυτή αποσκοπεί στην αποσαφήνιση της έννοιας της τρομοκρατίας και στην ανάλυση των κανόνων και των αρχών που διέπουν το διεθνές δίκαιο της τρομοκρατίας. Καταβάλλεται προσπάθεια να αναλυθεί το φαινόμενο τόσο από θεωρητική σκοπιά όσο και από την πλευρά της διεθνούς πρακτικής. Το βιβλίο συνδέεται από παράρτημα με τις διεθνείς συμφάσεις που αφορούν το θέμα καθώς και από εκτενή βιβλιογραφία.
Σελ. 268, δρχ. 3.000

Η ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ 1024-35 ΚΑΙ 1974-85
ΣΩΤΗΡΗΣ Χ. ΡΙΖΑΣ

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να συγκεντρωθούν οι πιο σημαντικές ιστορικές πληροφορίες για την Προεδρία της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική και να αποτελέσουν τη βάση για τη διαμόρφωση ενός ερμηνευτικού πλαισίου των σχέσεων του Προέδρου της Δημοκρατίας με τους άλλους πολιτικούς παράγοντες (κόμματα, στρατό, ξένες δυνάμεις). Επιχειρείται η επισήμανση των πολιτικών περιορισμών και δυνατοτήτων του και, εν τέλει, η διάγνωση του ρόλου του στην πολιτική οκνηρή.
Σελ. 240, δρχ. 1.500

ΤΑ ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 1974-81
ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ

Στο νέο του αυτο ιστορικό σύγγραμμα ο συγγραφέας εξιστορεί με το γνωστό του ύφος ιστορικής ανάλυσης τα γεγονότα στη χώρα μας από την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών ως το σχηματισμό της κυβέρνησης Τζαννετάκη. Αποφαίνεται ότι η Δημοκρατία που απέκτησε η χώρα μας βρίσκεται σε κρίσιμη καμπή του βίου της πνευματικά, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά στο τέλος αυτής της δεκαπενταετίας που αναλύει. Κινείται διαλεκτικά στο σχήμα: Θέση η περίοδος διακυβέρνησης της χώρας από τη Νέα Δημοκρατία τα έτη 1974-81. Αντίθεση η περίοδος διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ. Σύνοψη: αυτό που βρίσκεται σε ξεφύτρωμα γύρω μας στην πολιτική, την οικονομική, την πνευματική, την κοινωνική ζωή της χώρας.
Σελ. 338, δρχ. 2.500

ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ: ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΤΟΜΟΣ Α

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΚΟΥΤΣΗΣ

Ο Πόλεμος του Κόλπου το 1990 απέδειξε για άλλη μια φορά τη μεγάλη στρατηγική σημασία που έχει η Μέση Ανατολή στο διεθνές σύστημα. Κατάσταση σαφές ότι κάθε πολεμική σύγκρουση στο χώρο αυτό έχει αναμφίβολα αισθητές πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις για την Ελλάδα, άμεσες ή έμμεσες. Το βιβλίο αυτό έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο κενό που υπάρχει στην ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με την πολιτική ιστορία της Μέσης Ανατολής τόσο στο περιφερειακό όσο και στο ενδοκρατικό επίπεδο.
Σελ. 440, δρχ. 4.000

1992: Η ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΩΝ ΦΡΑΓΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Στην ενδιαφέρουσα αυτή μελέτη ο Θ. Γεωργακόπουλος διερευνά τα προβλήματα εναρμόνισης της έμμεσης φορολογίας στην Ελλάδα, σύμφωνα με τις προτάσεις της Επιτροπής της Κοινότητας. Αναφέρεται στη διάρθρωση των φορολογικών συστημάτων, ιδιαίτερος των έμμεσων φόρων, στις χώρες της Κοινότητας, εντοπίζει τη σημασία τους ως πηγών εσόδων και συζητεί τις προσπάθειες εναρμόνισης για κάθε κατηγορία τους.
Σελ. 182, δρχ. 1.800

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΙΑΙΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΔΑΦΝΗ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

Στο βιβλίο αυτό επιχειρείται να διερευνηθούν οι βασικότερες επιπτώσεις της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών. Επίδοξη της συγγραφέως δεν είναι μόνο η επισήμανση των κύριων θεωρητικών ζητημάτων που προκύπτουν, αλλά και η διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων, ιδίως ως προς την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στα νέα δεδομένα. Επικεντρώνεται στο κοινοτικό και στο εσωτερικό δίκαιο αλλά άπτεται και του διεθνούς και του συγκριτικού δικαίου.
Σελ. 192, δρχ. 1.800

ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΜΥΝΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ελληνικό Ινστιτούτο Λιθικών και Στρατηγικών Ερευνών

Σύλλογικό

Επιμέλεια έκδοσης: Γιάννης Βαληνάκης — Πάρις Κίτσος

Η συλλογική αυτή έκδοση αποτελεί την πρώτη δημοσία προσφορά του «Ελληνικού Ινστιτούτου Λιθικών και Στρατηγικών Ερευνών» στο ελληνικό κοινό. Οι επιμέλειες μελέτες αποσκοπούν να συμβάλουν στην πλήρωση του κενού που υπάρχει στην ελληνική βιβλιογραφία πάνω στα ελληνικά αμυντικά προβλήματα, που επισημαίνουν άμεσα την ύδα την κατάσταση του ελληνικού χώρου διατηρηθεί (και κυρίως η απόφαση σχετικά των θεσμών τους. Γενικό συμπέρασμα, όμως, είναι ότι οι προοπτικές είναι καλές και υπάρχουν περιθώρια για αυτοβοήθεια. Οι ρόλοι που μπορεί να παίζει η Ελλάδα απαιτούν ορισμένες κρίσιμες πολιτικές επιλογές και αναπροσανατολισμούς, που πρέπει να στηριχθούν στην κοινή γνώμη μέσα σ' ένα κλίμα εθνικής ομοψυχίας.

1986 336 σ. 1.500 δρχ.

Η ΤΟΥΡΚΙΑ ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ

Θανάσης Μυλωνάς

- Η ταυτότητα του τουρκικού έθνους που από την εμφάνισή του στο προσκήνιο της ιστορίας κινείται πάντα εκτός της διεθνούς νομιμότητας.
- Το νομικό καθεστώς του Αιγαίου με τους ανατάλινους τίτλους της Ελλάδας.
- Το νομικό καθεστώς των μειονοτήτων της Συμφωνίας της Λοζάνης.
- Το Κυπριακό Πρόβλημα.
- Το ιστορικό πλέγμα των ελληνοτουρκικών συζητήσεων και των ανταγωνισμών που εκφράζουν δύο διαμετρικά αντίθετους κόσμους.
- Η υπαρκτή απειλή της Τουρκίας κατά της ακριαιότητας της Ελλάδας.

Είναι μερικά από τα θέματα που καταγράφονται, αναλύονται και ερμηνεύονται στο βιβλίο αυτό του Θ. Μυλωνά.

1991 224 σ. 1.800 δρχ

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ

Ελληνικό Ίδρυμα Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής

Θάνος Π. Ντόκος

Η απόκτηση όπλων μαζικής καταστροφής από ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου παίρνει, στις μέρες μας, διαστάσεις των οποίων ο βαθμός κινδύνου δεν έχει ίσως διαφραστεί καθαρά ακόμα. Ειδικά για τη χώρα μας, οι πυρηνικές δραστηριότητες της Τουρκίας αποτελούν σφοδρή πηγή ανησυχιών.

1992 452 σ. 4.000 δρχ.

Η ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

Ελληνικό Ίδρυμα Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής

Σύλλογικό

Επιμέλεια έκδοσης: Θάνος Βερέμης

Οι εξελίξεις των τελευταίων χρόνων στις σχέσεις Ανατολής - Δύσης άλλαξαν τη μακρολογία των διεθνών σχέσεων με ρυθμούς χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του ευρωπαϊκού αίματος. Οι αλλαγές αυτές καθόρισαν την Ανατολική Ευρώπη ένα τόπο στο οποίο οι συναγερμοί των οπισθοπολεμικών δεν έχουν πια ισχύ, έτσι που να απελευθερώνονται δυνάμεις που στο παρελθόν βρισκόταν υπό έλεγχο.

1991 334 σ. 2.500 δρχ.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Γιάννης Βαληνάκης

Παρουσιάζεται η πορεία των προσπαθειών για μια πολιτικά ενιαία Ευρώπη. Αξιολογούνται οι απόπειρες ώστε η πολιτική αλληλοβοήθεια των Λοιδοκ να επεκταθεί και στα θέματα ασφαλείας. Δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην τελευταία δεκαετία και στα ελληνικά συμπεράσματα, που διαφοροποιούν τις ανησυχίες της χώρας μας σε σχέση με τους άλλους εταίρους.

1991 196 σ. 1.800 δρχ.

